

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
THE TAJIK STATE UNIVERSITY OF FINANCE AND ECONOMICS**

**ПАЁМИ
МОЛИЯ ВА ИҚТИСОД
№ 2 (22)
(мачаллаи илмӣ-амалӣ)**

**ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
ВЕСТНИК
№ 2 (22)
(научно-практический журнал)**

**THE FINANCE AND ECONOMIC
BULLETIN
№ 2 (22)
(science-practicale journal)**

Душанбе, 2020

Сармухаррир

Хайрзода Ш.Қ. – сармухаррир, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муовинони сармухаррир:

Сафаров Б.Г. – муовини сармухаррир, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Кандиёрова Д.О. – муовини сармухаррир, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аъзои ҳайати тахририя:

Саидмуродов Л.Ҳ. – узви вобастаи АИ ҚТ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, директори Институти иқтисодиёт ва демографияи АИ ҚТ

Эргашев Р.Х. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти Донишкадаи муҳандисию иқтисодии Қаршии Ҷумҳурии Ўзбекистон

Кудратов Р.Р. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Раҳимзода Ш.М. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бозоров Ш.Ш. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менечменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарифов З.Ш. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирзоахмедов Ф. – доктори илмҳои техникӣ, профессори кафедраи моделсозии математикӣ ва иттилоотии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Кошонова М.Р. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бегматов А.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Насриддинов Ф.Б. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қодиров Ф.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маъдиев С. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Чумабоев Х. – номзади илмҳои иқтисодӣ, директори ПИТ «Молия»-и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Давлатов Х.М. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Туйғунов Н.Ҳ. – номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони хориҷии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Буриева М.Ч. - номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи муносибатҳои молиявӣ ва қарзии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Убайдов Ф.С. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Садриддинов М.И. - номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Убайдуллоев Ф.К. - номзади илмҳои иқтисодӣ, директори Парки технологияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №082/МҚ– 97 аз 15.10.2018 сабти ном шудааст.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2020

Паёми молия ва иқтисод

Маҷалла ба Феҳристи тақризшавандаи маҷаллаҳои илмии КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил буда, дар он натиҷаҳои асосии илмии рисолаҳо барои дарёфти дараҷаи илмии доктор ва номзадони илм ҷоп мешаванд.

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии Намояи иқтибосоварии илмии Россия (НИИР) (РИНЦ) шудааст.

**ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
ВЕСТНИК
№ 2 (22)
(научно-практический журнал)**

Душанбе, 2020

Главный редактор

Хайрзода Ш.К. – гл. редактор, кандидат экономических наук, доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета

Заместители главного редактора:

Сафаров Б.Г. – зам. гл. редактора, кандидат экономических наук, доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кандиёрова Д.О. – зам. гл. редактора, доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Редакционная коллегия:

Саидмуродов Л.Х. – член-кор. АН РТ, доктор экономических наук, профессор, Директор Института экономики и демографии АН РТ

Эргашев Р.Х. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономики Каршинского инженерно-экономического института Республики Узбекистан

Кудратов Р.Р. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета

Рахимзода Ш.М.- доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета

Базаров Ш.Ш. – доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шарифов З.Ш. - доктор экономических наук, профессор кафедры бухгалтерского учёта Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирзоахмедов Ф. – доктор технических наук, профессор кафедры математико-информационного моделирования Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кошонова М.Р. - доктор экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Бегматов А.А. – кандидат экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Насриддинов Ф.Б. - кандидат экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кодиров Ф.А. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по международным связям Таджикского государственного финансово-экономического университета

Маъдиев С. – кандидат экономических наук, доцент кафедры страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джумабоев Х. – кандидат экономических наук, директор НИИ «Финансы» Таджикского государственного финансово-экономического университета

Давлатов Х.М. – кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Туйгунов Н.Х. - кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой иностранных языков Таджикского государственного финансово-экономического университета

Буриева М.Ч. - кандидат экономических наук, зав. кафедрой международной финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Убайдов Ф.С. - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Садриддинов М.И. - кандидат экономических наук, зав. кафедрой аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета

Убайдуллоев Ф.К. - кандидат экономических наук, Директор Технологического парка Таджикского государственного финансово-экономического университета

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики

Таджикистан под №082/ЖР - 97 с 15.10.2018г.

Таджикский государственный финансово-экономический университет, 2020

Финансово-экономический Вестник

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при

Президенте Республики Таджикистан, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученых степеней доктора и кандидата наук.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

THE FINANCE AND ECONOMIC BULLETIN
(science-practicale journal)
№ 2 (22)

Dushanbe, 2020

CHIEF EDITOR

Khayrzoda Sh.K - chief editor, candidate of Economic sciences, associate professor, Rector of the Tajik State University of Finance and Economics

DEPUTY CHIEF EDITORS:

Safarov B.G. – candidate of Economic sciences, associate professor, Vice-Rector for Science of the Tajik State University of Finance and Economics

Kandiyorova D.O. - doctor of Economics, Professor of the Department of Accounting of the Tajik State University of Finance and Economics

EDITORIAL BOARD:

Saidmurodov L.H. – Member of the Academy of RT, Doctor of Economics, Professor, Director of the Institute of Economics and Demography Academy of RT

Ergashev R.Kh. - Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics, Karshi Engineering and Economic Institute of the Republic of Uzbekistan

Kudratov R.R. – Doctor of Economics, Professor of the Department of Economic analysis of the Tajik State University of Finance and Economics

Rahimzoda Sh.M. – Doctor of Economics, Professor of the Department of Banking of the Tajik State University of Finance and Economics

Bozorov Sh.Sh. – Doctor of Economics, Professor of the Department of Management of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirzoakhmedov F. – Doctor of Technical sciences, Professor of the Department of Mathematics and Information Modeling of the Tajik State University of Finance and Economics

Koshonova M.R. - Doctor of Economics, Professor, director of research institute of “Finance” of the Tajik State University of Finance and Economics

Begmatov A. – Doctor of Economics, Professor of the Department of Finance and Money circulation of the Tajik State University of Finance and Economics

Nasriddinov F.B.. - candidate of Economic sciences, professor of the Department of Economic theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Kodirov F.A. – deputy chief editor, candidate of Economic sciences, associate professor, Vice-Rector on International Relations of the Tajik State University of Finance and Economics

Madiev S.– candidate of Economic sciences, associate professor of the Department of Insurance of the Tajik State University of Finance and Economics

Jumaboev Kh. – candidate of Economic sciences, associate professor of the Department of Tax and Taxation of the Tajik State University of Finance and Economics

Davlatov Kh.M. – candidate of Economic sciences, associate professor of the Department of finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Tuygunov N.Kh. – candidate of Philology, associate professor, Head of the Department of Foreign Languages of the Tajik State University of Finance and Economics

Burieva M.Ch. - candidate of Economic sciences, Head of the department of international finance and credit relation of the Tajik State University of Finance and Economics

Ubaydov F. - candidate of Economic sciences, associate professor of the Department of economic theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Sadriddinov M.I.- candidate of Economic sciences, Head of the department of auditing of the Tajik State University of Finance and Economics

Ubayduloev F.K. - candidate of Economic sciences, the Director of Tecknological Park of the Tajik State University of Finance and Economics

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan №082/ЖР – 97 from 15.10.2018

The Tajik State University of Finance and Economics, 2020

The Finance and Economic Bulletin

The journal is included in the list of scientific journals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan, in which the main scientific results of dissertations for the degree of doctor and candidate of science should be published.

The journal is included in the Russian Science Citation Index (RSCI).

УДК: 336.71

МЕСТО И РОЛЬ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В ПОЛИТИКЕ ДОСТИЖЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Хайрзода Шукрулло Курбонали – к.э.н., доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: 918-94-94-48.

Статья посвящена актуальному вопросу изучения места и роли банковской системы в достижении финансовой устойчивости национальной экономики. Автор проследил за становлением национальной банковской системы страны, обозначил ее ключевые задачи, выявил корреляцию экономического роста с развитостью банковской системы. Автору удалось выявить и сгруппировать показатели, с помощью которых оценивается развитие банковской системы. Данные показатели позволяют выявить сильные и слабые стороны в развитии банковской системы страны, а также некоторые системные риски ее функционирования.

По итогам проделанной автором работы выяснилось, что все индикаторы, характеризующие состояние и динамику развития банковской системы страны, имеют прогрессивную тенденцию, но вместе с тем, национальная банковская система все еще слабо выполняет свою главную функцию – аккумуляцию временно свободных денежных средств субъектов экономики и населения и превращения их в инвестиции.

Ключевые слова: банковская система, совокупные активы, депозиты, кредитные вложения, финансовый сектор, микрокредиты, инвестиции, ВВП, ликвидные активы, таргетирование, ценные бумаги, кредитный рейтинг

ҶОЙГОҶ ВА НАҚШИ НИЗОМИ БОНКӢ ДАР СИЁСАТИ НОИЛШАВӢ БА СУБОТИ МОЛИЯВИИ ИҚТИСОДИӢТИ МИЛЛӢ

Хайрзода Шукрулло Курбонали – н.и.и., дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: 918-94-94-48.

Мақола ба масъалаи мубрами омӯзиши ҷойгоҳ ва нақши низоми бонкӣ дар ноил шудан ба устувории молиявии иқтисоди миллӣ бахшида шудааст. Муаллиф ташиқулотҳои низоми миллӣ бонкии кишварро пайгирӣ намуда, вазифаҳои асосии онро муайян намуда, ҳамбастагии рушди иқтисодиро бо рушди низоми бонкӣ ошкор кардааст. Муаллиф тавонистааст нишондиҳандаҳои ошкор ва гуруҳбандӣ кунад, ки тавассути он рушди низоми бонкӣ арзёбӣ мегардад. Ин нишондиҳандаҳо имкон медиҳанд, ки ҷиҳатҳои қавӣ ва сусти рушди низоми бонкии кишвар, инчунин баъзе хавфҳои системавии фаъолияти он муайян карда шаванд.

Дар асоси натиҷаҳои кори анҷомдодаи муаллиф маълум шуд, ки ҳама нишондиҳандаҳои, ки ҳолат ва динамикаи рушди низоми бонкии кишварро тавсиф мекунанд, тамоюли зиёдашавӣ доранд, аммо дар айни замон, низоми миллӣ бонкӣ вазифаи асосии худ - ҷамъоварии маблағҳои муваққатан озоди субъектҳои хоҷагидорӣро аҳоли ва онҳоро ба сармоягузорӣ табдил доданро суст ҷро мекунанд.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, дороиҳои умумӣ, амонатҳо, қарзҳо, баҳии молия, қарзҳои хурд, сармоягузорӣ, ММД, дороиҳои пардохтпазир, ҳадафгузорӣ, коғазҳои қиматнок, рейтингҳои қарзӣ

THE PLACE AND ROLE OF THE BANKING SYSTEM IN THE POLICY OF ACHIEVING THE FINANCIAL SUSTAINABILITY OF THE NATIONAL ECONOMY

Khayrzoda Shukrullo Kurbonali - candidate of economic sciences, associate professor; rector of The Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova str. 64/14. Phone: 918-94-94-48.

The article is devoted to the topical issue of studying the place and role of the banking system in achieving financial stability of the national economy. The author followed the formation of the country's national banking system, outlined its key tasks, and revealed the correlation of economic growth with the development of the banking system. The author managed to identify and group the

indicators by which the development of the banking system is assessed. These indicators make it possible to identify the strengths and weaknesses in the development of the country's banking system, as well as some systemic risks of its functioning.

Based on the results of the work done by the author, it turned out that all indicators characterizing the state and dynamics of the country's banking system have a progressive tendency, but at the same time, the national banking system is still weakly performing its main function - the accumulation of temporarily free funds of economic entities and the population and turning them into investments.

Keywords: *banking system, total assets, deposits, loans, financial sector, microcredits, investments, GDP, liquid assets, targeting, securities, credit rating.*

В экономике государства банковский сектор занимает особое место, поскольку имеет специфические, присущие только ему, функции. Значение банковской системы в обеспечении экономического роста всегда была и остается высокой и не только в Таджикистане, но и во всем мире. Все изменения, происходящие в ней, тем или иным образом затрагивают всю экономику. Правильная организация банковской системы необходима для нормального функционирования национальной экономики.

Банковская система - важнейший элемент рыночной экономики. Ее ключевыми задачами являются осуществление расчетов между экономическими субъектами внутри страны и внешним миром, кредитование хозяйственной деятельности, аккумуляция сбережений, трансформирование их в инвестиции. От уровня развития банковской системы во многом зависят экономический рост, развитие реального сектора экономики, внешнеэкономической деятельности, финансового рынка, повышение жизненного уровня населения. Сбои в функционировании банковской системы приводят к разрушительным последствиям для всей экономики. Именно поэтому все государства предпринимают меры для обеспечения работоспособности и развития своих банковских систем. Таджикистан не может быть исключением.

Как основной элемент банковской системы банки организуют денежный оборот, трансформируют сбережения в инвестиции и предоставляют хозяйствующим субъектам дополнительные платежные средства. В банковской системе сконцентрированы значительные денежные капиталы, обслуживающие текущие производственные нужды и инвестиционные потребности предприятий. Поэтому эффективность функционирования банковской системы является решающим фактором экономического роста, повышения уровня жизни и благосостояния общества. Финансовое состояние банков оказывает серьезное влияние на развитие общественных отношений в стране.

Нестабильность банковской системы, перерастающая в кризисы, ведет к нарушению нормального функционирования экономики и дестабилизирует социальную и политическую обстановку в стране. Отсюда следует, что роль банковской системы в экономике любого государства имеет первостепенное значение и вопрос ее стабильного функционирования и развития всегда актуален.

В силу того, что банковская система тесно связана со всеми сферами экономики, ему отводится важное место в стимулировании экономического роста страны.

Последствия мирового финансового кризиса, сохраняющееся напряжение в мировой экономике, вступление Таджикистана во Всемирную торговую организацию, растущие политические риски, а также продолжающиеся структурные преобразования национальной экономики увеличивают ожидания, связанные с рационализацией процессов перераспределения капиталов и реализацией денежно-кредитной политики посредством банковской системы страны. При этом вклад банковского сектора в развитие экономики будет существенным только в случае его устойчивого функционирования.

Рост экономики невозможен без активизации процессов межотраслевого перетока ресурсов, который способен обеспечить банковский сектор. Банковский сектор, на который приходится около 98% активов финансовых институтов Таджикистана, обеспечивает лишь 9-10% инвестиций в национальную экономику. Перекося в структуре экономики могут быть преодолены только за счет эффективной аллокации ресурсов при посредничестве мощного банковского сектора.

Банковский сектор является системообразующим для национальной экономики, и приоритетные цели для него лежат в области обеспечения эффективного инновационного развития экономики и поддержания инвестиционной активности.

Современной таджикской банковской системе около тридцати лет. Для остального мира, веками строившего рыночную экономику и адекватную ей банковскую систему, этот срок ничтожно мал. Тем не менее, создаваемая банковская система должна обеспечивать свое функционирование на качественно новой основе – рыночных принципах экономики. Значение банковской системы для развития экономики трудно переоценить, поскольку банки играют важную роль в обеспечении денежного оборота, в перемещении капиталов, в предоставлении возможностей промышленным и другим коммерческим предприятиям для развития, в накоплении сбережений населения с целью процветания экономики. Это возлагает на них большую ответственность перед обществом. Общество не должно иметь повода, ставить под сомнение устойчивость банковской системы, а акционеры (участники), партнеры, вкладчики и инвесторы должны иметь полную уверенность в устойчивости и надежности банков и банковской системы в целом.

Задачи, стоящие перед банковской системой страны, все время усложняются. Экономика Таджикистана в целом переживает в известном смысле переломный исторический момент как в плане определения ее места в мировой экономике, все более испытывающей на себе тенденции глобализации, так и с точки зрения неотложной необходимости решения крупнейших и чрезвычайно сложных проблем, накопившихся за последние десятилетия в ней самой. Все такого рода проблемы не могут эффективно решаться без участия банков, а последние должны быть в состоянии принять на себя такую ответственность.

Кроме того, возрастание роли банков в экономической жизни общества связано с изменением вещественной формы денег, а именно широким использованием безналичных средств и расчетов. Безналичные расчеты все шире вторгаются и в сферу денежных отношений экономических субъектов. Зачисление доходов на банковские счета, использование чеков, пластиковых карт расширяет зависимость юридических и физических лиц от банков, делая банки настоящей кровеносной системой рыночной экономики [2, 20-21].

Банковский сектор Таджикистана привлекает значительные объемы иностранных инвестиций, необходимых для дополнительного развития экономики страны. Объем накопленных иностранных инвестиций в банковском секторе на начало 2019 года составил 1529 млн. долл. США, что составляет 22,3% от общего объема иностранных инвестиций в экономику Таджикистана [6, 223-243].

Международный опыт и имеющиеся теоретические разработки в современной экономической литературе показывают, что развитие банковской системы можно оценить с помощью таких показателей, как:

- отношение активов (пассивов) банковской системы к ВВП;
- отношение совокупной прибыли банковской системы к ВВП;
- отношение капитала банковской системы к ВВП;
- доля кредитов, предоставленных реальному сектору экономики в ВВП и совокупных банковских активах;
- отношение размера ценных бумаг, приобретенных банками, к ВВП;
- рентабельность банковской системы, в том числе в сравнении с показателями рентабельности других секторов экономики;

- отношение денежных средств населения в составе ресурсов банковской системы к ВВП и денежным доходам населения отношение денежных средств предприятий и организаций в составе ресурсов банковской системы к ВВП;

- уровень концентрации в банковской системе [3, 160; 8, 33-37].

Представленные показатели позволяют выявить сильные и слабые стороны в развитии банковской системы страны, а также некоторые системные риски ее функционирования. В динамике данные показатели могут свидетельствовать о месте и роли банковской системы в развитии национальной экономики (табл. 1).

Таблица 1. Макроэкономические показатели деятельности банковской системы Республики Таджикистан за 2009-2018 гг., млн. сомони.

Показатели	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012	2014	2016	2018	2018/2009 в %
ВВП	20628,5	24707,1	30071,1	36163,1	45606,6	54479,1	68844,0	333,7
Совокупные активы	5 412	6 906	9 057	10 529	14 854	21 166	21 201	391,7
в % к ВВП	26,24	27,95	30,12	29,12	32,57	38,86	30,80	+4,56
Ликвидные активы	1 496	1 678	1 670	2 981	2960	6482	6 472	432,6
в % к ВВП	7,25	6,79	5,55	8,24	6,49	11,90	9,40	+2,15
Собственные средства (капитал)	1 246	1 417	1 878	2 298	2 346	5 497	5 913	474,6
в % к ВВП	6,04	5,74	6,25	6,35	5,14	10,09	8,59	+2,55
Ссуды – всего	2 851	3 529	4 590	5 291	9 661	9 823	8 677	474,6
в % к ВВП	40,0	14,28	15,26	14,63	21,18	18,03	12,60	- 27,4
Депозиты	2641	3 308	4 425	4 926	6 691	9 244	9 724	368,2
в % к ВВП	14,3	13,39	14,72	13,62	14,67	16,97	14,12	- 0,18
Просроченные ссуды	230	209	253	354	1163	3441	1 994	866,9
в % к ссудам	8,1	5,9	5,5	6,7	12,0	35,0	23,0	+ 14,9
Инвестиции	234	513	594	213	227	1604	2 427	1037,2
Основные средства	564	765	938	1 292	1576	3176	4 207	745,9
Обязательства	4 166	5 421	7 178	8 232	12508	15690	15 287	366,9
в % к ВВП	20,2	21,9	23,9	22,8	27,4	28,8	22,2	+2,0

Источник: Банковский статистический бюллетень. 3 (236) 2015. – С. 70-73; Банковский статистический бюллетень. 12 (221) 2013. – С. 92-97; Банковский статистический бюллетень. 4 (285) 2019 – С.77-80.

По данным таблицы 1 все индикаторы, характеризующие состояние и динамику развития банковской системы страны, имеют прогрессивную тенденцию. Так, за 10 лет (2009-2018 гг.) совокупные активы банковской системы увеличились в 3,92 раза, в том числе ликвидные – 4,33 раза, капитал – 4,75 раза, ссуды - 4,75 раза, инвестиции в банковскую сферу -10,37 раза, основные средства – 7,46 раза, обязательства – 3,67 раза.

Это говорит о том, что за рассматриваемый период значительно поднималось место и роль банковской системы в развитии национальной экономики и росте ВВП страны. Достаточно сказать, что в 2018 году в финансовом секторе было произведено 1810,7 млн. сомони ВВП (или 2,6% ВВП страны), работало более 19 тыс. высококвалифицированных специалистов, общий объем выданных кредитов составил 8 677 млн. сомони, из них микрокредиты - 3 826 млн. сомони и объем депозитов - 9 724 млн. сомони. Сегодня значительная часть населения страны

охвачена услугами банковской системы посредством выдачи кредитов, открытия счетов в банках и осуществления банковских операций с помощью платежных карт.

Прослеживается четкая корреляция между ростом экономики и показателями банковской системы, что говорит о взаимовлиянии двух институтов. Присутствие банковского сектора в экономике наращивается с каждым годом, его устойчивость все более влияет на состояние экономического развития. В свою очередь, наращивание экономического потенциала страны позволяет государству оказывать содействие в улучшение финансового положения банков путем предоставления им различных льгот, субсидий и долгосрочных кредитов во время кризисов. Свидетельством тому служат предпринятые меры государствами мира во время мировых финансовых кризисов в 2008-2009 гг. и 2014-2016гг. В то время, чтобы сохранить свои банковские системы, они направили огромные финансовые ресурсы на повышение уровня их капитализации и увеличили размеры страховой компенсации вкладов физических лиц, а также разработали и осуществляли меры по оздоровлению своих банковских систем.

Вместе с тем, общий уровень развития банковской системы Республики Таджикистан существенно отстает не только от развитых стран, но и от стран СНГ по ключевым показателям банковской деятельности. Если в Республике Таджикистан совокупные активы банковской системы по отношению к ВВП составляют 30,8% (табл.1), то данный показатель в России составляет 102,1%. Уровень монетизации экономики, соответственно, в этих странах составляет 29,6% и 44,6% [7, 1-13; 1, 77-80; 5].

Таджикская банковская система все еще слабо выполняет свою главную функцию – аккумуляцию временно свободных денежных средств субъектов экономики и населения и превращения их в инвестиции. О чем свидетельствует соотношение депозитов и ВВП, которое в 2018 году составило 14,12% против 16,97%, т.е. имеет тенденцию к снижению.

Особую тревогу вызывает тенденция снижения кредитных вложений банковской системы Таджикистана по отношению к ВВП: за рассматриваемый период, как явствует из данных таблицы 1, она снизилась с 40% в 2009 году до 12,6% в 2018 году.

Следует отметить, наблюдаемая тенденция уменьшения объема и удельного веса кредитных вложений банковской системы республики в развитие национальной экономики за последние годы связана с рядом причин. Во-первых, можно без колебаний сказать об увеличении курса иностранной валюты, в частности, о долларах США. Здесь, важно сказать, что до спада курса национальной валюты, многие субъекты брали кредит в иностранной валюте, и при изменении и подъема курса многие субъекты не смогли вернуть кредиты. Во-вторых, за последние годы из-за изменения курса национальной валюты, многие доноры и инвесторы задумались о вливании денежных средств финансовым организациям страны, так как, снизился деловой климат. В-третьих, многие физические лица побоялись брать кредит из-за роста банковских процентных отношений. В-четвертых, нерациональное и неэффективное кредитование отраслей хозяйства привело к уменьшению кредитного портфеля.

Таким образом, общий остаток кредитного портфеля кредитных организаций в 2018 году составил 8 677 млн. сомони и по сравнению с концом 2016 года уменьшился на 1146 млн. сомони или на 11,7% за счет уменьшения остатка кредитов коммерческого, сельскохозяйственного секторов и малого и среднего предпринимательства.

Выше отмечалось, что объем кредитных вложений банковской системы Таджикистана по отношению к ВВП составляет 12%. Для сравнения: этот показатель составляет в России – 37%, США – 66% и в Еврозоне – 114%. Отсюда можно сделать вывод, что таджикская банковская система все еще остается наименее

интегрированной с национальной экономикой. К этому следует добавить неразвитость финансового рынка в Таджикистане. Соотношение активов финансового рынка к ВВП в Таджикистане составляет 0,26/1, а в мире 4/1 [7, 1-13; 1, 77-80].

В современных условиях осуществление экономических преобразований в Таджикистане предполагает принципиальное изменение оценки роли и значения банковской системы в экономике. Банковская система по своей природе является важнейшей составляющей механизма реализации воспроизводственных отношений в экономике. Степень ее устойчивости может характеризовать состояние национальной экономики, социальную сферу в обществе, сферу политических и международных взаимоотношений, и многие другие аспекты экономической и социальной жизни страны. С другой стороны, устойчивость банковской системы непосредственно зависит от стабильности и устойчивости социально-экономической обстановки в стране. Основные проблемы и направления развития банковской системы Республики Таджикистан в обозримую перспективу определены в «Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года» (далее НСР-2030), утвержденной постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 года, №636.

Среди приоритетов дальнейшего развития банковской системы и финансового сектора, установленных НСР-2030 - это повышение потенциала и конкурентоспособности финансовых учреждений и развитие инфраструктуры финансового сектора по следующим направлениям:

- усиление потенциала банковской системы посредством роста его капитализации и совершенствования системы управления человеческими ресурсами;
- внедрение современных систем управления рисками и методов надзора на основе оценки рисков в финансовых организациях, совершенствование системы пруденциального регулирования, консолидированного надзора, постепенный переход к режиму инфляционного таргетирования, повышение эффективности используемых инструментов косвенного регулирования в области политики поддержания стабильности цен и сбалансированной денежно-кредитной политики;
- создание основ для снижения цен на финансовые услуги и сокращения операционных расходов за счет внедрения инновационных бизнес-процессов, перехода к гибким организационным структурам, модернизации технической базы финансовых учреждений, широкого использования современных инновационных способов управления банковскими счетами, повсеместного использования электронных платежных средств;
- активизация процессов консолидации на всех сегментах финансового рынка, рост слияний и поглощений в целях повышения устойчивости финансовых организаций и оздоровление крупных банков, а также содействие реструктуризации действующих проблемных банков;
- формирование и развитие рынка ценных бумаг, включая вторичный рынок, накопительной пенсионной системы, инфраструктуры венчурного финансирования прогрессивных предприятий и отраслей реального сектора;
- углубление интеграции финансового сектора в эффективные механизмы глобального партнерства, выхода в региональные и мировые финансовые рынки, участие на различных региональных биржевых площадках;
- активизация усилий в области получения Таджикистаном международного странового кредитного рейтинга [4, 71-73].

В НСР-2030 предусмотрен также существенный рост уровня монетизации экономики, кредитных вложений банковской системы в развитие национальной экономики и развитие фондовых рынков (табл. 2).

Таблица 2. Основные целевые индикаторы НСР-2030 (финансовый сектор)

Наименование индикаторов	Един. Изм.	2015 Факт	Индустриальный сценарий			Индустриально-инновационный сценарий		
			2020	2025	2030	2020	2025	2030
Монетизация (по М4 к ВВП)	%	22,3	32-34	36-38	40-42	44-46	48-50	52-56
Кредиты к ВВП	%	23,2	30-32	34-36	38-40	39-41	43-46	48-50
Капитализация (ценные бумаги) к ВВП	%	0	6-8	8-10	10-12	8-10	12-14	16-20

Источник: Национальная стратегия развития Республики Таджикистан. - Душанбе, 2016. – С.81-82.

Из основных индикаторов НСР-2030 по развитию финансового сектора явствует, что в предстоящий период происходят существенные количественные и качественные сдвиги в развитии банковской системы страны, будет возрастать её место и роль в развитии национальной экономики.

Реализация установок НСР-2030 по развитию финансового сектора страны требуют от Правительства Республики Таджикистан и Национального банка Таджикистана выработки новых решений, направленных на обеспечение поступательного развития банковского сектора на основе укрепления его устойчивости, повышения конкурентоспособности кредитных организаций, совершенствования банковского регулирования и надзора, усиления защиты интересов и укрепления доверия вкладчиков и других кредиторов банков.

Уже на первом этапе реализации НСР-2030 в 2016 – 2020 гг. Правительством Республики Таджикистан и Национальным банком Таджикистана приняты меры по обеспечению поступательного развития национальной банковской системы и её трансформации с учетом тенденций развития мирового банковского хозяйства и финансовой глобализации, что будет предметом наших дальнейших изысканий.

Литература:

1. Банковский статистический бюллетень. 4 (285) 2019 – С.77-80.
2. Бурькин А.Д. Содержание и сущность опытного метода расчета затрат [Текст] / А.Д. Бурькин // Вестник научных конференций. - 2017. - № 4- 4 (20). - С. 20-21.
3. Лаврушин, О. И.. Банковская система в современной экономике: учебное пособие. — 2. — М.: Кнорус, 2016. – С.160.
4. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. - Душанбе, 2016. – С.71-73.
5. Презентация доклада «Роль финансового сектора в развитии экспорта и импорта.- Душанбе, 2016.
6. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе, 2019. – С.223-243.
7. Таштамиров М.Р. Методика оценки устойчивости банковской системы с использованием макроэкономических индикативных показателей/ М.Р. Таштамиров, А.А.Вараев//Вестник Евразийской науки, 2018-№3, <https://esj.today/PDF/68ECVN318.pdf> (доступ свободный). – С.1-13.
8. Тянь, Н.С. Методика диагностики и прогнозирования развития региональных коммерческих банков в системе показателей «устойчивость — рентабельность капитала» / Н.С. Тянь // Финансы и кредит. — 2012. — № 48. — с. 33–37. и др.

СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ ДАСТГИРИИ САРМОЯГУЗОРИИ КИШОВАРЗӢ ДАР МАМЛАКАТҲОИ ПЕШРАФТА

Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт - д.и.и., профессор, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17.

Иброҳимов Илҳомуддин Раҷабалиевич - д.и.и., дотсенти кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17.

Сайдахмадов Фаррух Бобоқулович - аспиранти кафедраи муносибатҳои молиявӣ қарзии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 988175755, E_mail: farukh.2020@mail.ru.

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои сиёсати давлатии дастгирии сармоягузорию кишоварзӣ дар мисоли давлати Чопон, Фаронса, Чин, ИМА ва ғайра таҳлил карда шудааст. Қайд гардидааст, ки усулҳои ҷалб намудани сармояи хориҷӣ аз рӯи навъ гуногун мешаванд. Онҳоро бо роҳи паст гардонидани андозҳо, зиёд намудани имтиёзҳо, бартариятҳои молиявӣ, ташикли минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва ғайра (аз нигоҳи сиёсати давлатӣ) амалӣ кардан мумкин аст.

Дар вақти тадқиқи мавзӯи таҷрибаи пешқадами давлатҳо, дар самти татбиқи барномаҳои мақсадноки давлатӣ (ИМА), пешниҳоди қарзҳои мақсаднок барои нигоҳ доштани иқтисоди истеҳсоли (Чопон), татбиқи мақсадноки иҷораи техника (Олмон), нигоҳдорию дотатсия барои маҳсулотҳои камдаромади чорводорӣ бо назардошти шароити минтақа, истеҳсоли он ва махсусгардонию хоҷагиҳо (ФР), мусоидат дар суғуртаи маҳсулоти кишоварзӣ ва моликият (Фаронса), зиёд кардани бочҳои гумрукӣ барои воридоти озукаворию тайёри истеъмолӣ (Ўзбекистон) омӯхта шуда, имконияти роҳандозӣ кардани онҳо дар ҷумҳурии мавриди омӯзиши қарор дода шудааст.

Таҷрибаи Япония оид ба татбиқи қарзҳои сармоягузорию давлатӣ тавассути бонкҳои тиҷоратӣ қобили тавачҷуҳ аст. Муаллиф овардааст, ки ин гуна сиёсат аз ҷониби ташиклотҳои молиявии давлатӣ, аз ҷумла Бонки марказӣ ва Вазорати молияи кишвар пайгирӣ карда шудааст, ки натиҷаҳои дилхоҳ додаанд. Ҳадафи роҳандозии таҷрибаи Чопон пешгирии амалиётҳои ҳаннотии молиявӣ ва паст кардани арзиши маблағгузорию маҳсуб меёбад. Дар зер таъсири чунин сиёсат, бузургтарин бонкҳои тиҷоратӣ қарзҳои саноатии нисбатан арзонро, ки бо фоизи пасттар аз Бонки марказӣ гирифта, ба соҳибқорони ватанӣ пешниҳод менамуданд.

Калидвожаҳо: минтақа, қарзҳои мақсаднок, бочҳои гумрукӣ, дотатсия, сиёсати давлатӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, сиёсати давлатӣ, сармояҳои хориҷӣ, кишоварзӣ, имтиёзҳои андозӣ.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПОДДЕРЖКИ СЕЛЬСХОЗЯЙСТВЕННОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ В РАЗВИТЫХ СТРАНАХ

Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт - д.э.н., профессор, ректор Таджикского национального университета. Адрес: 734025, ш. Душанбе, просп. Рудаки 17.

Иброҳимов Илҳомуддин Раҷабалиевич - д.э.н., доцент кафедры налоги и налогообложение Таджикского национального университета, Адрес: 734025, ш. Душанбе, просп. Рудаки 17. тел.: (+992) 989118822, E_mail: ilhomuddin@mail.ru;

Сайдахмадов Фаррух Бобоқулович - аспирант кафедры международные финансово-кредитные отношения Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. тел.: (+992) 988175755, E_mail: farukh.2020@mail.ru.

В данной статье анализируются вопросы государственной политики поддержки сельскохозяйственного инвестирования в Японии, Франции, Китае, США и других странах. Было отмечено, что методы привлечения иностранных инвестиций различны. Они могут быть реализованы путем снижения налогов, увеличения льгот, финансовых преимуществ, создания свободных экономических зон и т.д. В ходе изучения темы были рассмотрены опыты стран в реализации целевых государственных программ (США),

предоставление целевых кредитов для поддержания производственных мощностей (Япония), целевое внедрение лизинга (Германия), поддержание субсидий на продукцию животноводства с низким доходом и специализация фермерских хозяйств (Россия), помощь в страховании сельскохозяйственной продукции и имущества (Франция), повышение таможенных пошлин на импорт готовой продукции питания (Узбекистан) и изучены пути возможности их применения в Республике Таджикистан.

Заслуживает внимания опыт Японии в реализации государственных инвестиционных кредитов через коммерческие банки. Автор отмечает, что такую политику проводят государственные финансовые учреждения, в том числе Центральный банк и Министерство финансов, которые дали желаемые результаты. Целью японского опыта является предотвращение мошеннических финансовых операций и снижение стоимости финансирования. Под влиянием такой политики крупнейшие коммерческие банки предоставляли отечественным предпринимателям кредиты по более низким процентным ставкам, чем Центральный банк.

Ключевые слова: регион, целевые кредиты, таможенные пошлины, субсидии, государственная политика, коммерческие банки, государственная политика, иностранные инвестиции, сельское хозяйство, налоговые льготы.

STATE POLICY TO SUPPORT AGRICULTURAL INVESTMENT IN DEVELOPED COUNTRIES

Khushvakhtzoda Kobiljon Khushvakh - d.e.s., professor, Rector of the Tajik National University, Tajikistan, Dushanbe, 734025, Rudaki ave. 17

Ibragimov Ilkhom Radzhabalievich - candidate of economic sciences, associate professor of the department of tax and taxation of TNU, tel: (+992) 989-11-88-22. E-mail: Ilhomuddin@mail.ru

Saydakhmadov Farrukh Bobogulovich - post-graduate student of the department of international financial and credit relations Tajik State university of finance and economics. . Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, St. Nakhimov 64/14, E-mail: farukh.2020@mail.ru. tel: (+992) 988175755

This article analyzes the issues of state policy to support agricultural investment in Japan, France, China, the USA and other countries. It was noted that the methods for attracting foreign investment are different. They can be implemented by lowering taxes, increasing benefits, financial benefits, creating free economic zones, etc. In the course of studying the topic, the experiences of countries in implementing targeted state programs (USA), providing targeted loans to maintain production capacities (Japan), targeted introduction of leasing (Germany), maintaining subsidies for low-income livestock products and specialization of farms (Russia) were examined, assistance in insurance of agricultural products and property (France), increasing customs duties on imports of finished food products (Uzbekistan) and explored ways of their application in the Republic like Tajikistan.

The experience of Japan in the implementation of state investment loans through commercial banks is noteworthy. The author notes that such a policy is pursued by state financial institutions, including the Central Bank and the Ministry of Finance, which have yielded the desired results. The goal of Japanese experience is to prevent fraudulent financial transactions and reduce the cost of financing. Under the influence of such a policy, the largest commercial banks provided loans to domestic entrepreneurs at lower interest rates than the Central Bank.

Keywords: region, target loans, customs duties, subsidies, state policy, commercial banks, state policy, foreign investment, agriculture, tax incentives.

Дар шароити муосири ҷаҳонишавии иқтисодӣ давлатҳои ҷаҳон, равандҳои рақобатҳои глобалии байни давлатҳо, муаммоҳои паст кардани сатҳи гурӯснагӣ дар баъзе давлатҳои ҷаҳон, таҷрибаҳои хеле муассир ва пешқадами ҷалби сармоягузори хориҷӣ ва ҷоннокнамоии фаъолияти сармоягузори дохилӣ ҷой доранд. Вобаста ба ин, мо зимни таҳқиқот таҷрибаи пешқадами як қатор давлатҳоро, ба монанди ИМА, Иттиҳоди Аврупо, Чин, Ҷопон, Фаронса ва ғайраро баррасӣ намудем.

Бо мақсади ҷалб намудани сармояи хориҷӣ дар мамлакатҳои гуногун минтақаҳои озоди иқтисодӣ ташкил карда шудаанд, ки дар онҳо нисбати режими умумии фаъолияти хоҷагидорӣ сармояҳои хориҷӣ имтиёзҳо муқаррар карда шуд. Ин ба воридшавии сармояи хориҷӣ, техника ва технологияи пешқадами

хориҷӣ, таҷрибаи идоракунии ва ғайра мусоидат намуд. Чунин минтақаҳо дар давлатҳои гуногун, аз ҷумла Хитой, Ветнам, Булғория, Венгрия, Ҷумҳурии Корея ва Федератсияи Россия низ ба вучуд омадаанд, ки он боиси пешравиҳои иқтисодии он давлатҳо гаштааст.

Чунин таҷриба дар вилояти Хатлон низ амалӣ шуда истодааст, ки мисоли он Минтақаи озоди иқтисодии Панҷ ва Данғара ба ҳисоб мераванд. Лекин қайд кардан зарур аст, ки дар ин минтақаҳо бештар ба соҳаи саноат афзалият дода шудааст. Ба андешаи мо, зарурати рушди кишоварзӣ низ пеш меояд, аз ҷумла барои соҳаҳои афзалиятноки кишоварзӣ, ҷиҳати таъмини бехатарии озуқаворӣ дар минтақа ва ҷумҳурӣ.

Самти муҳими сиёсати давлатӣ дар кишварҳои пешрафта таъмини шароит барои қарздиҳӣ ва ҷалби маблағҳои сохторҳои тичоратӣ мебошад.

Таҷрибаи Ҷопон оид ба татбиқи қарзҳои сармоягузори давлатӣ тавассути бонкҳои тичоратӣ қобили тавачҷуҳ аст, ки маблағгузори саноат дар давраи барқароршавии баъдичангӣ асосан аз қарзҳои бонкӣ вобаста буд. Ҳукумат то ҳадди имкон барои рушди истехсолоти маблағҳои бонкҳои тичоратиро истифода бурд. Ҳамин гуна сиёсат аз ҷониби ташкилотҳои молиявии давлатӣ, аз ҷумла Бонки марказӣ ва Вазорати молия пайгирӣ карда шуд. Вазифаи онҳо пешгирии амалиётҳои ҳаннотии молиявӣ ва паст кардани арзиши маблағгузориҳо буд. Дар зери таъсири чунин сиёсат бузургтарин бонкҳои тичоратӣ қарзҳои саноатии нисбатан арзонро бо фоизи пасттар аз Бонки марказӣ гирифта, ба соҳибкорони ватанӣ пешниҳод менамуданд.

Барои омӯзиши равишҳои сиёсии сармоягузорӣ дар кишварҳои пешрафта (масалан Фаронса) пешгӯӣ ва банақшагирии давлатӣ бо муваффақият татбиқ карда шуда, нақшаи панҷсолаи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии иқтисодии милли, аз ҷумла кишоварзӣ минтақавӣ, таҳия ва амалӣ карда мешавад. Ба ақидаи мо, чунин таҷриба дар минтақаҳо ва соҳаи кишоварзӣ кишварӣ мо низ бояд ҷорӣ карда шавад.

Дар ин кишвар нақша аз худ барномаи стратегиеро ифода менамояд, ки нишондиҳандаҳои ҳаҷми талаботро бо ифодаи арзишӣ ва натуралӣ дар бар нагирад ҳам, аммо дар дилхоҳ самт рушди иқтисодиро нишон дода, ҳамоҳангсозии ҳамаи иштирокчиёнро таъмин мекунад. Ҳангоми таҳияи стратегия ҳукумат афзалиятҳои асосии рушди иқтисоди миллиро муайян мекунад, ки мақоми барномаҳои мақсадноки давлатиро ба даст меоранд.

Марҳилаи якуми банақшагирӣ - таҳлили имкониятҳо мебошад. Дар ин марҳила имкониятҳо таҳия карда шуда, дурнамои дарозмуҳлат барои давраи беш аз 5 сол муайян карда мешавад.

Марҳилаи дуюм мулоҳизаи стратегӣ мебошад. Он таҳлили иқтисодии илмии кишвар, дастрасии кувваи корӣ ва захираҳои дигарро дар бар мегирад.

Дар марҳилаи сеюм, стратегияи таҳияшуда ба маҷмӯи ҳадафҳо табдил ёфта, муваффақшавии онҳо дар тӯли 4-5 сол ба нақша гирифта шуда, воқеаҳои ноилшавӣ ба онҳо муайян мегарданд. Ин метавонад дар сиёсати андоз, тағйирот дар самти таҳқиқотҳои илмӣ ва ғайра бошад.

Дар марҳилаи чоруми ҳадафҳои пешбинишуда, ки ҳамасола мавриди иҷро қарор мегиранд, онҳо мушаххас гардонидани мешаванд.

Низоми банақшагирӣ дар Фаронса барои ҳамкориҳои бахшҳои хусусӣ ва ҷамъиятӣ дар шароити бозор ва таъсиррасонӣ ба иқтисодиёт тавассути ҳамоҳангсозии барномаҳои минтақавӣ барои ҳар як сохтори маъмурӣ, ки барои татбиқи лоиҳаҳои мушаххас қарор қабул карда мешавад, амалӣ мегардад [2, с. 67].

Мамлақати Чин бошад, тавачҷуҳи ҷаҳониёнро бо суръати баланди рушди истехсолот ҷалб кардааст. Мақсади сиёсати иқтисодӣ дар соли 1994 дар ин кишвар ба таври мухтасар ва дақиқ муайян карда шуд: «рушд, субот, самимият».

Аз соли 1979 - (оғози ислоҳоти иқтисодӣ - то имрӯз) суръати миёнасолонаи

рушди маҷмӯи маҳсулоти дохилии Ҷумҳурии Халқии Чин 9,3%, солҳои 1992-1993 - 13%, 1994 бошад, 11-12%-ро ташкил дод. То охири аср он бояд дар сатҳи 8-9% дар як сол нигоҳ дошта мешуд. Дар давоми 15 соли ислоҳоти иқтисодӣ истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ 8,8 маротиба ба ҳисоби миёна - 15,6 %, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ - 7,9 маротиба ё 15,5% афзоиш ёфтааст [5, с. 36]. Аммо барои чунин рушди босуръати иқтисодӣ захираҳои энергетикӣ ва ашёи хом лозим буд, ки ҳаҷми истеҳсоли онҳо бо суръати хеле паст афзоиш доштанд.

Дастовардҳои ислоҳоти иқтисодӣ дар Чин аксаран бо ҳалли мушкилоти озукаворӣ дар марҳилаи саршавии он, дар солҳои 1980-ум алоқамандӣ дорад, ки дар навбати худ, тақмили қатъии вазъи иҷтимоии деҳотро таъмин намуд. Чиниҳо тамоми таҷрибаи беҳтарини кишварҳои Гонконг, Кореяи Ҷанубӣ ва Тайванро омӯхтанд ва ҷиҳатҳои беҳтарини онро дар кишвари худ татбиқ намуданд. Дар Чин замин ба кооперативҳо, кумитаҳои деҳот тааллуқ дорад, ки онро қоркард менамоянд ва ҳамчунин ба иҷора низ медиҳанд [3, с. 14].

Дар сиёсати мамлакатҳои алоҳида ҳавасмандгардонии содироти сармоя тафовути ҷиҳатнок надорад. Тафовути алоҳида ба хусусигардонии як қатор давлатҳо оид ба содироти сармоя ба минтақаҳои алоҳида марбут мебошанд. Масалан, давлатҳои Скандинавия ёрии моддӣ мегиранд, ИМА Барномаҳои инкишофӣ барои таъмини иқтисодии Амрикои Лотинӣ амалӣ мегардонад, дар Чопон барои сармоягузорӣ ба мамлакатҳои рӯ ба инкишоф дар шакли кам кардани андоз ба буча имтиёз мавҷуд аст.

Дар муассисаҳои фаромиллӣ қариб 93 млн. нафар ба ҷои қор таъмин шуданд. Қариб қисми зиёди ҳамаи активҳои муассисаҳои фаромиллии калонтарин дар хориҷа ҷойгир мебошанд. Дар байни онҳо ширкатҳои махсуси соҳаи электроника, автомобилсозӣ, саноати нефт, кимиё ва саноати хӯрокворӣ мавҷуданд. Аз 25 ба 75 адади чунин муассисаҳои фаромиллӣ зиёда аз нисфи фаъолияти худро дар хориҷа ба амал мебароранд. Вазни ҳоси активҳои хориҷӣ аз ҳаҷми умумии активҳо дар баъзе муассисаҳои фаромиллӣ аз 90% зиёд мебошанд [1, с. 36].

Зухуроти нав дар иқтисодии ҷаҳонӣ тавсеаи муомилоти ширкатҳои хориҷии мамлакатҳои мутараққӣ, махсусан ширкатҳои мамлакатҳои индустриалӣ, ба монанди Бразилия ва Мексика дар Амрикои Лотинӣ, Ҷумҳурии Корея, Малайзия, Филиппин, Сингапур, Гонконг, Тайван дар Осиё мебошанд. Мувофиқи ҳисоботи ЮНКТАД ҳиссаи мамлакатҳои мутараққӣ дар сармоягузори бевоситаи хориҷии ҳамаи мамлакатҳо дар нимаи аввали солҳои 90-ум 7%-ро, дар соли 1999-ум бошад, 19%-ро ташкил намуда, дар ҳисоби пулӣ 55 млрд. доллари ИМА-ро ташкил додааст.

Баҳодихии муқоисавии ҷолибияти сармоягузориҳои кишварҳои алоҳида тақрибан сӣ сол пеш ба роҳ монда шуда буданд. Онҳо ба натиҷаҳои баҳои қоршиносон аз рӯи як қатор нишондиҳандаҳо, ки ба рушди умумии кишвар нигаронида шуда, вобаста ба шароитҳои қонунгузорӣ барои сармоягузорон, имконпазирии содироти сармоя, вазъияти сиёсӣ, сатҳи таваррум, устувории пули миллӣ ва имконияти истифодабарии сармояи миллӣ асос ёфтаанд. Баъдан, баҳои ҷолибияти сармоягузорӣ бештар муфассал ва доираи нишондиҳандаҳо, ки аз тарафи қоршиносон арзёбӣ гардиданд, ба таври назаррас васеъ карда шуданд.

Ба низоми баҳодихӣ нишондиҳандаҳои миқдорӣ, аз қабили МММ, сохтори иқтисодӣ, таъминоти захираҳои табиӣ, вазъи инфрасохтор ва ғайра дохил карда шуданд. Дар тадқиқи ин самт аз ҷониби қормандони Мактаби тичорат дар Гарвард саҳми бузург гузошта шуд. Дар даҳсолаи охир усулҳои баҳодихии муқоисавии ҷалби сармоягузориҳо таҳия гардиданд, ки дар онҳо на танҳо шароити сармоягузорӣ, балки натиҷаҳои он низ ба инобат гирифта шуданд. Рейтинги ҷолибияти сармоягузори кишварҳои ҷаҳон аз ҷониби маҷаллаҳои иқтисодӣ ("Euro-Money", "Фортю", "Economist") ҷоп карда мешавад. Чунин баҳодихии фарогирии ҷалби сармоягузорӣ аз ҷониби гурӯҳҳои қорӣ мунтазам

(1-2 маротиба дар як сол) анҷом дода мешаванд [4, с. 52].

Низоми танзими давлатии иқтисодӣ ва дастгирии молиявии кишоварзӣ дар бисёр кишварҳои Ғарб яке аз дастовардҳои назарраси сиёсати кишоварзии ин кишварҳост. Ин низоми ба соҳаи кишоварзии кишвар имкон медиҳад, ки на танҳо аз кишварҳои дигар дар сатҳ ва самаранокии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ пешсаф бошад, балки суботи иҷтимоии ҷомеа низ кафолат медиҳад.

Бо вуҷуди ин, дар вилояти Хатлон аз аввали солҳои 90-ум бо сабаби мавҷуд набудани захираҳои молиявӣ, ҳамасола коҳишёбии маблағҳои бучетӣ ба миён меояд, ки барои танзими давлатии ҷараёнҳои сармоягузорӣ, хусусан ба соҳаи кишоварзии минтақа равона карда шуда буданд. Дар робита ба ин, истифодаи таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ дар соҳаи дастгирии кишоварзӣ ба мақсад мувофиқ мебошад. Масалан, дар ИМА ва кишварҳои Иттиҳоди Аврупо хароҷоти давлатӣ барои дастгирии соҳаи кишоварзӣ мунтазам афзоиш меёбад. Дар ИМА кумақрасониҳо аз соли 1997 то соли 2009 қариб ду баробар зиёд буда, дар мамлакатҳои Иттиҳоди Аврупо - беш аз чоряк фисад афзоиш ёфтаанд. Ҳаҷми дастгирии давлатии соҳаи кишоварзӣ ба сари ҳар як аҳоли дар ИМА - 271 долл., дар Аврупо - 480 долл. ИМА-ро ташкил медиҳад [6, с. 27]. Ин таносуб дар Тоҷикистон - танҳо 10 доллари ИМА-ро ташкил медиҳад, ки ҳатто бо назардошти баъзе ихтилофоти хароҷот барои соҳаи кишоварзӣ дар бучаҳои ИМА ва Тоҷикистон ҳаҷми танзими давлатӣ қобили муқоиса нест.

Қайд кардан зарур аст, ки татбиқи маблағгузори соҳаи кишоварзӣ дар сатҳи зарурӣ ҷолибияти сармоягузори соҳаҳои афзалиятнокро баланд намуда, ба афзоиши ҳосилнокӣ дар соҳаи растанипарварӣ ва чорводорӣ таъсири назаррас мерасонад.

Дар маҷмӯъ, бо истифодаи таҷрибаҳои пешқадам таъмини дастгирии бевоситаи молиявӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ барои нигоҳдорӣ ва таҷдиди нуруи истеҳсолии он метавонад дар шаклҳои мухталиф сурат гирад:

- Татбиқи барномаҳои мақсадноки давлатӣ (ИМА);
- Қарзҳои мақсаднок барои нигоҳ доштани иқтисодии истеҳсоли (чорводорӣ ва дигар комплексҳо, парандапарварӣ, тухмипарварӣ ва ғ.) ва эҷоди иқтисодҳои нави самаранок, аз ҷумла дар хоҷагиҳои фермерӣ (Ҷопон);
- Ташкили қарзи молиявии воситаҳои гардони нодир бо кафолати давлатӣ ва гавари маҳсулот ҳамчун ҷораи муваққатӣ то муътадил гаштани муносибатҳои бозорӣ ва молиявӣ (Ҷопон);
- Татбиқи мақсадноки иҷораи техника (Олмон);
- Нигоҳдории дотатсия барои маҳсулотҳои камдаромади чорводорӣ, бо назардошти шароити минтақа, истеҳсоли он ва маҳсусгардонии хоҷагиҳо (ФР);
- Мусоидат дар суғуртаи маҳсулоти кишоварзӣ ва моликият (Фаронса);
- Паст кардани андозҳо, алаҳхусус вобаста ба коркарди маҳсулоти корхонаҳои кишоварзӣ (Чин);
- Мусоидат дар рушди инфрасохтори бозор, ташкили бозорҳои яқлухт, гузаронидани музоядаҳо (ИМА);
- Рушди амалиёти кафолатӣ, аз ҷумла ба қитъаҳои замин, ки моликияти хусусӣ ҳисоб мешаванд (Ҷопон);
- Зиёд кардани бочҳои гумрукӣ барои воридоти озӯкавории тайёри истеъмолӣ (Ўзбекистон).

Дар натиҷаи нобаробарии нархҳо дастгирии молиявии бахши кишоварзӣ бевосита барои коҳиш додани шиддатнокии босуръати молиявӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ мусоидат хоҳад кард.

Дар асоси таҳқиқоти параграфи сеюм чунин натиҷаҳои илмӣ хусусияти навгонидошта ба даст омаданд:

1. Муайян карда шуд, ки таҷрибаи ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар вилояти Хатлон низ амалӣ шуда истодааст, ки мисоли он Минтақаҳои озоди иқтисодии Панҷ ва Данғара ба ҳисоб мераванд. Лекин қайд кардан зарур аст, ки

дар ин минтақаҳо бештар ба соҳаи саноат афзалият дода шудааст. Ба андешаи мо, зарурати рушди кишоварзӣ низ пеш меояд, аз ҷумла барои соҳаҳои афзалиятноки кишоварзӣ, ҷиҳати таъмини бехатарии озуқаворӣ дар минтақа ва ҷумхурӣ;

2. Хусусияти хоси танзимгардонии раванди сармоягузорӣ дар дараҷаи минтақавӣ, пеш аз ҳама, бо он алоқаманд аст, ки мақомоти минтақавӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ на ба қор қарда баромадани ягон принципҳои нав, балки ба амалисозии пешниҳодоти мавҷуда машғул мешаванд. Вазифаҳои асосии созишномаҳои минтақавӣ ин ҳалли масъалаҳои гузаронидани режими миллӣ, таъмини кафолати созишномаҳои байналхалқӣ, кафолати баланди сармоягузориҳо аз милликунони мебошад. Дар созишномаҳои минтақавӣ бештар масъалаҳои сармоягузорӣ, соҳаи хизматрасонӣ ва савдо дида мешаванд. Созишномаҳои минтақавӣ одатан дар байни мамлакатҳои, ки тақрибан дар дараҷаи инкишофи иқтисодии баробар қарор доранд, баста мешаванд. Дар баъзе кишварҳо хусусиятҳои тасвирии фазои сармоягузорӣ истифода мешаванд (масалан дар Япония). Дар ИМА фазои сармоягузорӣ вобаста ба чор нишондиҳандаи асосӣ баҳо дода мешавад: самаранокии иқтисодии сармоягузорӣ, иқтидори тичоратӣ, потенциали рушди худуд ва ҷузъҳои сиёсати андоз;

3. Муқаррар қарда шуд, ки дар маҷмӯъ бо истифодаи таҷрибаҳои пешқадам таъмини дастгирии бевоситаи молиявӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ барои нигоҳдорӣ ва таҷдиди неруи истеҳсолии он метавонад дар шаклҳои мухталиф сураат гирад:

• 4. Муайян гардид, ки дар кишварҳои Ҷопон, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Олмон самти муҳими самараноки сармоягузорӣ азнавсозии таҷҳизот мебошад, ки онҳо бо сатҳи баланди захираҳои моддӣ фарқ менамоянд. Инчунин, афзалияти сиёсати давлатӣ баланд бардоштани сатҳи омодагии касбӣ ва тахассусии кормандон, истифодаи неруи илмиро низ ба инобат мегиранд;

5. Ба андешаи мо, барои таъмини кафолати устувори соҳаи кишоварзӣ бо захираҳои сармоягузорӣ, қабули Қонуни ҶТ «Дар бораи таъсиси фонди инноватсионӣ ва сармоягузорию КАС» зарур мебошад. Фаъолияти инноватсионӣ бо қоидаҳои СУС маҳдуд намегардад ва фаъолияти сармоягузорӣ ба рӯйхати тадбирҳои, ки бояд ихтисор гарданд, дохил мешавад.

Дар маҷмӯъ, чунин хулосаву пешниҳодҳои илмӣ ба даст омаданд:

1. Зимни таҳқиқот муайян қарда шуд, ки аввалин равишҳои методологии пайдоиши мафҳуми танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ дар аввали асри ХХ ташаккул ёфтааст ва таҳаввулотҳои он аз ҷониби муаллифони дар ҷадвал оварда шуданд ва дар асоси онҳо ба категорияи сармоягузорӣ чунин маънидодӣ муаллифӣ дода шуд: Сармоягузорӣ ин ҳамаи намудҳои маблағгузориҳо ба шаклҳои моликият ва арзишҳои моддиро зехнии субъектҳои хоҷагидорӣ бо мақсади гирифтани даромад ва рушди соҳибқорӣ ва дигар намудҳои фаъолият мебошад.

2. Тавсия дода мешавад, ки танзими давлатӣ барои ташаккули муҳити инҳисорӣ, ҳавасмандии рақобат, дастгирии тичорати хурд ва миёна ва татбиқи сиёсати самараноки андозӣ равона қарда шавад, инчунин ҷиҳати ташаккули сармоягузорию зарурӣ дар минтақа, пеш аз ҳама, шароитҳои ташаккулёбӣ - андозбандӣ, меъёрҳои қарзӣ, суғуртавӣ ва дигар институтҳоро ба танзим оварда, ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ва ҳавасмандгардонии сарчашмаҳои сармоягузорию дохилиро фаъол намудан хеле ҷорай саривактӣ ба ҳисоб мераванд.

3. Муқаррар гардид, ки ба воситаи механизмҳои мустақим (асосҳои институтсионалӣ) ва ғайримустақим (андозӣ, бучетӣ, қарзӣ, суғуртавӣ ва ғ.) танзими давлатии сармоягузорию кишоварзиро тақмил додан имконпазир аст. Аз ҷумла, тавассути андозҳои ғайримустақим (андоз аз арзиши иловашуда,

аксизхо ва бочҳои гумрукӣ) давлат метавонад ба ҳаҷми воридоти молҳо таъсир расонида, бо ин васила, бозори дохилиро аз рақобати беруна ҳифз намояд. Инчунин, ошкор карда шуд, ки сиёсати қарзии давлат ҳамчун танзими ғайримустақим дар баҳши кишоварзӣ ҳанӯз ба хусусияти он мувофиқ нест. Он мавқеи мавсимии ғаъолияти истеҳсоли, давраҳои истеҳсолии дарозмуддат, суръати пасти гардиши воситаҳо, номувофиқии байни хароҷот ва истеҳсолоти маҳсулот, алалхусус дар растанипарварӣ вобастагии омилҳои беруна ва ғайраро ба инобат намегирад.

4. Муқаррар карда шуд, ки дар маҷмӯъ, бо истифодаи таҷрибаҳои пешқадам таъмини дастгирии бевоситаи молиявӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ барои нигоҳдорӣ ва таҷдиди нуруи истеҳсолии он метавонад дар шаклҳои мухталиф сурат гирад: таҳияи нақшаи 5-солаи стратегияи рушди сармоягузори мақсадноки рушди кишоварзии минтақа ва кишвар бо муайян кардани самтҳои афзалиятнок (Фаронса); татбиқи барномаҳои мақсадноки давлатӣ (ИМА); қарзҳои мақсаднок барои нигоҳ доштани иқтисори истеҳсоли (чорводорӣ ва дигар комплексҳо, парандапарварӣ, тухмипарварӣ ва ғ.) ва эҷоди иқтисорҳои нави самаранок, аз ҷумла дар хоҷагиҳои фермерӣ (Ҷопон); ташкили қарзи молиявии воситаҳои гардони нодир бо кафолатҳои давлатӣ ва гавари маҳсулот ҳамчун чораи муваққатӣ то муътадил гаштани муносибатҳои бозорӣ ва молиявӣ (Ҷопон); татбиқи мақсадноки иҷораи техника (Олмон); нигоҳдории дотатсия барои маҳсулотҳои камдаромади чорводорӣ, бо назардошти шароити минтақа, истеҳсоли он ва махсусгардони хоҷагиҳо (ФР); мусоидат дар суғуртаи маҳсулоти кишоварзӣ ва моликият (Фаронса); паст кардани андозҳо, алалхусус вобаста ба коркарди маҳсулоти корхонаҳои кишоварзӣ (Чин); мусоидат дар рушди инфрасохтори бозор, ташкили бозорҳои яклухт, гузаронидани музоадаҳо (ИМА); рушди амалиёти кафолатӣ, аз ҷумла ба қитъаҳои замин, ки моликияти хусусӣ ҳисоб мешаванд (Ҷопон); зиёд кардани бочҳои гумрукӣ барои воридоти озуқаворӣ тайёри истеъмолӣ (Узбекистон).

Адабиёт

1. Герчикова И.Н. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности: учеб. Пособие / И.Н. Герчикова. - М.: Консалтбанк, 2000. - 624 с. - ISBN 5-85187-093-1
2. Горшкова, А.Н. Возможности использования зарубежного опыта индикативного планирования промышленного развития в российской экономике / А.Н. Горшкова // - 2. Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. - М., 2011. - №2. - С. 67-75.
3. Илларионов А. Секрет китайского экономического "чуда"/А. Илларионов// Вопросы экономики. - М., 1998. - № 4. - С. 14-26.
4. Капица Л.М. Индикаторы мирового развития: Монография. Второе издание./Л.М. Капица. - М.: «МГИМО-Университет», 2008. - С. 52.
5. Кузнецова, Н.В. Китай страна экономических парадоксов /Н.В. Кузнецова// Известия Восточного института. - Владивосток, 2001. - № 6. - С. 35-49.
6. Илларионов А. Секрет китайского экономического "чуда"/А. Илларионов// Вопросы экономики. - М., 1998. - № 4. - С. 14-26.
7. Кучин С.А. Мировой опыт финансовой поддержки аграрного сектора экономики и возможность его адаптации в России / С.А. Кучин // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. - Кисловодск, 2012. - № 8(44). - С.25-34.

ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҚАРЗДИҲӢ БА СОҶАИ КИШОВАРЗӢ

Шариф Раҳимзода - д.и.и., профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: +992901066652. E-mail: shama100@msn.com

Махиулов Саидхуҷа Ҷумъаевич - муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 918563308. E-mail: saidkhuja-86@mail.ru.

Дар мақолаи мазкур таҷрибаи байналмилалӣ қарздиҳӣ ба субъектҳои кишоварзӣ, бартарию камбудии он, инчунин, ба қадри имкон истифода намудани ин таҷрибаи муваффақи онҳо дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Аз мушоҳидаҳо ва вазъи имрӯзаи иқтисодиёт аён аст, ки нақши қарзҳои бонкӣ дар таъмини талаботи мавсими субъектҳои кишоварзӣ, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, ташиқи захираҳои молӣ дар соҳа, хариди ашёи хом, техникаю технологияҳои нав, пӯшонидани хароҷоти дигари истеҳсолӣ ва васеъ кардани истеҳсолот хеле баланд аст. Инчунин, дар мақола нишондиҳандаҳои қарзҳои бонкӣ дар зерсоҳаҳои гуногуни хоҷагии қишлоқи мамлакат мавриди омӯзиши ва тадқиқот қарор дода шудааст.

Дар таҷрибаи хориҷии қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ зарур аст, ки воситаҳои мухталифи танзим ва дастгирии соҳа истифода карда шаванд. Таъбиқи механизми дар кишоварзӣ дигар вучуддоштаи қарздиҳии субъектҳои кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бе дастгирии ҳамаҷонибаи давлат ғайримمкон аст.

Калидвожаҳо: субъектҳои кишоварзӣ, таҷрибаи байналмилалӣ, меъёри фоиз, унсурҳои мувофиқ, қарзҳои бонкӣ, истифодаи мақсадноки қарз, рақобатпазирӣ, сатҳи талабот, механизмҳои руидаи иқтисодиёт.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ КРЕДИТОВАНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Шариф Раҳимзода - д.э.н., профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансового-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14, Тел: (+992) 901066652, e-mail: shama100@msn.com

Махиулов Саидходжа Джумаевич - старший преподаватель кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: 918563308. E-mail: saidkhuja-86@mail.ru.

В данной статье рассматривается международный опыт кредитования сельскохозяйственных предприятий, положительные и отрицательные стороны кредитного механизма поддержки сельхозпроизводителей, а также возможное использование упомянутого механизма в сельскохозяйственной практике Республики Таджикистан.

Роль банковских кредитов значительно в удовлетворении сезонных потребностей сельскохозяйственных предприятий, организации товарно-материальных запасов, закупках сырья, новой техники и технологии, покрытия производственных издержек. В статье также рассматриваются показатели, характеризующие эффективность использования банковских кредитов в различных секторах сельского хозяйства страны.

Исходя из опыта зарубежных стран при кредитовании сельскохозяйственных предприятий необходимо принять различные инструменты регулирования и поддержки отрасли, а также соответствующие элементы с учетом специфики отечественного сельскохозяйственного производства. Целесообразно использовать зарубежный опыт кредитования в аграрном секторе Республики Таджикистан. Совместное формирование единой кредитной сети в Республике Таджикистан должно быть своевременным и целенаправленным действием.

Ключевые слова: субъекты сельского хозяйства, международный опыт, процентные ставки, соответствующие элементы, банковские кредиты, целевое использование кредита, конкурентоспособность, уровень спроса, механизмы экономического развития.

INTERNATIONAL AGRICULTURAL CREDIT EXPERIENCE

Sharif Rahimzoda – doctor of economics, professor of the Department of Banking Tajik state university of finance and economics. Address 734067, Republic of Tajikistan, z. Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, Tel: (+992) 901066652, e-mail: shama100@msn.com

Makhshulov Saidkhuha Jumayevich - the teacher of the Department of Banking the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, street. Nakhimova 64/14. E-mail: saidkhuja-86@mail.ru. 918563308

This article considers the international experience of lending to agricultural enterprises, the positive and negative aspects of the credit mechanism to support agricultural producers, as well as the possible use of this mechanism in the agricultural practice of the Republic of Tajikistan.

The role of bank loans is significant in meeting the seasonal needs of agricultural enterprises, organizing inventories, purchasing raw materials, new equipment and technology, and covering production costs. The article also discusses indicators of the efficiency of bank loans in various sectors of the country's agriculture.

Based on the experience of foreign countries various instruments of regulation and support for the industry, as well as relevant elements taking into account the specifics of domestic agricultural production, should be adopted in lending to selagricultural enterprises. It is advisable to use foreign credit experience in the agricultural sector of the Republic of Tajikistan. Joint formation of a unified credit network in the Republic of Tajikistan should be a timely and purposeful action.

Key words: agricultural subjects, international experience, interest rate, relevant elements, bank loans, targeted use of credit, competitiveness, level of demand, mechanisms of economic development.

Айни замон, қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар кишварҳои хориҷӣ вобаста ба имкониятҳои иқтисодии онҳо, сатҳи талабот, механизмҳои рушди иқтисодӣ, ҳиссаи афзалиятноки маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ дар ММД, рақобатпазирии онҳо ва қобилияти зуд бо пул иваз шудани дороиҳои онҳо аз рӯи якчанд сценарияҳо сурат мегирад. Зухури шаклҳои гуногуни ташкили қарздиҳии кишоварзӣ дар кишварҳои алоҳида вобаста ба имкониятҳои молиявии онҳо боиси фарқиятҳои зерин дар низоми қарздиҳии соҳа гардидааст:

1. Чалби бонкҳои тичоратӣ ба қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ тавассути пешниҳоди кафолатҳои давлатӣ ва субсидиякунонии фоизи қарзҳо (Британияи Кабир, Чехия, Словакия, Хитой, Ҳолланд, Австрия, Федератсияи Россия, Қазоқистон).

2. Қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ тавассути низоми бонкҳои кооперативӣ (Фаронса, Олмон, Чопон, Полша, ШМА). Масалан, 75%-и қарзҳои кишоварзӣ дар Фаронса, 44% дар Олмон ва 26% дар ИМА ба бонкҳои кооперативӣ рост меояд.

3. Қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ ба воситаи ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ.

4. Низоми ҳамкориҳои қарзӣ барои қарздиҳӣ ба хоҷагиҳои хурди оилавӣ (Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ).

Хусусияти фарқкунандаи қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ дар кишварҳои хориҷӣ иштироки фаъолонаи давлат дар ташкили ҳалли масъалаҳои таъсиррасонандаи рушди соҳа мебошад. Қарздиҳии имтиёзнок дар мувофиқа бо механизмҳои бозорӣ ва дар асоси барномаҳои махсус, ки ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ, пешбурди инноватсия ва ғайра нигаронида шудаанд на танҳо аз ҷониби бонкҳои махсуси соҳаи кишоварзӣ бо иштироки сармояи давлатӣ, балки аз ҷониби бонкҳои универсалии тичоратӣ низ ба роҳ монда шудааст.

Низоми бонкӣ, хусусан ташкилотҳои қарзии соҳаи кишоварзӣ кишварҳои хориҷӣ дорои бартариҳои зерин мебошанд: татбиқи барномаҳои махсус барои баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷиҳати экологӣ тоза, мусоидат ба раванди инноватсионии рушди соҳа, додани қарзҳо на танҳо аз тарафи бонкҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ, балки

дастгирии пайваستاи қарзӣ дар ҳамкорӣ бо давлат; иштирок дар ташаккули сармояи оинномавӣ; иштироки баробари низоми бонкӣ ва давлат дар сармояи оинномавии субъектҳои хоҷагидорӣ.

Чараёни қарздиҳии бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ, махсусан барои истеҳсоли маҳсулот дар кишварҳои мухталифи ҷаҳон вобаста ба сатҳи истеҳсолот, шароит ва талабаот хусусиятҳои хоси худро дорад. Аз ҷумла, дар Федератсияи Россия ҳангоми ташаккули низоми қарздиҳии бозорӣ ба субъектҳои кишоварзӣ олими рус В.И. Новичков чор марҳиларо ҷудо намудааст: Марҳалаи якум солҳои 1992-1995; дуум солҳои 1995-1998; ноябри соли 1998-2002 ва сеюм соли 2003 то ҳолро дар бар мегирад [5, с.182]. Марҳилаи чоруми муосир бо бекор шудани маҳдудиятҳо барои бонкҳои тичоратӣ дар соҳаи қарздиҳӣ ба истеҳсолкунандагони деҳот бо нақшаи қарздиҳии имтиёзнок, афзоиши ҳаҷми маблағгузори қарзӣ тавсиф карда мешавад. Рушди муносибатҳои қарзии муосир ба татбиқи нақшаҳои қарздиҳии бонкӣ барои ташкилотҳои кишоварзӣ мусоидат мекунад. Хусусиятҳои фарқкунандаи қарздиҳӣ ба ташкилотҳои кишоварзӣ дар Россия аз инҳо иборатанд:

- афзоиши ҳиссаи хавфҳои бонкӣ бо хусусиятҳои хоси истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ алоқаманд;
- афзалиятҳои кӯтоҳмуддати қарздиҳӣ бо сабаби вазъи ноустувори молиявии бисёр ташкилотҳои соҳаи кишоварзӣ;
- масъулияти фаръии давлат ва ташкилотҳои кишоварзӣ барои ухдадорӣҳои қарзӣ ва ғайра.

Таҷрибаи дигар давлатҳои хориҷӣ, ба монанди Олмон, ШМА, Фаронса нишон медиҳад, ки шакли асосии дастгирии қарзии субъектҳои кишоварзӣ ҳамкорӣ дар шакли иттифоқҳои соҳавӣ, ассотсиатсияҳо ва ташкилотҳо мебошад. Дар ин кишварҳо низоми сечонибаи ҳамкориҳои қарзӣ вучуд дорад. Сатҳи баландтаринро бонкҳои марказии кооперативӣ, миёнаро ҳазинаи минтақавии қарзҳои кооперативӣ, пасттаринро кооперативҳои қарзии маҳаллӣ нишон медиҳанд [7, с.58].

Намунаи классикии қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ, ки дар бозори қарзии бонкҳои тичоратӣ ва муассисаҳои махсусгардонидашуда амал мекунад, сохтори марказии таҷдиди маблағгузори соҳаи кишоварзӣ ва баҳши хӯрокворӣ мебошад. Дар ин кишвар бонки аграрӣ, ки мувофиқи қонуни алоҳида таъсис дода шудааст, фаъолият менамояд [1, с.110]. Аммо, аксари қарзҳоро ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ бонкҳои кооперативӣ (44,1%) медиҳанд. Меъёри фоизи қарз бошад, новобаста аз хусусияти имтиёзнокӣ қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ, дар сатҳи 6,8-7,3 фоизи солона нигоҳ дошта мешавад [1, с.110].

Дар Олмон сиёсати афзалиятнок нисбати истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба таври фаъолона татбиқ карда мешавад. Ба деҳқонони то 40-сола ҳуқуқи истифодаи қарзҳои имтиёзнок барои сохтмони манзил, хариди хоҷагии ба иҷора гирифташуда ва татбиқи сармоягузорӣ ба инфрасохтори истеҳсолӣ дода мешавад. Бонки махсусгардонидашудаи заминсозии Олмон, ки сармояи оинномавии он ба давлат тааллуқ дорад, дар татбиқи барномаҳои давлатӣ оид ба дастгирии рушди истеҳсолоти кишоварзӣ иштирок мекунад. Барои фермерҳои Олмон, ки дар барномаҳои қарздиҳии имтиёзнок иштирок мекунад, қарзҳо бо 1% солона ва барои иштироккунандагони барномаи коҳиши фоизи қарзҳои мавҷудбуда қарзҳо вобаста ба вазъи молиявии онҳо бо меъёри 4-7% пешниҳод карда мешаванд.

Дар асоси барномаҳои васеи қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ, қарзгиранда метавонад то 20 сол қарз гирад. Ҳамзамон, фоизи се соли аввал ҳисоб карда намешавад ва баъд аз 4 сол 2% муқаррар карда шудаанд ва то ҳадди ниҳоии 5% зиёд мешавад. Бонкҳои амонатии Олмон, ки асосан муассисаҳои қарзии давлатӣ

мебошанд, ба ташкилотҳои кишоварзӣ қарзҳои миёнамуҳлат ва дарозмуддат медиҳанд.

Нақши муайян дар қарздиҳӣ ба ташкилотҳои кишоварзӣ ба бонкҳои тижоратӣ рост меояд. Ҳиссаи қарзҳои кишоварзӣ дар ММД кишварҳо чунин аст: 32% дар ШМА, 8% дар Олмон ва каме бештар аз 2% дар Фаронса.

Низоми қарздиҳии кишоварзӣ (фермерӣ) дар ШМА, ки соли 1916 таъсис ёфтааст, имрӯз бомуваффақият амал мекунад. Он сохтори кооперативие мебошад, ки 12 бонки федералии қарзии минтақавӣ, 13 бонки кооперативҳои фермерӣ ва бонкҳои тижоратиро муттаҳид менамояд. Низоми қарзии хоҷагиҳои фермерӣ ҳамасола ба аъзои худ беш аз 50 миллиард доллар қарз медиҳад, ки беш аз 25% маблағҳои аз ҷониби бонкҳо ба соҳаи кишоварзии ШМА сармоягузоришударо ташкил медиҳад.

Айни замон дар деҳотҷойҳои ШМА низоми қарздиҳии зерин амал мекунад:

- Низоми қарзии хоҷагиҳои фермерӣ, ки содироти маҳсулоти кишоварзиро маблағгузори мекунад ва ба ташкилотҳои молиявие, ки ба истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ қарз медиҳанд, қарз медиҳад;

- Фермер Мак ташкилоти кафолатдиҳанда (соли 1988 таъсис ёфтааст) барои ташкили бозори такрорӣ уҳдадорӣҳои қарзи ипотека ва гирифтани забонхатҳои фермерон тарҳрезӣ шудааст ва ҳамчун кафил барои пардохти саривақтии ғоизҳои ташкилотҳои соҳаи кишоварзӣ пиешбинӣ шудааст.

Илова бар ин, шумораи агентҳои федералие, ки барои хизматрасонӣ ба фермерону хоҷагии деҳқонӣ ва таъмини дастрасӣ ба захираҳои қарзӣ таъсис шудаанд, иборатанд аз:

- Агентии хизматрасонии фермерҳо (АХФ), ки ба фермерҳо қарз медиҳад, агар онҳо аз бонки тижоратӣ қарз гирифта натавонанд, инчунин қарзҳои фавриро барои бартараф намудани оқибатҳои офатҳои табиӣ пешниҳод мекунад;

- Корпоратсияи қарзии молӣ, ки ба фермерон қарзҳои кутоҳмуддат медиҳад;

- Корпоратсия барои суғуртакунии низоми қарзии фермерӣ, ки барои қарздиҳии дарозмуддат ба фермерон хизмат мерасонад [7, с.147].

Бонкҳои калони тижоратӣ ба ташкилотҳои кишоварзӣ тавассути шабакаи бонкҳои хурд, ки дар деҳот ҷойгиранд, қарз медиҳанд. Дар байни қарзгирандагон қисми бештари онҳо фермерҳои инфиродӣ - 75%, ва корпоратсияҳо, ки аз 2-3 деҳқон иборатанд, мебошанд. Дар сохтори қарзҳои аз ҷониби фермерони амрикоӣ гирифташуда, 53% қарзҳои барои хариди амволи ғайриманқул ва 47% қарзҳои барои сармояи асосӣ гирифташударо ташкил медиҳанд. Қарзҳои, ки ба хоҷагиҳои фермерии амрикоӣ дода мешаванд, ба намудҳои зерин ҷудо мешаванд:

- қарзҳои, ки барои такмил ва навсозии фондҳои асосӣ бо меъёри 4% солона ба муҳлати аз 10 то 40 сол дода шудаанд;

- қарзҳои, ки муҳлати эътиборашон то 10 сол аст;

- қарзҳои мавсимӣ ба муҳлати камтар аз 1 сол додашуда.

Барномаи «Оғози нав», ки дар ШМА барои ташкилотҳои кишоварзии ба муфлисшавӣ дучоршуда тарҳрезӣ шуда буд, боиси таваҷҷуҳ мебошад. Ташкилотҳои кишоварзӣ ба ҳолати ногувори иқтисодӣ афтада, аз уҳдадорӣҳои молиявӣ гузашта озод карда мешавад [8, с.15]. Ин аст, ки соҳаи кишоварзии ШМА айни замон дар ҷаҳон аз рӯи таҷҳизонии техникӣ ва технологияе, ки дар истехсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ истифода мешавад, дар ҷаҳон пешсаф аст.

Дар кишвари Фаронса оид ба дастгирии соҳаи кишоварзӣ бонки махсус (Кредит Агрикол) фаъолият мекунад. Вале қарздиҳӣ ба истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ асосан аз ҷониби бонкҳои кооперативӣ амалӣ (75% қарзи

кишоварзӣ) карда мешавад [2, с.7].

Барои хочагиҳои деҳқонии Фаронса 6 намуди қарзи имтиёзнок мавҷуд аст. Меъёри фоизи вобаста ба намуди қарзҳо фарқ мекунад: аз 3,75 то 8,25%-и солона (барои хочагиҳои навтаъсис - 2,75-4%) ба муҳлати 7-12 сол барои минтақаҳои номусоиди табиӣ ва иқтисодӣ, ба муҳлати 5-9 сол барои дигар соҳаҳо. Беш аз 70%-и ҳаҷми умумии қарзҳои имтиёзнок ба ташкил ва навгонии хочагиҳо рост меояд [1, с.110].

Ба истехсолкунандагони навтаъсисшудаи маҳсулоти кишоварзӣ, ки навовариҳоро дар истехсолоти кишоварзӣ, навгонии фермерҳо ва рушди чорводорӣ ва баъзе намудҳои зироатҳо қорӣ мекунад, речаи маҳсули имтиёзнок пешбинӣ шудааст. Меъёри қарзи имтиёзнок аз 3 то 8% аст. Тартиби қарздиҳии имтиёзнок аз ҷониби давлат фароҳам овардани ҷуброни бонкӣ барои фарқияти байни меъёри фоизи шартӣ ва меъёри имтиёзнок барои ташкилотҳои кишоварзӣ мебошад.

Шурӯъ аз соли 2010 мамлакати Чин низоми бонкиро "тичоратикунонӣ" карда, як қатор бонкҳоро (Бонки хочагии қишлоқ ва ғайра) ба қатори бонкҳои тичоратии маҳсусгардонидашуда гузаронд, ки онҳо сиёсати давлатӣ оид ба дастгирии рушди соҳаи кишоварзиро бомуваффақият татбиқ мекунад. Тақсими маблағҳо дар самтҳои зерин амалӣ карда мешаванд:

- қарзҳо барои хариди намудҳои асосии маҳсулоти кишоварзӣ, нигоҳдорӣ, коркард ва фурӯш;

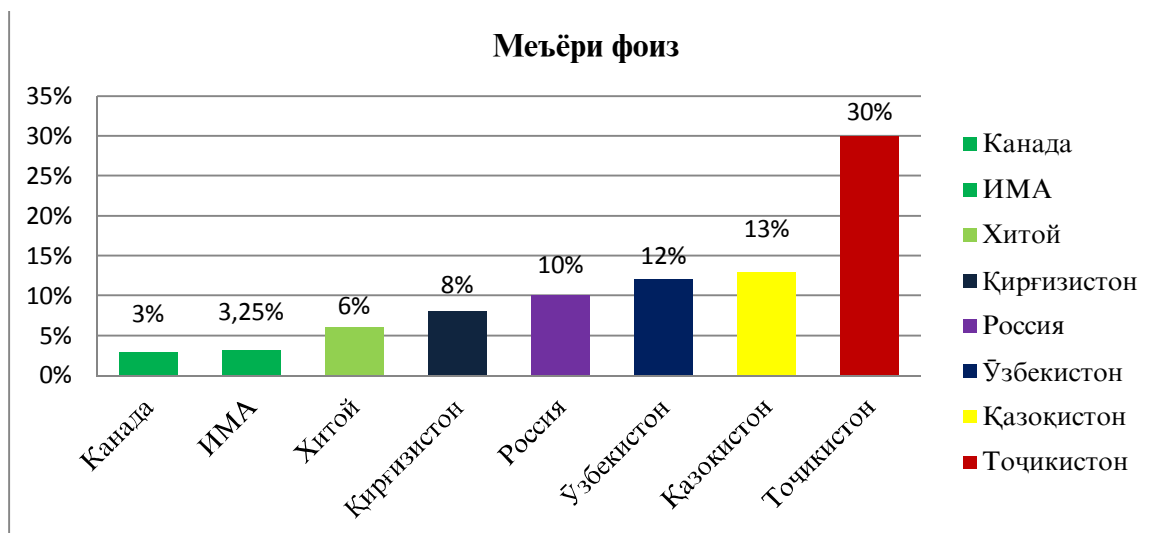
- қарзҳо барои мусоидат дар минтақаҳои камбизоати деҳот;

- қарзҳо барои рушди ҳамаҷонибаи захираҳои кишоварзӣ [3, с.14].

Дар кишвари Нидерландия бонки маҳсули кишоварзӣ (Работбанк) фаъолият мекунад, ки тақрибан 90% қарздиҳиро барои истехсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ таъмин мекунад. Шартҳои қарздиҳӣ пас аз таҳлили фаъолияти корхонаи кишоварзӣ тавассути гуфтушунид байни бонк ва қарзгир муайян карда мешаванд. Муҳлати пардохти қарз ва меъёри фоиз метавонад дар доираи шартномаи қарзӣ иваз карда шавад.

Шакли маъмултарини қарздиҳии имтиёзнок ба соҳаи кишоварзӣ дар Австрия қарзи сармоягузории кишоварзӣ мебошад, ки фоизи он дар асоси меъёри патенсиали бонки қарздиҳанда ҳисоб карда мешавад ва аз ҷониби Бонки миллии Австрия дар як сол якчанд маротиба тасҳеҳ дода мешавад. Вазорати кишоварзӣ ва хочагии ҷангали Австрия ба истехсолкунандагони маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ дар ҳаҷми 50% қарзи бонкӣ, ки ба ташкилотҳои кишоварзӣ барои сохтани гармхонаҳо ва 14% ҳангоми истифодаи манбаъҳои неруи алтернативӣ дода мешаванд, кумак мекунад. Муҳлати қарзи имтиёзнок то даҳ сол ва ҳангоми хариди таҷҳизот, то ба шаш сол мерасад [4, с.182].

Дар як қатор давлатҳо шаклҳои гуногуни қарздиҳии ғайрибонкӣ ба таври васеъ инкишоф ёфта, тавассути он қарздиҳии мақсаднок амалӣ карда мешавад. Вучуд доштани низоми инкишофёфтаи кооперативҳои қарзиро низ қайд кардан зарур аст, ки аъзои он ба манфиатҳои умумӣ ва моликияти муштаракӣ кооперативӣ муттаҳид карда шудаанд. Низоми бонкӣ дар соҳаи кишоварзии давлатҳои хориҷӣ механизми мураккаб мебошад, ҳол он ки қариб дар ҳама кишварҳо мушаххасоти ташкили захираҳои молиявӣ барои корхонаҳои кишоварзӣ мавҷуд аст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо вучуди андешидани чораҳои зарурӣ ва омӯхтани таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи ба иқтисодиёт ва шароити Тоҷикистон мувофиқ ҳоло ҳам ҳавасмандии қарзгирандагони соҳаи хочагии қишлоқ бо сабаби баланд будани меъёри фоизи қарз ва мувофиқ набудани ҳаҷм ва муҳлати қарзи додашуда ҳавасмандии соҳаи кишоварзӣ коҳиш меёбад. Яке аз мушкилоти асосии қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, баланд будани меъёри фоизи қарз мебошад, ки диаграммаи №1 далели гуфтаҳои болост.

Диаграммаи №1. Ҳиссаи фарқкунандаи меъёри фоизи қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар кишварҳои гуногун

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ

Диаграммаи мазкур нишон медиҳад, ки меъёри фоизи қарзҳои ба соҳаи кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон додешаванда дар муқоиса бо давлатҳои Қазокистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Россия қариб ду-се маротиба зиёд аст, ки ин масъала дар рушди соҳа ҳамчун муаммои асосӣ боқӣ мемонад. Меъёри фоизи қарз дар Канада 3%, ИМА 3,25% ва дар Хитой бошад, 6%-ро ташкил медиҳад, ки дар муқоиса ба кишварҳои мо хеле паст мебошад. Таҷриба ва имкониятҳои мавҷудаи соҳаи кишоварзӣ Ҷумҳурии Қирғизистон аз рӯи имкониятҳои иқлимӣ ва дигар шароитҳои рушди соҳа ба Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқати якхела доранд, вале фоизи қарзҳои додешуда дар Ҷумҳурии Қирғизистон 8% ва дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 28-30%-ро ташкил медиҳад, ки яке аз омилҳои асосии ба қадри назаррас рушд накардани соҳа мебошад.

Чамбасти таҷрибаи дастгирии қарздиҳӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ кишварҳои хориҷӣ имкон дод, ки хусусиятҳои онҳо муайян карда шаванд:

- додани қарз ба соҳаи кишоварзӣ аз ҷониби бонкҳои кооперативӣ (Олмон, Полша, Фаронса, Чопон);

- дар Канада, ИМА ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ фаъолият мекунанд, ки соҳаи кишоварзиро дастгирӣ менамоянд;

- дар Ҳолланд, Ҳиндустон дастгирии қарзӣ аз ҷониби як ё якчанд бонкҳои махсус пешниҳод шудааст;

- қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ аз ҷониби бонкҳои тижоратӣ тавассути пешниҳоди кафолатҳои давлатӣ қарзҳои бонкӣ ва субсидия кардани фоизи қарзҳо амалӣ карда мешавад (Австрия, Бразилия, Британияи Кабир, Хитой).

Ҳамин тариқ, бо таҳлили таҷрибаи қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ дар кишварҳои хориҷӣ, мо метавонем омилҳои самаранок ва фарқкунандаро дарёфт намоем. Кишварҳое, ки дар навбати аввал маблағҳои қарзии давлатӣ ва кооперативӣ медиҳанд, ҳиссаи бештари сармояҳои асосии соҳаи кишоварзӣ (Фаронса, Олмон, Британияи Кабир) доранд. Дар баъзе кишварҳо, на ба хоҷагиҳои хурд (Шветсия, Олмон, Швейтсария), асосан ба истеҳсолкунандагони калони кишоварзӣ қарз медиҳанд. Аксари онҳо дорои ташкилотҳои гуногуни молиявӣ қарзии махсус мебошанд, ки ба истеҳсолкунандагони деҳот кумаки қарзӣ мерасонанд.

Дар асоси таҷрибаи хориҷии қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ дар таҷрибаи Тоҷикистон пешниҳод менамоем, ки воситаҳои мухталифи танзим ва дастгирии соҳа ва унсурҳои мувофиқ бо назардошти хусусиятҳои ватанӣ истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ қабул карда шаванд. Истифодаи таҷрибаи хориҷии

низомии қарзӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бе дастгирии ҳамаҷонибаи давлатӣ ғайриимкон аст. Зеро аз таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ бармеояд, ки пешрафти соҳаи кишоварзӣ ва раванди қарздиҳии соҳаи мазкур дар зери дастгирии бисёрҷониба ва махсусгардонидашуда қарор доранд. Бинобар ин, дар ин кишварҳо субъектҳои кишоварзӣ аз тамоми ҷанбаҳо муваффақанд. Аз рӯи имконот, бо мурури замон ҷиҳати сода ва самаранок пеш бурдани фаъолияти субъектҳои кишоварзӣ бояд ҷораҳои муассир андешида шуда, имкониятҳои рушди соҳа ба қадри назаррас дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин карда шаванд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки кишварҳои дунё бо ҳар роҳ кишоварзони худро дастгирӣ мекунанд. Ин дастгирӣ асосан дар мушаххасоти қисми хароҷоти онҳо аз ҳисоби давлат ё таъмини онҳо бо нуриҳои минералӣ, техника ва лавозимоти дигар зоҳир меёбанд. Ин ба кишварҳо имкон медиҳад, ки ба бозори ҷаҳонӣ молҳои нисбатан арзон ворид созанд. Барои кишварҳои мисли Тоҷикистон, ки дар он дастгирии молиявии кишоварзон вучуд надорад, аз ин лиҳоз, рақобат дар бозори ҷаҳонӣ хеле мушқил аст, зеро арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ мо нисбатан баланд аст.

Бинобар ин, дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда пешниҳодҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- дар зери дотатсияи давлат қарор додани истехсоли гурӯҳи муайяни маҳсулоти кишоварзӣ, ки дар таъмини амнияти озуқаворӣ кишвар нақши калидӣ доранд;

- таъсиси бонкҳои махсусгардонидашуда, ки дар асоси маблағҳои давлатӣ ва сармояи арзони хориҷӣ бевосита субъектҳои кишоварзиро дастгирӣ менамоянд;

- коҳиш додани меъёри фоизи қарз дар таъя ба дароз намудани муҳлати қарз, зиёд намудани ҳаҷми қарз ва додани давраи имтиёзнок ба истехсолкунандагони субъектҳои кишоварзӣ;

- додани имтиёзҳои андозӣ ё қисман озод намудани субъектҳои кишоварзӣ аз пардохти андоз;

- вобаста ба иқтидори қарзии ташкилотҳои қарзӣ ҷудо намудани як миқдори муайяни қарзҳои имтиёзнок барои рушди соҳа;

- дар доираи имконият истифода намудани таҷрибаи давлатҳои Қазоқистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон.

Адабиёт

1. Бурых Е.С. Зарубежный опыт организации сельскохозяйственного кредитования / Е.С. Бурых // Вестник Алтайского государственного аграрного университета, 2012. - № 1 (87). - С.106-110.
2. Былькбаева Р.С. Сельскохозяйственный кредит в зарубежных странах / Р.С.Былькбаева, М.Р. Насретдинова // Экономика и социум, 2014. № 2 (11). [электронный журнал] URL: <http://www.iupr.ru>
3. Коробейников М. Зарубежная практика кредитования сельского хозяйства и её позитивное использование в условиях современной России / М.Коробейников // Международный сельскохозяйственный журнал, 2001. -№ 4. – С.9-12.
4. Нехамкин А.Н. Кредитование аграрного сектора: проблемы, перспективы развития: монография. / А.Н.Нехамкин, И.И. Зайцев. - Брянск: Ладомир, 2008. – 234с.
5. Новичков В.И. Аграрная политика: учеб. пособие. / В.И. Новичков, И.Б. Калашников, В.И. Новичкова. - М.: Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 2001. - 288 с.
6. Сельскохозяйственная кредитная кооперация: учебное пособие для студентов, обучающихся по специальностям: 080105 "Финансы и кредит", 080109 "Бухгалтерский учет, анализ и аудит", 080107 "Налоги и налогообложение" / С. Б. Коваленко [и др.]. - М.: Финансы и статистика, 2005. - 447 с.
7. Черняков, Б.А. Калифорнийская модель аграрного сектора США: монография / Б.А.Черняков. - Москва, 2007. - 395 с.
8. Пошкус Б. Тернистый путь системы кредитования сельского хозяйства России/ Б.Пошкус// Экономика сельского хозяйства России.- 2011. - №2.-С.27-33. с.31.
9. <http://www.president.tj> (санаи ворид 26.11.2018)
10. <http://www.nbt.tj> (санаи ворид 16.11.2018)

ТАҲҚИҚИ НАЗАРИЯВИИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДИИ ВА ХАВФҲОИ БОНКӢ

Солехзода Ашурбой Абдувоҳид – н.и.и., дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва МИБ-и Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ 17.

Сафаров Қаландар - ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: safarov.kalandar@mail.ru. Телефон: (+992) 907-73-78-78.

Дар мақола таҳқиқи ақидаҳои назариявии мафҳуми амнияти иқтисодӣ аз нуқтаи назари ҳифз аз таҳдиду хатарҳо ва ҳифзи манфиатҳои субъекти иқтисодӣ гузаронида шуда, таърифи муаллифии амнияти иқтисодӣ оварда шудааст. Дар баробари таҳқиқи масъалаҳои бо амнияти иқтисодӣ алоқаманд муаллифон ба хулоса омадаанд, ки таъмини амнияти субъектҳои алоҳидаи хоҷагидорӣ, аз ҷумла бонкҳо ҷузъи ҷудонашавандаи ин низом буда, равияи комплексии омӯзиширо тақозо менамояд. Аз кам кардани хавфҳои бонкӣ вазъи имрӯзаи иқтисодӣ вобастагии бевосита дошта, муаллифон истифодаи равияи илмиро дар амалияи фаъолияти бонкӣ муҳим арзёбӣ менамоянд.

Калидвожаҳо: амнияти иқтисодӣ, хатар, таҳдид, зарари иқтисодӣ, манфиати милли, манфиати иқтисодӣ, хавфҳо, хавфҳои бонкӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И БАНКОВСКИХ РИСКОВ

Солехзода Ашурбой Абдувоҳид – к.э.н., доцент кафедры мировой экономики Таджикского национального университета. Адрес: 734025, г. Душанбе, просп. Рудаки 17.

Сафаров Қаландар - ассистент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail: safarov.kalandar@mail.ru. Телефон: (+992) 907-73-78-78.

В статье исследуются теоретические концепции экономической безопасности с точки зрения защиты от угроз и защиты интересов хозяйствующих субъектов, дается авторское определение экономической безопасности. Наряду с изучением вопросов, связанных с экономической безопасностью, авторы приходят к выводу, что обеспечение безопасности отдельного бизнеса, в том числе банков, является неотъемлемой частью этой системы и требует комплексного подхода к обучению. Текущая экономическая ситуация напрямую связана со снижением банковских рисков, и авторы считают важным использование научных подходов в банковской практике.

Ключевые слова: экономическая безопасность, риск, угроза, экономический ущерб, национальный интерес, экономический интерес, риски, банковские риски.

THEORETICAL STUDY OF ECONOMIC SECURITY AND BANKING RISKS

Solehzoda Ashurboy Abduvohid - Associate Professor, Department of World Economy, Tajik National University Tajikistan, Dushanbe, 734025, Rudaki ave. 17.

Safarov Kalandar - applicant, Assistant of the Department of Banking of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, tgfeu@tgfeu.tj. E-mail: safarov.kalandar@mail.ru. Phone: (+992) 907-73-78-78.

The article examines the theoretical concepts of economic security from the point of view of protection against threats and protection of the interests of business entities, the author's definition of economic security is given. Along with the study of issues related to economic security, the authors come to the conclusion that ensuring the security of an individual business, including banks, is an integral part of this system and requires an integrated approach to training. The current economic situation is directly related to the reduction of banking risks, and the authors consider it important to use scientific approaches in banking practice.

Key words: economic security, risk, threat, economic damage, national interest, economic interest, risks, banking risks.

Дар шароити ноустувории иқтисодиёти ҷаҳон ва бухронҳои таҳримҳои байни кишварҳо таъсири омилҳои беруна ба иқтисодиёти Тоҷикистон ва

таъмини амнияти иқтисодӣ дар ҳамаи соҳаҳои бахшҳои иқтисодиёту иҷтимоиёт басо муҳим арзёбӣ мегарданд. Соҳаи махсусан осебпазири иқтисодиёти миллӣ, ки наметавонад бе алоқамандӣ бо ҷаҳони берун фаъолият кунад, бахши пулӣ-қарзӣ мебошад. Хусусан, дар шароити иқтисоди хурди кушодаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки меъёри фоизи низоми бонкӣ ба воридшавии воситаҳои молиявии хориҷӣ таъсиргузор нест, тағйирёбӣ ва ҷаҳишҳо дар бозорҳои молиявии ҷаҳониву минтақавӣ мустақиман ба ҳолати бозори молиявии Тоҷикистон таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, Бонки миллии Тоҷикистон сиёсати пулиро қарзии худро вобаста ба таъсирбахшии омилҳои беруна мунтазам мукамал менамояд.

Ба масъалаи муайянкунии моҳияти амнияти иқтисодӣ, махсусан амнияти низоми бонкӣ ба таври назаррас таваҷҷуҳи диққати иқтисодчиёни назариявӣ ва амалияи ҳам хориҷӣ ва ҳам дохилӣ хос мебошад.

Бо вучуди ин, то имрӯз оид ба амнияти иқтисодии соҳаи фаъолияти бонкӣ интишороти начандон зиёде ба таъъ расидааст. Сарфи назар аз нақши бузурге, ки низоми бонкӣ дар фаъолияти босубот ва рушди амни иқтисодиёт мебозад, ки инро бухрони соли 2009 ва баъдан бухрони бонкӣ дар Тоҷикистон соли 2014 ба таври аёнӣ нишон дод, таҳқиқи хусусиятҳо ва ҷанбаҳои гуногунранги амнияти бонкӣ ҳанӯз мавқеи сазовори худро дар байни мавзӯоти тадқиқот оид ба амнияти иқтисодӣ пайдо накардаанд.

Бинобар ин дар таҳқиқоти илмӣ вазифагузорӣ шудааст, ки афкори назариявии амнияти соҳаи бонкӣ ва хавфҳои онро дар доираи амнияти иқтисодӣ таҳқиқ намуда, мавқеи назариявии хавфҳои бонкӣ аз ҷиҳати методӣ асоснок гардад.

Дар илми ватанӣ мафҳуми “амнияти иқтисодӣ” мафҳуми нисбатан нав мебошад. Дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми амнияти иқтисодӣ чунин шарҳ дода шудааст: «амнияти иқтисодӣ – вазъи муҳофизатии иқтисодиёти миллӣ аз шароит, раванд ва омилҳои дохиливу берунӣ, ки рушди устувор ва истиқлолияти иқтисодиро зерӣ хатар мегузоранд» [10].

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ба масъалаи амният диққати махсус дода шуда, қайд гардидааст: “Таҳдидҳои берунӣ ва дохилӣ метавонанд ба Тоҷикистон ҳамчун кишвари дорои иқтисодиёти дарҳои кушода дар ноилшавӣ ба ҳадафҳои стратегӣ ва тасҳеҳи марҳилаҳои рушд таъсир расонад. Барои кишварҳое, ки ҷорабиниҳои пешгирикунандаи мувофиқ қабул мекунанд, ҳама вақт ин таҳдидҳо манфиатдоранд. Дар акси ҳол, онҳо ба хавфҳо мубаддал мегарданд” [21, с.27].

Дар ҳуҷҷати стратегии кишвар низ дарҷ шудааст, ки сатҳи пасти рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ бо рушд наёфтани заминаи технологӣ, ҳиссаи хурди пасандозҳои дохилӣ ва сармоягузориҳо, афзоиши иқтисодиёти ғайрирасмӣ ва дигарҳо ба сифати таҳдидҳои асосии Тоҷикистон баромад мекунанд.

Таҳлили асарҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ доир ба масъалаи амнияти иқтисодӣ нишон медиҳад, ки аз ҷониби муаллифони гуногун мафҳуми “амнияти иқтисодӣ” шарҳ дода шуда, онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим намудан имконпазир аст.

Ба гурӯҳи якум он шарҳҳое, ки амнияти иқтисодиро ҳамчун маҷмӯи шароитҳои рушди иқтисодӣ, ки иқтисодиётро аз таҳдидҳои дохиливу беруна ҳифз менамоянд, дохил мешаванд. Ба гурӯҳи дуюм бошад, маҷмӯи ҷораҳои доимӣ ва пешгирикунандаи ҳифзи манфиатҳои миллӣ, иқтисодӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд.

Л.И.Абалкин чунин қайд менамояд: “...амнияти иқтисодӣ – ин маҷмӯи шарту омилҳои мебошанд, ки соҳибистиқлолии иқтисодиёти миллӣ, муътадилӣ ва устувории он, қобилияти муосиршавӣ ва мукамалшавии онро таъмин менамоянд” [1].

А.Архипов амнияти иқтисодиро ҳамчун «маҷмӯи шароити дохилӣ ва берунӣ (иқтисодӣ, сиёсӣ, геоиқтисодӣ), ки ба рушди самаранок ва динамикии

иктисоди миллӣ, қобилияти қонё намудани эҳтиёҷоти қома, давлат ва фард, таъмин намудани рақобатпазирӣ дар бозорҳои хориҷӣ, ки ҳимояткунанда аз ҳар гуна таҳдиду хисорат мебошад, мусоидат менамоянд, шарҳ додааст [2, с. 36-44].

А.Е.Воробёв, Т.В.Чекушина ва дигарон амнияти иқтисодиро низ ба мисли А.Архипов таъриф додаанд [3].

Дигар муаллифон амсоли Д.В.Гордиенко амнияти иқтисодиро ба сифати “тавсифи асосии низоми иқтисодӣ, ки қобилияти онро дар самти нигоҳ доштани шароити мақбули зиндагии аҳоли, таъмини устувори инкишофи иқтисоди миллӣ бо захираҳо, ҳамзамон амалишавии пай дар пайи манфиатҳои миллии давлатӣ нигоҳ дошта метавонад”, шарҳ додааст [5].

В.К.Сенчагов моҳияти амнияти иқтисодиро ба таври васеъ шарҳ додааст. Ба ақидаи ӯ, “амнияти иқтисодӣ ин ҳолати иқтисодӣ ва институтҳои ҳокимият мебошад, ки дар он ҳимояи кафолатдодашудаи манфиатҳои миллӣ, иҷтимоӣ будани сиёсати давлат, неруи мудофиавии қофӣ, ҳатто дар шароити номусоиди қараёнгирии равандҳои дохиливу беруна, таъмин мегардад” [24].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон академик Р.К.Раҳимов яке аз аввалинҳо шуда тавсифи амнияти иқтисодиро додааст. Ба ақидаи ӯ, “амнияти иқтисодӣ дар ҳолати қушод будани иқтисодиёти Тоҷикистон ин ба ҳадди ақали поёнӣ расонидани таъсири омилҳои манфии беруна ба иқтисодиёти миллӣ дар шароити ҳамгирӣ ба хоҷагии қароӣ ва низомҳои ҳамгирӣ минтақавӣ, нигоҳ доштани суботи иҷтимоӣ иқтисодӣ, фаъолияти босамари ҳамаи бахшҳои хоҷагии миллӣ, ягонагии ҳудуди дохили иқтисодӣ, бо мақсади баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии аҳолии кишвар ба ҳисоб меравад” [15].

Чунин шарҳи академик Р.К.Раҳимов дар шароити ноустувори иқтисодиёти қароӣ ва бӯҳронҳои гуногун, ки зарурати паст кардани сатҳи таъсири омилҳои манфии берунро тақозо менамояд, бисёр ҳам мувофиқ мебошад.

А.Х.Катаев, Ш.И.Файзуллоева аз нуқтаи назари истифода қароҳои пешгирикунандаи низоми амнияти иқтисодиро шарҳ додаанд. Дар ин қода “қаро низом аз лиҳози иқтисодӣ амн ҳисобида мешавад, агар он муноқишақоро бо қароҷоти қароқарин барои қароқият пешгирӣ ва ҳаллу фасл намояд. Мақоқи амнияти иқтисодӣ бошад, афзоиши имқонияти хоҷагии миллӣ дар таъмини мақмоқи манфиатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ, аз қумла хоҷагии қонагӣ, қорқонаҳо, ташқилот ва кишвар ба ҳисоб меравад” [8, с. 291].

Қӣ хеле ки меқинем, дар шарҳи амнияти иқтисодӣ маққеи асосиро манфиатҳои миллӣ ва манфиатҳои субъектҳои хоҷагидор маққеи муқимро ишқол менамоянд. Дар ин қода барои таъмини қомили амнияти иқтисодӣ академик Н.К.Қаюмов чунин қайд менамояд: “Шарти асосии амалишавии манфиатҳои миллӣ гузариши иқтисодиёт ба модели қорои суръати баланди қофӣ ва босуботи рушди иқтисодӣ, ки ба қаро қардани бекорӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ва паст кардани қамбизоатӣ оварда меқасонад, ба ҳисоб меравад” [9].

Дар баробари ин олиқони ватанӣ маққуми амнияти беруни иқтисодӣ ва манфиатҳои миллиро бо қам пайвастаанд, ки дар шароити иқтисодиёти қушоди қурди Тоҷикистон муқим мебошанд.

Мо нуқтаи назари пешниҳодшударо доир ба амалишавии манфиатҳои миллӣ дар доираи амнияти берунииқтисодӣ қонибдорӣ меқунем. Амнияти берунииқтисодӣ аз рӯи ин нуқтаи назар “мақмоқи манфиатҳои муқавозиншудаи субъектҳои хоҷагидорӣ, қамқият дар умум ва давлат дар сатҳи муносибатҳои байналқилалӣ ба ҳисоб меравад. Ин манфиатҳои тавсифи дарозмуқлат дошта, ҳадафҳои асосӣ, стратегӣ ва қории сиёсати дохили ва берунаи давлатро муайян менамоянд” [18].

Дар ҳамақидагӣ бо нуқтаи қайдшуда А.Х.Давлатов амнияти берунииқтисодиро чунин шарҳ меқихад: “Қолати низоми иқтисодӣ, ки дар он

гайриосебпазирӣ ва мустақилияти манфиатҳои миллии иқтисодӣ аз таъсири таҳдидҳои сатҳи якҷум ва дуҷум дар фазои геоиқтисодӣ мебошад» [6, с.74-77].

Ҳамзамон, дар доираи амнияти иқтисодӣ амнияти озуқаворӣ ҷойгоҳи хоса дошта, яке аз ҳадафҳои муҳими Тоҷикистон махсуб меёбад. Дар адабиёти илмӣ мафҳуми амнияти озуқаворӣ нисбатан навтар аст.

Амнияти озуқавориро М.Саидмуродова чунин шарҳ медиҳад: "Амнияти озуқаворӣ ин қобилияти бо озуқаворӣ, иқтисодии зарурӣ ва кафолатҳои таъминшудаи давлат новобаста аз шароити дохиливу берунӣ ё таҳдидҳои дар самти таъмини эҳтиёҷоти аҳолии кишвар дар умум ва ҳар як шаҳрвандро бо маҳсулоти озуқаворӣ, оби нӯшокӣ ва дигар озуқа дар ҳаҷми сифату номгӯе, ки барои инкишофи ҷисмониву иҷтимоии фард, нигоҳ доштани саломатӣ ва такрористеҳсоли васеи аҳолии кофӣ аст, мебошад» [19, с.138].

Дар маҷмӯъ, амнияти миллии ба намудҳои гуногун тақсим мешавад ва, ҳамин тавр, амнияти иқтисодӣ низ ба шохаҳои гуногун ҷудо мешавад, ки гуногунӣ ва ягонагии низомии таҳқиқи моро дар умум тавсиф медиҳад. Яъне, мо дар алоҳидагӣ ба таври абстраксия амнияти иқтисодӣ ё шохаҳои онро таҳқиқ намуда метавонем ва ҳамчун методологияи ҳаракат ба мушаххасот мантиқан заминаҳои алоқамандии намудҳои амниятро хулосабарорӣ менамоем.

Дар шароити инкишоф ва бӯҳрон кишвар барои кам кардани таҳдидҳои имконпазир захираҳои стратегӣ худро ташкил медиҳад ва диверсификатсияи истеҳсолоту содироти худро таъмин менамояд. Вазифаи муҳими сиёсати иқтисодӣ ин таҳия ва амалӣ намудани сиёсати мутавозини иҷтимоӣ-иқтисодӣ, пулию қарзӣ, андозу бӯҷет ва робитаҳои берунииқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Расми 1. Алоқамандӣ дар фаъолияти таъмини амнияти иқтисодӣ

Чуноне ки дар расми 1 нишон дода шудааст, фаъолият дар таъмини амнияти иқтисодӣ самтҳои гуногунро дар бар мегирад, ҳамзамон алоқамандии ҳамаи самтҳо ва мақомоти таъминкунандаи амният омилҳои муҳими муваффақият ва натиҷабахшӣ аст.

Бо назардошти равияҳои таҳқиқ категорияи амнияти иқтисодӣ дар шароити иқтисодӣ кушод дар доираи манфиатҳои иқтисодии субъектҳои иқтисодӣ ва муайян намудани сохтори дақиқи амнияти давлат баррасӣ бояд шавад. Манфиатҳои иқтисодӣ дар навбати худ маҷмӯи эҳтиёҷоти молиявӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва эҳтиёҷоти дигари давлат, корхона ва дигар субъекти амнияти иқтисодӣ мебошад, ки аз амалишавии онҳо қобилияти ин субъект дар ноилшавӣ ба мақсадҳои гузоштааш ва неруи рақобатпазириаш афзоиш меёбад.

Дар асоси таҳлили мафҳуми назариявӣ, равияҳо ва самтҳои принципҳои мо чунин таърифи амнияти иқтисодиро аз лиҳози сифатӣ пешниҳод менамоем: Амнияти иқтисодӣ ин низоми унсурҳои таркибӣ, яқоягии амал ва алоқамандӣ дар ҷараёни таъмини он мебошад, ки дар системавии нишондиҳанда ва маҳакҳои ифода ёфта, барои баланд бардоштани неру ва рақобатпазирӣ субъекту объекти он шароити мусоид фароҳам меоваранд ва устувории онҳоро дар оянда таъмин менамоянд.

Барои баҳодиҳии амният ва муайян намудани сатҳи баланди неруи иқтисодӣ миллӣ бояд устувории сохтори соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ, алоқамандии сармояи истеҳсолӣ бо сармояи молиявӣ бонкӣ таҳлил карда шавад. Дар ҳолати номутавозинии унсурҳои низоми қайдшуда он ба таври кофӣ фаъолият карда наметавонад ва маълум аст, ки иқтисодӣ кишвар зерӣ хатар қарор дорад. Ҳамзамон, ҳар як соҳа аз таҳдиду хатар эмин аст, агар корхонаҳои он низ эмин бошанд.

Аз рӯи мазмун мо фаъолияти амнияти иқтисодии корхона (ширкат, бонк ва ғайра)-ро, ки бо истифода аз захираҳои меҳнатӣ ва молиявӣ, мол, кор хизматрасониро мекунад, мефаҳмем. Бинобар ин фаъолияти амнияти иқтисодии ҳар як корхона аз нуқтаи назари манфиатҳо ҳамчун субъекти иқтисодӣ тавсиф меёбад, ки аз ҷониби давлат ва ҷомеа баҳо дода мешавад. Дар ҳолати номувофиқатии манфиатҳои сатҳи баланди амнияти иқтисодии кишвар аз ҷавабгари мувофиқанамоии он алоқаманд аст.

Аз нуқтаи назари илми иқтисодӣ, ки манфиатҳо ҳамчун шакли инъикоси муносибатҳои мавҷудаи иқтисодӣ таҳқиқ менамояд, мувофиқи мақсад аст, ки амнияти иқтисодӣ дар назарияи идоракунӣ таҳқиқ ёбад. Назарияи идоракунӣ алоқамандии байни манфиатҳо дар се сатҳ дар бар мегирад: сатҳи фардӣ, сатҳи ширкат ва сатҳи давлат. Ба ақидаи мо, вазъи амнияти иқтисодӣ аз дараҷаи амалишавии манфиатҳои намоёндаҳои ин се сатҳ ва алоқамандӣ байни онҳо вобастагӣ дорад.

Ин равия барои дар сатҳи нав бознигарӣ намудани амнияти иқтисодӣ имкон медиҳад. Яъне, амнияти иқтисодӣ чунин вазъи низоми иқтисодӣ мебошад, ки маҷмӯи унсурҳои мураккаб ва гуногунро дар бар гирифта, ягонагии онҳо танҳо ба таври диалектикӣ арзёбӣ мегарданд.

Дар доираи таҳияи концепсияи амнияти иқтисодӣ ҷӣ тавре ки таҳқиқ карда шуд, мавқеи асосиро унсурҳои молиявӣ иқтисодӣ ва устувори молиявӣ ташкил медиҳад. Маҳаки муайян намудани амнияти молиявӣ суботнокӣ, инкишофи мутаваззинии низоми молиявӣ, бучетӣ, андозӣ, ҳисоббаробаркунӣ, сармоягузорӣ ва фондӣ ба ҳисоб меравад [11, с. 443].

Дар ин самт дар доираи таҳқиқи амнияти молиявӣ низоми бонкиро ҷудо кардан мумкин аст, ки дар давраи муосир таҳқиқи он низ муҳим арзёбӣ мегардад. Ба ин мавзӯ корҳои илмӣ нисбатан кам таҳия карда шудаанд, вале аз паҳлуҳои гуногуни устувории бонкҳо, кифоятии сармояи онҳо, назорати бонкӣ ва дигар самтҳо таҳқиқоти олимони гузаронида шудааст.

Зери мафҳуми амнияти иқтисодии бонкҳо олимони қобилияти онҳоро дар муқовимат ба таъсири қувваҳои зараровар дар бозори молиявӣ ва таъмини начотёбӣ дар муборизаи рақобатӣ байни бизнеси бонкӣ шарҳ медиҳанд [14].

Наҷотёбӣ, дар навбати худ, нигоҳ доштани пардохтпазирӣ, банақшагирии чараёни пулӣ дар оянда ва амнияти шуғло дар бар мегирад.

Х.Р.Улуғходжаева, С.С.Мирзоев ҳамзамон мавзӯи устувории молиявии бонкҳоро таҳқиқ намуда, онро ба устувории дохилӣ, умумӣ ва молиявӣ чудо менамоянд. Омилҳои устувории молиявии бонки тижоратӣ қувваҳои ҳаракатдиҳандаро меноманд, ки ба амнияти бонк ва рушди устувори он таъсир мерасонанд ва ё баръакс, онҳо сабаби муаммоҳои бонк шуда метавонанд [22, с.5].

Р.Олимшоев, Х.М.Ашуров қайд менамоянд, ки амнияти иқтисодии бонк ин ҳолати ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳим аз таҳдидҳои берунаву дохила, ки бо низоми тадбирҳои иқтисодӣ, ташкилӣ ва техникӣ ба роҳ монда мешавад. Амнияти иқтисодии бонк ба худ ҳамаи намудҳои амниятро дар бар мегирад. Бинобар ин қайд гардидааст, ки самаранокии таъмини амнияти иқтисодии бонк дар ҳолати ташкили ҳадамоти махсус ба даст оварда мешавад [13, с.258-259].

Аммо ҳадамоти махсус ин танҳо яке аз тадбирҳои таъмини амнияти иқтисодии бонк мебошад.

Мақсади асосии таъмини амнияти иқтисодии бонк кам кардан ё бартараф намудани таҳдиду хатарҳо ба ҳисоб меравад. Дар адабиёти соҳавӣ шарҳи гуногуни мафҳумҳои “таҳдид” ва “хатар” дар доираи таъмини амнияти иқтисодии бонк оварда шудаанд. Як қатори онҳо “таҳдид” ва “хатар”-ро бо ҳам шабеҳ ва дигарон аз ҳам фарқкунанда ҳислат медиҳанд [4, 12, 23, 26].

Хатар дар шароити рақобат байни бонкҳо ҳама вақт вучуд дорад. Вале аз нуқтаи назари амнияти бонкӣ на ҳама вақт чунин хатар ба таҳдид мубаддал мегардад. Дар ҳолати наандешидани чораҳои бехатаргардонӣ хатари дохилӣ ва беруни ба таҳдиди чиддӣ мубаддал мегардад, ки дар ин ҳолат қувва ва молияи зиёдтар аз ҷониби бонк харҷ мегардад.

Дар доираи низоми таъмини амнияти бонкӣ мавқеи асосиро мафҳуми “хавф” (“риск”) дорад. Хавфи бонкӣ категорияи махсус ба ҳисоб меравад, ки аз ду ҷабҳа шарҳ дода мешавад:

- аз нуқтаи назари консепсияи иқтисодӣ бозорӣ ва соҳибкорӣ, ки дар он ҳислати бо хавф дучор шудани субъекти хоҷагидорӣ дар шароити рақобат шарҳ дода шудааст. Бонк, ки мақсади фаъолияташ гирифтани фоидаи соҳибкорӣ аст, ба хавф асос ёфтааст;

- аз нуқтаи назари амнияти иқтисодӣ, аниқтараш, низоми таъмини он ки кам кардани (бартараф намудани) хавф(ҳо)-ро ҳадафгирӣ менамояд. Дар ҳолати ноилшавӣ ба ҳадаф манфиати субъекти таҳти амн қарор гирифта ба таври аксар таъмин мешавад. Яъне, сатҳи хавфҳои бонкӣ ва таъмини манфиати иқтисодии бонк бо ҳам мутаносиби чаппа мебошанд.

Аз даст додани қисми захираҳо, дороиҳо, пардохтпазирӣ, кам гирифтани фоида ва хароҷоти иловагӣ намудан аз ҷониби бонк паёмдҳҳои манфии баланд шудани хавфҳои бонкӣ ба ҳисоб меравад.

Хавфҳои бонкиро аз нуқтаи назари методӣ бо хароҷот (зарар) баробарарзиш медонанд. Дар ҳолати хароҷоти иловагӣ намудан ё зарар дидан аз хатари мавҷуда одатан дар фаъолияти бонкӣ ҳамчун хавф арзёбӣ карда мешавад. Аломати асосӣ ва тарзи ҳисоби дараҷаи хавф аз зарари эҳтимолии он бармеояд.

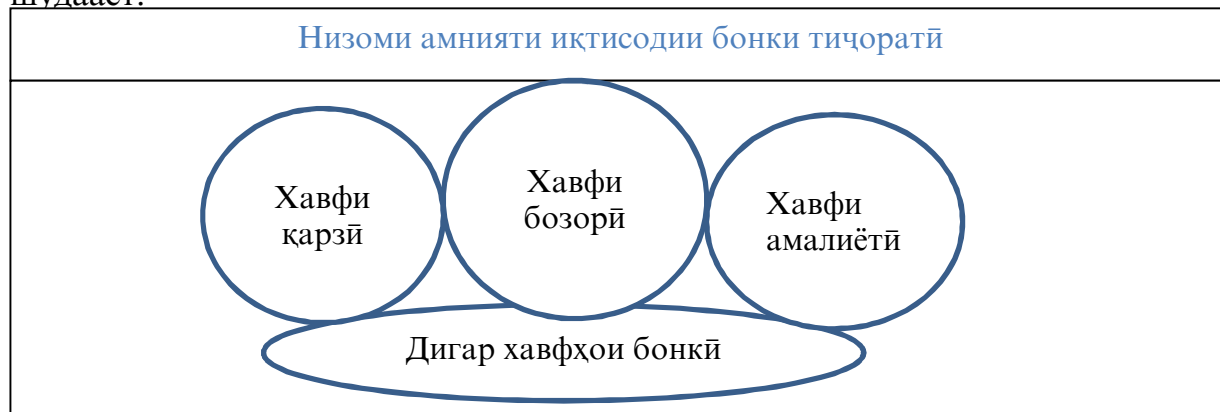
Хавфи фаъолияти бонкӣ - хавфи ба вучуд омадани талафоте, ки аз гузаронидани амалиётҳои ташкилоти қарзӣ бармеояд, шарҳ дода шудааст [7].

Дар фарҳанги иқтисодии зери таҳрири А.И.Архипов хавф ҳамчун “эҳтимолияти сар задани зарар дар фаъолият ва амалиёт” таъриф дода шудааст [25]. Дар таҳқиқоти А.В.Смирнов бошад, хавф “ҳамчун эҳтимолияти ба вукӯъ пайвастании ягон ҳодиса ё оқибати нохуш мебошад, ки ба ҳисороти мустақим ё зарари бавосита оварда мерасонад”, шарҳ дода мешавад [20]. П.Роуз бошад,

барои бонкдор хавфро ҳамчун “номуайяни, ки бо ҳодисаи муайян алоқаманд аст”, таъриф додааст [17]. Бо ин монанд шарҳи хавфи бонкӣ ё соҳибқориро олимони мактабҳои гуногун шарҳ додаанд, ки бештари онҳо бо “эҳтимолият”, “номуайяни” ва “зарар” онро шабеҳ додаанд.

Инчунин, бояд қайд намуд, ки дар адабиёти иқтисодӣ хавфи бонкӣ бо нагирифтани фоидаи имконнок низ алоқамандӣ дорад, ки аз низоми идоракунии хавфҳо вобастагӣ дорад [16]. Ҳамзамон, хавфи бонкиро аз таҳдид фарқ мекунанд, чунки яқум мафҳум бо фаъолияти қонунии тиҷоратии бонк ва амалиёти он алоқамандӣ дошта, мафҳуми “таҳдид” дар фаъолияти зиддиинсонӣ ва ғайриқонунӣ шарҳ меёбад.

Мавқеи хавфҳо дар низоми амнияти бонкӣ дар расми 2 нишон дода шудааст.

Расми 2. Мавқеи хавфҳои бонкӣ дар низоми таъмини амнияти бонки тиҷоратӣ

Дар Дастурамали №181 “Дар бораи талабот ба низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилоти қарзӣ” 12 намуди хавфҳо шарҳ дода шудааст, ки бо ин шумора намуди хавфҳо маҳдуд нестанд. Дар фаъолияти бонкӣ вобаста ба сатҳи инкишофи низоми бонкӣ ва хизматрасониҳои бонкӣ номгӯи хавфҳо зиёдтар буда метавонад. Аз расми 2 бармеояд, ки низоми идоракунии хавфҳои бонкӣ як ҷузъиёти бо ҳам алоқамандии таъмини амнияти иқтисодии бонки тиҷоратӣ маҳсуб меёбад.

Дар маҷмӯъ, таҳқиқгарон ҷанбаҳои идоракунии хавфҳои бонкиро яке аз самтҳои муҳими таъмини амнияти иқтисодии бонкҳо баён менамоянд, ки аз он расидан ба ҳадафҳои асосии бонк вобаста аст. Дар ҳолати дуруст ба роҳ мондани низоми арзёбӣ ва идоракунии хавфҳо натиҷаи дилхоҳ ба даст оварда мешавад, ки истифодаи равияи илмиро дар амалияи он тақозо менамояд.

Дар шароити кишварҳои рӯ ба инкишоф махсусан сатҳи хавфҳо баланд буда, тақозо менамояд, ки услуби коркардшуда дар таҷрибаи инкишофи бонкӣ истифода шуда, ҳайати роҳбарикунандаи бонки муосир донандаи кор бояд бошанд. Дар ҳолати акс муфлисшавии бонк имкони калон дорад.

Хавфҳои бонкӣ ҳамчун категорияи асосии амнияти иқтисодии бонкҳо дар шароити иқтисодии кушода тавсифи махсусро мегиранд. Чунки дар шароити иқтисодии сарбаста сатҳи рақобат дар байни бонкҳои ватанӣ сурат гирифта, бо кушод шудани иқтисодиёт ба рақобат бонкҳои хориҷӣ ва низоми хавфҳои мавҷудаи беруна ворид мешаванд, ки эҳтимолияти харочот (зарар) зиёд ва равона намудани маблағи иловагиро барои идоракунии хавфҳо тақозо менамояд.

Дар шароити иқтисодии кушод, ҷӣ хеле ки нишон дода шуд, сатҳи номуайяни боз ҳам бештар мешавад. Бинобар ин, дар шарҳи мафҳуми хавфи бонкӣ гуногуннамудии фаъолияти бонкӣ ҳамчун алтернативаҳои гуногун ба фурӯш баровардани маҳсулот ва хизматрасонии бонкӣ бо назардошти омилҳои номуайяни ба инобат гирифта мешавад.

Чунин шарҳ дар шароити таъсири омили афзояндаи номуайяни аз менечменти бонкӣ ихтироҷкорӣ ва навоварино тақозо менамояд, ки ба иқтисодиёти кушоди рушдбанда хос мебошад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи масъала барои рушди иқтисоди миллӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Адабиёт

1. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики, 1994. - №12. – С.34-39.
2. Архипов А. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения / А. Архипов, А. Городецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики, 1994. - №12. -С.36-44.
3. Багудина Е.Г. Экономический словарь/ Е.Г.Багудина, А.К.Большаков и др. отв. Ред. А. И. Архипов. - М.: ТК Велби, Изд-во проспект, 2004. – 672с.
4. Воробьев А.Е. Национальная экономическая безопасность России. Методология управления государственным долгом. / А.Е.Воробьев, Т.В.Чекушина. – М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2006. – 436с.
5. Гамза В.А. Концепция и система безопасности банка. / В.А.Гамза, И.Б.Ткачук. - М.: И.И. Шумилова, 2003. -109 с.
6. Гордиенко В.Д. Основы экономической безопасности государства. / В.Д Гордиенко. – М.:Финансы и статистика, 2009. – 234с.
7. Давлатов А.Х. Научные подходы к исследованию понятия внешнеэкономической безопасности // Вестник Таджикского Национального университета. Серия экономических наук. - №2/2. – 2012. - С.74-77.
8. Дастурамали №181 “Дар бораи талабот ба низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилоти қарзӣ”. Бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон таҳти №151 аз 25 июли с. 2011 тасдиқ шудааст.
9. Катаев А.Х. Информационно-коммуникационные технологии в системе факторов повышения экономической безопасности Республики Таджикистан. / А.Х.Катаев, Ш.И.Файзуллаева. //Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. - №2/4(114). – 2013. - С.291-298.
10. Каюмов Н.К. К вопросу об угрозах экономической безопасности Таджикистана. / Н.К.Каюмов. // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2006. - №1. – С.6-14.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амният», аз 28.06.2011. Моддаи 1.[маъхазӣ электронӣ]URL: <http://mmk.tj/content/> (саҳифа мурочиат: 12.08.2017с.)
12. Миляев П.В. Экономическая безопасность коммерческого банка/П.В.Миляев //Аудит и финансовый анализ, 2010. - №2. – С.44-49.
13. Мищенко С.Н. Система обеспечения экономической безопасности организации. / С.Н.Мищенко. - Ростов н/Д.: Феникс, 2004. - 412 с.
14. Олимшоев Р. Экономическая безопасность банковской деятельности / Р.Олимшоев, Х.М.Ашуров. //Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. - №2/5(117). – 2013. – С. 258-259.
15. Организация деятельности коммерческого банка/под ред. Тагирбекова К.Р. – М.: Весь Мир, 2004. – 340с.
16. Рахимов Р.К. Экономическая безопасность как объект научного исследования. / Р.К.Рахимов. //Материалы научно-практической конференции: Угрозы экономической безопасности Республики Таджикистан, 10 мая 2007г. - Душанбе, 2007. – С. 7-15.
17. Рогов М.А. Риск-менеджмент. / М.А.Рогов. - М.: Финансы и статистика, 2001. - 118с.
18. Роуз П. Банковский менеджмент. / П.Роуз. Пер. с англ. Со 2-го изд. - М.; «Дело ЛТД», 1995. – 342с.
19. Саидмуродов Л.Х. Основные инструменты защиты национальных интересов Таджикистана во внешнеэкономической деятельности. //Л.Х.Саидмуродов. //Материалы научно-практической конференции: Угрозы экономической безопасности Республики Таджикистан 10 мая 2007г. - Душанбе, 2007. – 16-23с.
20. Саидмуродова М.А. Продовольственная безопасность основа обеспечения экономической безопасности страны/ М.А.Саидмуродова. // Вестник Таджикского Национального университета. Серия экономических наук. - №2/3 (135). – 2014. - С.138-146..
21. Смирнов А.В. Управление ресурсами и финансово-аналитическая работа в коммерческом банке. / А.В.Смирнов. -М.; Издательская группа «БДЦ-пресс», 2002. – 234с.
22. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – С.27.
23. Улугходжаева Х.Р. Факторы, влияющие на финансовую устойчивость коммерческих банков Республики Таджикистан/ Х.Р.Улугходжаева, С.С.Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - №2. – 2019. – С.5-11.
24. Управление деятельностью коммерческого банка (банковский менеджмент) / Под. ред. О.И. Лаврушина. - М.: ЮРИСТЪ, 2005. - 688 с.
25. Экономическая безопасность: Производство – Финансы – Банки/ Под ред. В.К.Сенчагова. – М.: ЗАО «Финстатинформ», 1998. – 342с.
26. Ярочкин В. И. Безопасность банковских систем. / В.И.Ярочкин. - М.: Ось-89, 2004. - 416 с.

**ИСЛОҲОТИ НИЗОМИ ТАЪМИНОТИ НАҶАҚА:
МУШКИЛОТИ МАБЛАҒУЗОРӢ ВА ДУРНАМОӢ ОН**

Хайрзода Шукрулло Курбоналӣ - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к.Нахимов 64/14. Телефон: +(992) 2310201

Шоасалов Наимҷон Қудратович - ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 902528686.

Дар мақола зарурати ислоҳоти низоми таъминоти наҷақа асоснок гардида, роҳҳои асосии татбиқи ин раванд баррасӣ шудаанд. Аз таҳқиқоти илмии масъала бармеояд, ки солҳои охир зарурати баргузори чунин ислоҳот тақозои замон буда, дар аксар давлатҳо гузаронида шудааст. Ин ислоҳот дар самти боло бурдани синни ба наҷақа баромадан, зиёд гардонидани собиқаи меҳнатӣ, маҳдудиятҳо дар пардохти наҷақа барои кормандонро дар бар гирифтааст. Инчунин, таҳдидҳои нави иҷтимоӣ иқтисодӣ ва демографӣ мунтазам кам гардидани шумораи аҳолии синни қобили меҳнат ва шуглоштаро дар иқтисодиёт ё дигар хатарҳои эҳтимолиро ба вуҷуд меорад, ки аз назари муаллиф баррасӣ гардидаанд.

Калидвожаҳо: низоми таъминоти наҷақа, синни наҷақа, собиқаи меҳнатӣ, пардохти наҷақа, унсурҳои пулӣ, моделҳои иқтисодӣ-риезӣ, таносуби талабот, дарозумрии аҳоли, ислоҳот.

РЕФОРМА В СИСТЕМЕ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ

Хайрзода Шукрулло Курбонали – кандидат экономических наук, доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: +(992) 2310201

Шоасалов Наимҷон Қудратович – ассистент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 908503503.

В статье обосновывается необходимость реформирования пенсионной системы и рассматриваются основные пути реализации данного процесса. Научные исследования показывают, что в последние годы необходимость таких реформ является неотложной и реализуется в большинстве стран. Эти реформы включают повышение пенсионного возраста, увеличение стажа работы и ограничение выплаты пенсий работникам. Кроме того, новые социально-экономические и демографические угрозы создают устойчивое снижение числа трудоспособных и занятых людей в экономике, которые были отмечены в статье.

Ключевые слова: система пенсионного обеспечения, пенсионный возраст, стаж работы, пенсионные выплаты, денежные агрегаты, экономико-математические модели, соотношение спроса, долголетие населения, реформа.

REFORM IN THE PENSION SYSTEM: PROBLEMS AND PROSPECTS OF FINANCING

Khairzoda Shukrullo Kurbonali - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Rector of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. Phone: +(992) 2310201

Shoasalov Naimjon Qudratovich – asisitant of the Department of Banking the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 902528686.

The article substantiates the need for reforming the pension system and discusses the main ways to implement this process. Scientific studies show that in recent years the need for such reforms is urgent and is being implemented in most countries. These reforms include raising the retirement age, increasing work experience and limiting the payment of pensions to employees. In addition, the new socio-economic and demographic threats create a steady decrease in the number of able-bodied and employed people in the economy that were considered by the author.

Keywords: pension system, retirement age, length of service, pension payments, monetary aggregates, economic and mathematical models.

Низоми таъминоти нафакаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти таҳаввулот ва дигаргуниҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ солҳои охир ва таъсири равандҳои демографӣ ниёз ба ислоҳот дорад. Ҳаминро бояд қайд намуд, дар аксар маврид ин ислоҳот ба паст гардонидани уҳдадорӣҳои давлат дар назди нафақахӯрон аз ҳисоби боло бурдани синни ба нафақа баромадан, ҳавасмандгардонии нафақахӯрон барои дертар баромадан ба нафақа, барҳам додани индексатсияи нафақа барои нафақахӯрони коргар ва дигар ҳолатҳо зоҳир мегардад. Ислоҳоти низоми таъминоти нафакаи миллӣ барои тамоми давлатҳо ногузир буда, бо он мунтазам дучор мегарданд. Бахусус, солҳои охир чунин ислоҳот тақозои замон буда, аксарияти давлатҳои аъзои Ташкилоти ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушдро фаро гирифтааст. Айни замон чунин ислоҳоти низоми таъминоти нафақа бо беҳтаршавии ҳолати молиявии давлат ва афзудани маблағгузориҳо дар ин самт алоқаманд буда, тамоюли дарозумрии аҳоли ба инобат гирифта мешавад.

Дар аксар давлатҳо ислоҳот дар самти боло бурдани синни ба нафақа баромадан, зиёд гардонидани собиқай мехнатӣ, маҳдудиятҳо дар пардохти нафақа барои кормандон гузаронида шуда, мақсади ниҳоинаш коҳиш додани уҳдадорӣҳои давлат дар назди нафақахӯрон мебошад. Таҳдидҳои нави иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва демографӣ ба монанди, аз даст додани устувории молиявии низоми таъминоти нафақа, сатҳи пастӣ нафақа ва коҳиши қобилияти харидорӣи он, мунтазам кам гардидани шумораи аҳолии синни қобили мехнат ва шуғлдошта дар иқтисодиёт хатарҳои эҳтимолие мебошанд, ки таъсири манфии худро расонида, ислоҳоти низоми таъминоти нафақаро пеш меоранд. Дар ин мақола зарурати ислоҳоти низоми таъминоти нафақа ва дурнамои рушди он мавриди таҳқиқ қарор гирифта, эҳтимолияти боло бурдани синни нафақа бо назардошти афзудани дарозумрии эҳтимоли дар мавриди таваллуд баррасӣ гардидааст.

Ҳамзамон, солҳои охир дар давлатҳои рушдёфта фондҳои гуногуни нафақавӣ ғайридавлатӣ ба вуҷуд омада истодаанд, ки як падидаи нав ва яке аз самтҳои ислоҳоти низоми таъминоти нафақаро дар бар гирифтааст. Маврид ба зикр аст, ки айни ҳол таъсис ва рушди фондҳои гуногуни нафақавӣ ғайридавлатӣ дар тақомул, рушд ва ташаккули самтҳои гуногуни хизматрасониҳо, аз ҷумла хизматрасониҳои иҷтимоӣ нақши муҳим бозида, ҳамчун манбаи иловагии таъминоти нафақа ва беҳдошти сатҳи зиндагии нафақахӯрон баромад мекунад. Омӯзиши таҷрибаи давлатҳои пешрафтаи дунё нишон медиҳад, ки дар мавриди таъсиси фондҳои ғайридавлатии нафақа, маблағгузорӣ ва нақши давлат дар ин самт камтар гардида, баръакс дар амалигардонӣ, назорат ва рушди низоми таъминоти нафақавӣ ғайридавлатӣ иштирок намуда, ба коргарон имконияти нигоҳдории ҳуқуқи нафақавӣ иловагиро кафолат медиҳад. Инчунин, оид ба дастгирии табақай эҳтиҷмандаи аҳолии Тоҷикистон рушд ва ҷоннок намудани фаъолияти фондҳои хайриявӣ тавсия карда мешавад. Ба андешаи муаллиф, таъсиси чунин фондҳо яке аз рукнуҳои асосии ислоҳоти низоми таъминоти нафақавӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, ҳамзамон миқдори онҳо бояд зиёд карда шаванд. Тамоюл ё ҳолати афзудани шумораи чунин фондҳои хайриявӣ аз фаъолияти самарабахши онҳо дарак медиҳад, ки ин ҳолат дар баъзе аз давлатҳо ба назар расида, ҷорӣ намудани он тақозои замон аст. Дар баробари пайдоиши чунин фондҳо нафақахӯрон ё дигар табақай осебпазири ҷомеа, ки сатҳи пастӣ зиндагӣ доранд, умедашон ба зиндагӣ бештар гашта, ҳаёти солимӯ бароҳатро дарёфта, имкони шахси комилҳуқуқи ҷамъият буданро пайдо мекунанд.

Тавре қайд намудем, омилҳои дигари тақондихандаи ислоҳоти низоми таъминоти нафақавӣ миллӣ ин зиёд гардидани эҳтимолияти дарозумрии аҳоли мебошад, ки соли 2018 ба ҳисоби миёна 75 солро ташкил додааст, аз ҷумла мардҳо 73,3 ва занҳо 76,9 солро дар бар гирифтааст. Давоми 15 соли охир дар ин самт ягон дигаргунӣ ба амал наомадааст. Танҳо давоми солҳои 2001-2005

тағйирот дар синни нафақа барои мардҳо аз 60 то 63 сол ва барои занҳо аз 55 то 58 сол зиёд карда шуд. Аз соли 2005 инчониб дар синну соли ба нафақа баромадан дигар тағйирот ба вучуд наомадааст, ки фарқияти байни дарозумрӣ ва синни миёнаи ба нафақа баромадан қисман зиёд гардидааст. Масалан, бақияи умр дар ин муддат аз 7,6 сол барои мардҳо то 12 сол афзуда, барои занҳо бошад, ин нишондиҳанда аз 12,6 то 17 сол зиёд гардидааст. Ин ҳолат аз бештар будани дарозумрии занҳо нисбат ба мардҳо шаҳодат медиҳад, ки дар аксари давлатҳо маҳз чунин ҳолат ҷой дорад. Бақияи миёнаи умр соли 2018 дар занҳо нисбат ба мардҳо 5 сол бештар аст. Ин ҳолат дар ҷадвали зерин пешниҳод мегардад [7, с.8].

Ҷадвали 1. Синни нафақа ва дарозумрии эҳтимоли

Солҳо	Синни нафақа (сол)		Дарозумрии эҳтимоли дар мавриди таваллуд (сол)	Бақияи умр (сол)		Ҳиссаи бақияи умр дар нафақа (%)	
	Мард	Зан		Мард	Зан	Мард	Зан
2001	60	55	69,1	9,1	14,1	13,16	20,40
2002	61	56	69,1	8,1	13,1	11,72	18,95
2003	62	57	70,1	8,1	13,1	11,55	18,68
2004	62	57	71,0	9	14	12,67	19,71
2005	63	58	70,6	7,6	12,6	10,76	17,84
2006	63	58	71,8	8,8	13,8	12,25	19,20
2007	63	58	71,7	8,7	13,7	12,13	19,10
2008	63	58	72,2	9,2	14,2	12,74	19,67
2009	63	58	72,8	9,8	14,8	13,46	20,30
2010	63	58	72,5	9,5	14,5	13,10	20,14
2012	63	58	72,8	9,8	14,8	13,46	20,32
2014	63	58	73,4	10,4	15,4	14,17	20,98
2016	63	58	73,7	10,7	15,7	14,57	21,30
2018	63	58	75,0	12	17	16,0	22,67

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои Демографияи солонаи ҚТ. 2014. саҳ.112. Омори солонаи ҚТ. 2012.саҳ.11. Омори солонаи ҚТ. соли 2018. саҳ. 8.

Ҳамзамон, ҳиссаи бақияи умр дар нафақа низ тамоюли афзоишбӣ дошта, дар ин муддат барои мардҳо 2,8 банди фоизӣ ва барои занҳо 2,3 банди фоизӣ зиёд гардидааст. Ҳиссаи бақияи умр барои мардҳо аз 11,72 % дар соли 2002 то 16% дар соли 2018 афзуда, аз қисман зиёд гардидани дарозумрии эҳтимолии мардҳо шаҳодат медиҳад. Ин нишондиҳанда барои занҳо аз 18,68 % дар соли 2002 то 22,67% дар соли 2018 зиёд гардида, афзоиши он қариб 4 банди фоизро ташкил медиҳад. Дар муддати таҳлилгардида агар дарозумрии эҳтимолии аҳоли 5,9 сол афзуда бошад, синни ба нафақа баромадан ҳамагӣ 3 сол зиёд гардидааст, бинобар ин, зарурати бозбинии синни ба нафақа баромадан пеш меояд, зеро мунтазам ҳолати афзоиши шумораи нафақахӯрон ба назар мерасад ва имконияти зиёд намудани нафақаи миёна бинобар ҳолати мушкilotи молиявӣ ғайриимкон мегардад. Биноан зиёд гардидани талабот барои пардохти нафақа дар таносуб бо афзоиши нақшаи бучети Агентии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақаи назди Ҳукумати ҷумҳури нобаробар ба назар мерасад. Барои таҳлили ин ҳолат қисми даромад ва хароҷоти бучети Агентии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақаро бо истифода аз маълумотҳои дар ҷадвали 2 овардашуда таҳлил менамоем [1, с.5].

Тавре аз маълумотҳои ҷадвали 2 бармеояд, нақшаи қисми даромад аз 75000,0 сомонии соли 2002 то 2665823,1 сомонӣ дар соли 2018 зиёд гардида, тағйирёбии мутлақи он 2590823,1 сомонӣ ё 35,5 маротиба афзудааст. Субвенсия барои бучети Агентии аз соли 2007 дар ҳаҷми 5000,0 сомонӣ ҷудо гардида, соли 2018 ҳаҷми субвенсияи ҷудогардида мутаносибан то 65000,0 сомонӣ зиёд гардида, афзоиши он қариб 13 маротибаро ташкил намудааст. Тамоюл ё ҳолати бештар зиёдшавии нақшаи бучет аслан аз соли 2004 оғоз мегардад, ки бучети Агентӣ соли 2005 нисбат ба соли 2004 51,8% ва бучети соли 2009 нисбат ба соли 2008 51,7% афзудааст.

Чадвали 2. Қисми даромад ва хароҷоти буҷети Агентии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳазор сомонӣ)

Солҳо	Нақша	Субвенсия	Зиёдшавии нақша (%)	Ҳамагӣ воридот	Хароҷоти корхонаҳо	Ҳамагӣ иҷроиши буҷет	Иҷроӣ ш %	Талабот барои пардохти нафақа	Зиёдшавии талабот (%)
2002	75000,0			64694,3	13881,3	78575,6	104,8	58400,3	
2003	95000,0		26,6	89517,0	18541,7	108058,7	113,7	76550,4	31,1
2004	135000,0		42,1	114017,1	26153,1	140170,2	103,8	99520,8	30
2005	205000,0		51,8	168390,1	39598,0	207988,1	101,5	163009,3	63,7
2006	258000,0		25,8	213556,3	52230,4	265786,7	103,0	234918,3	44,1
2007	335000,0	5000,0	29,8	305444,9	48317,0	353761,9	105,6	273696,7	16,5
2008	445000,0	5000,0	32,8	407617,5	86847,4	494464,9	111,1	404718,5	47,8
2009	675500,0	10000,0	51,7	541234,8	115883,9	657118,7	97,3	557849,9	37,8
2010	785000,0	15000,0	16,2	644887,2	145011,0	789898,2	100,6	819336,2	46,8
2011	1031569,0	18000,0	31,4	837065	185727,4	1022792,4	99,1	1071020,1	30,7
2012	1375401,1	35000,0	33,3	1180013	176945,9	1356958,9	98,7	1321309,8	23,3
2013	1745237	45000,0	26,8	1506111,1	129903,3	1636014,4	93,7	1603265,5	21,3
2014	2188372,4	55000,0	25,3	1916796,6	133484,4	2050281,0	93,7	1858961,7	15,9
2015	2379070,8	65000,0	8,7	1995562,5	136890,5	2132453,0	89,6	1895641,2	1,9
2016	2484367,6	65000,0	4,4	2004380,2	148936,9	2153317,1	86,7	2121670,0	11,9
2017	2592331,0	65000,0	4,3	2306498,7	151843,1	2458341,8	94,8	2363109,9	11,4
2018	2665823,1	65000,0	2,8	2497637	138999,4	2636636,4	98,9	2499992,8	5,8

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои оморӣ АСИН назди ҲҚТ 2018 с.

Солҳои минбаъда ин ҳолат нисбатан коҳиш ёфта, соли 2017 ҳамагӣ 4,3% ва соли 2018 2,8% афзоиши нақшаи буҷет ба назар мерасад. Ҳаҷми воридоти маблағ ба буҷет низ тамоюли афзоишбӣ дошта, агар соли 2002 64694,3 сомонӣ бошад, ин ҳолат солҳои минбаъда бо назардошти афзоиши нақшаи буҷет хеле зиёд мегардад, ки дар соли 2018 ба 2497637,0 сомонӣ баробар гардида, 38,6 маротиба афзудааст. Дар иҷроиши нақша ҳиссаи хароҷоти корхонаҳо назаррас буда, соли 2002 21,4% ҳаҷми умумии воридоти буҷетро ташкил намудааст. Хароҷоти корхонаҳо аз 13881,3 сомонии соли 2002 то 138999,4 сомонӣ дар соли 2018 зиёд гардида, мутаносибан 10 маротиба зиёд гардидааст. Ҳиссаи хароҷоти корхонаҳо дар ҳаҷми умумии воридоти буҷет соли 2018 ба 5,56% баробар гардида, дар муқоиса бо соли 2002 -15,56 банди фоизӣ кам гардидааст [6].

Аз маълумотҳои дар чадвали 2. бармеояд, ки дар иҷроиши буҷет низ тағйиротҳои зиёде дида мешавад. Дар умум, то соли 2008 буҷети Агентӣ барзиёд иҷро мегардид, лекин аз соли 2011 сар карда қисман иҷроиши буҷет ба назар мерасад. Масалан, соли 2016-86,7%, соли 2017-94,8% ва соли 2018-98,9% иҷроиши буҷет ҷой дорад. Масъалаи аз ҳама муҳим афзудани талабот барои пардохти нафақа мебошад, ки соли 2003 нисбат ба соли 2002 31,1% ва соли 2005 нисбат ба соли 2004 63,7% афзуда, аз зиёд шудани шумораи нафақагирон шаҳодат медиҳад. Лекин солҳои минбаъда тамоюли нисбатан паст гардидани талабот барои пардохти нафақа ба назар мерасад, масалан соли 2015 нисбат ба соли 2014 ҳамагӣ 1,9% афзоиши талабот дида мешавад, ки натиҷаи ислоҳоти низоми нафақа ва ба роҳ мондани назорати ҷиддии сохторҳои дахлдори ин соҳа мебошад. Солҳои минбаъдаи 2017-2018 11,4% то 5,8% зиёдшавии талабот барои пардохти нафақа ба назар мерасад, ки ба назари мо ҳолати муътадили талаботро барои пардохти нафақа мефаҳмонад [8].

Талабот барои пардохти нафақа аз бисёр ҷиҳат ба иҷроиши буҷети соҳаи нафақа вобастагӣ дорад, зеро манбаи асосии молиякунонӣ маҳз ин маблағҳо мебошанд. Бинобар ин, омӯзиши таносуби байни талабот барои пардохти нафақа ва иҷроиши воқеии буҷет аҳамияти калон дорад. Натиҷаи таҳлил муайян намуд, ки таносуби талабот барои пардохти нафақа ва иҷроиши аслии буҷет низ гуногун аст. Соли 2002 талабот барои пардохти нафақа агар 74,3% иҷроиши воқеии буҷет ва 77,8% нақшаи буҷетро фаро гирифта бошад, пас соли 2018 ин нишондиҳанда ба 94,8% иҷроиши буҷет ва ё 93,7% нақшаи буҷет баробар гардидааст, ки аз мунтазам зиёд гардидани талабот барои пардохти нафақа гувоҳӣ медиҳад. Умуман, соли 2018 нисбат ба соли 2002 маблағҳое, ки талабот ба

нафақаро дар бар гирифтаанд, дар маҷмӯъ, 42,8 маротиба афзудаанд. Ин ҳолат ба он оварда мерасонад, ки фонди нафақа зиёд гардида, маблағгузори он аз буҷети давлатӣ меафзояд. Ҳамзамон, иҷро нагардидани нақшаи андозии иҷтимоӣ сабаби сари вақт пардохт нагардидани нафақа дар баъзе аз минтақаҳои ҷумҳурӣ мегардад. Бинобар ин, Агентии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон на ҳама вақт имконияти пурра ва сари вақт пардохти талаботи нафақаро дорад. Аз ин сабаб, дар қисме аз минтақаҳо баъзан ҳолатҳои сари вақт пардохт нагардидани нафақа ба мушоҳида мерасад. Инчунин, рушди муносибатҳо дар ин самт тақозои онро менамояд, ки шаклҳои мухталифи низомии таъминоти нафақа мавриди амал қарор гирифта, мушкилоти маблағгузори он низом бартараф карда шавад. Барои омӯзиши ҳамаҷонибаи ин масъала доштани маълумотҳои саҳеҳ оид ба дурнамои тағйирёбии шумораи нафақахӯрон аҳамияти калон дорад, тағйирёбии миқдор ва шумораи нафақахӯрон дар сатҳи ҷумҳурӣ ё минтақаҳои алоҳидаи он низ зарур буда, ин шумора бо тарзҳои гуногун пешгӯӣ карда мешавад.

Бо истифода аз моделҳои гуногуни риёзӣ-иктисодӣ тағйирёбии шумораи нафақахӯронро то соли 2025 пешгӯӣ менамоем. Дар ин маврид аз усулҳои маъмули функсияи экстраполятсия ва функсияи афзоиш ё истифодаи қимати коэффитсенти регрессия бо татбиқи пакет барномаи Office Excel-2007 ин нишондиҳандаҳоро ҳисоб менамоем.

Ҷадвали 3. Пешгӯӣ бо усули функсияи экстраполятсия ва функсияи афзоиш (қимати коэффитсенти регрессия)

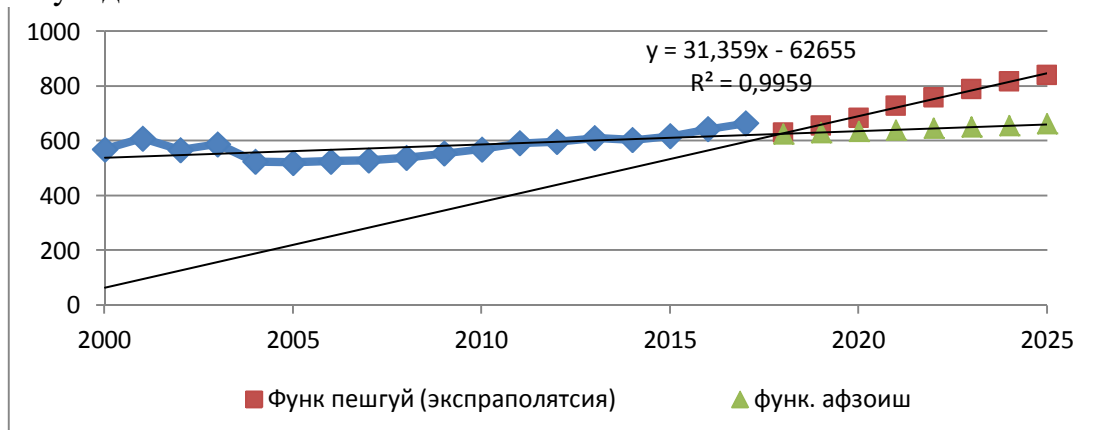
Солҳо	Шумораи нафақахӯрон (ҳазор нафар)	Пешгӯӣ бо усули функ. экстраполятсия (ҳаз наф)	Пешгӯӣ бо усули функ. афзоиш (ҳазор нафар)
2000	570,0		
2001	610,0		
2002	567,0		
2003	587,9		
2004	523,7		
2005	520,4		
2006	525,8		
2007	529,2		
2008	537,7		
2009	554,0		
2010	569,8		
2011	592,0		
2012	596,6		
2013	610,9		
2014	603,4		
2015	617,4		
2016	642,8		
2017	664,8		
2018	687,0		
2019		667,70	629,81
2020		695,60	635,02
2021		737,55	640,27
2022		769,47	645,56
2023		800,60	650,90
2024		832,24	656,29
2025		860,22	661,72

Сарчашма: Ҳисоби усулҳои пешгӯии муаллиф аз рӯи маълумотҳои оморӣ АСИН назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Тавре аз маълумотҳои натиҷаи пешгӯӣ бо усули функсияи экстраполятсия бармеояд, соли 2025 эҳтимолияти зиёд гардидани шумораи нафақахӯрон аз 661,7 ҳаз. нафар то 860,2 ҳаз. нафар дида мешавад. Бинобар ин, зарур аст, ки низоми таъминоти нафақа ба ин мувофиқ ва маблағгузориҳои кофӣ дошта бошад.

Дар шакли графикӣ натиҷаи пешгӯи чунин тасвир ёфтааст, ки коэффитсиенти детерминатсияи он ба 0,995 баробар буда, эҳтимоднокии натиҷаи пешгӯиро ифода мекунад.

Расми 1. Шакли графикӣ функсияҳои пешгӯӣ

Тавре натиҷаи пешгӯӣ муайян намуд, эҳтимолияти то 860,2 ҳазор нафар афзудани шумораи нафақахӯрон ҷой дорад. Бинобар ин, дарёфти манбаъҳои нави маблағгузорию аз ҳисоби фондҳои ғайридавлатии нафақа ба роҳ монда, имконияти васеъ намудани маблағгузорию аз буҷети давлатӣ ҷустуҷӯ бояд кард. Аз дигар ҷиҳат, зиёд намудани синни ба нафақа баромадан яке аз роҳҳои муносиб ва манфиатбахши ҳалли масъала мебошад. Ин масъала бо назардошти афзудани дарозумрии эҳтимолии дар мавриди таваллуд имконияти зиёд намудани синни ба нафақа баромаданро ба миён меорад. Аз рӯи натиҷаҳои пешгӯӣ пешниҳод менамоем, ки синни нафақа барои мардҳо то 65 ва занҳо 60-сола баланд бардошта шавад. Ҳамзамон, механизми ташкили намудҳои дигари таъминоти нафақаӣ, аз ҷумла таъминоти ғайридавлатии нафақавиро роҳандозӣ намудан лозим аст, ки мушкилии пардохти нафақа ва сарбории фондҳои нафақаи давлатӣ камтар мегардад.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Оид ба суғуртакунии тиббӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 18 июни соли 2008, таҳти №408.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фонди ғайридавлатии нафақа” Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. с. 2005 - №12, с. 2011 - №6, с. 2014 - №1162.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи нафақаҳои суғуртаӣ ва давлатӣ” аз 18 марти соли 2015, таҳти №1200.
4. Гурвич Е. Т. Долгосрочные демографические вызовы и пенсионная политика /Е. Т. Гурвич // Журнал новой экономической ассоциации. - 2011. - №9.- С 37-45.
5. Гурвич Е. Т. Реформа 2010 г.: решены ли долгосрочные проблемы пенсионной системы? /Е.Т. Гурвич / Журнал НЭА. - 2010. - №10. – С 98-119
6. Данилькевич М. А. Перспективы развития пенсионной системы Российской Федерации / М. А. Данилькевич// Научно-исследовательский финансовый институт. Финансовый журнал. – 2013. – № 4. – С.94-100
7. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2018. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
8. Сомонаи АСИН назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон www.nafaqa.tj

УДК: 339.92

ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИЙ РЕГИОН: ИЗМЕНЕНИЕ МОДЕЛЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Асрорзода Убайдулло Саттор – кандидат экономических наук, доцент, директор Технического колледжа ТТУ имени академика М. Осими. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айни, 41. Телефон: 907501566.

В статье излагаются общие вопросы перехода стран Центральной Азии от восстановительного к инвестиционной модели экономического роста. При этом, автор статьи придерживается мнения, что каждая страна в Центральной Азии еще на начальном этапе переходного периода выбирала свою собственную модель экономического роста. В данном случае речь идет о тех моделях, которые выражают экономические процессы, являющиеся общими для всех стран этого макрорегиона.

На основе глубокого экономического анализа автор статьи приходит к выводу о том, что переход от восстановительного этапа к инвестиционному проходит в сложных условиях и при различных скоростях привлечения внутренних и внешних инвестиций. Большие успехи присущи тем странам, которые являются богатыми в плане наличия углеводородного сырья. К таким странам относятся Узбекистан, Туркменистан и Казахстан. Темпы перехода от одной модели к другой оказались вялыми у стран, которые лишены источниками нефтегазового сырья. К таким странам относятся Кыргызстан и Таджикистан.

Поэтому автор статьи предпринимал попытку показать возможности постепенного выравнивания динамики экономического роста между теми и другими странами на базе активизации более полного использования имеющихся факторов экономического роста. В частности, выработаны рекомендации по более эффективному использованию земельно-водных и гидроэнергетических ресурсов, а также интенсификации сельского хозяйства в тех странах Центральной Азии, которые пока допускают отставание в своем развитии.

Ключевые слова: модель экономического роста, основной фонд, производственная мощность, инвестиционная модель, темп роста, ПИИ, сырьевой товар, инвестиционная среда, иностранный инвестор, инновационный фактор.

МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ: ТАҒЙИРОТИ МОДЕЛҲОИ РУШДИ ИҚТИСОДИ

Асрорзода Убайдулло Саттор – номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсент, директори Коллеҷи техникии ДТТ ба номи академик М. Осимӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Айни, 41. Телефон: 907501566.

Мақола ба масъалаҳои умумии гузариши кишварҳои Осиеи Марказӣ аз модели барқароршавӣ ба модели сармоягузори рушди иқтисодӣ бахшида шудааст. Муаллиф ба он ақидааст, ки ҳар як мамлақати Осиеи Марказӣ ҳанӯз дар давраи аввали гузариши мазкур модели ба худ хоси рушди иқтисодро интихоб карда буд. Аммо дар ин мақола сухан оид ба он меравад, ки равандҳои иқтисодии барои ҳамаи макроминтақа умумибударо инъикос менамояд.

Зимни таҳлили муфассали иқтисодӣ муаллиф ба чунин хулоса омадааст, ки гузариши аз давраи барқароркунӣ ба давраи сармоягузори дар шароити мураккаб ба вуқӯ мепаивандад ва сармоягузориҳои дохилӣ ва берунӣ дорои суръати гуногун мебошанд. Пеширавҳои назаррас ба он мамлақатҳо хосанд, ки соҳиби конҳои бузурги нафту газ ҳастанд. Ба чунин кишварҳо Узбекистон, Туркманистон ва Қазоқистон вориданд. Суръати гузариши аз як модел ба модели дигар дар мамлике, ки чунин навъи ашёи хомро надоранд, хеле суст аст. Ин ҷо сухан дар бораи Қирғизистон ва Тоҷикистон меравад.

Аз ин рӯ, муаллифи мақола қўиши ба харҷ додааст, ки имконияти тадриҷан ба ҳам наздикшави суръати рушди иқтисодро дар байни ин гурӯҳи кишварҳо дар асоси пурратар истифода бурдани омилҳои мавҷудаи рушди иқтисодӣ нишон диҳад. Аз ҷумла муаллиф як қатор тавсияҳои оид ба истифодаи самараноки захираҳои гидроэнергетикӣ ва заминӣ об, инчунин, интенсификатсияи соҳаи кишоварзӣ дар он кишварҳои Осиеи Марказӣ, ки то ҳол ба қафомондагӣ роҳ медиҳанд, пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: моделҳои руидаи иқтисод, фондҳои асосӣ, иқтисодии истеҳсоли, модели сармоявӣ, суръати руид, СМХ, маводи хом, муҳити сармоядорӣ, сармоягузори хориҷӣ, фондҳои инноватсионӣ.

CENTRAL ASIAN REGION: CHANGE IN ECONOMIC GROWTH MODELS

Asrorzoda Ubaidullo Sattor – Technical college TTU after name academician M.Osimi, Candidate of Economical Sciences. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Ayni street, 41. **Phone:** 907501566.

The article outlines the general issues of the transition of Central Asian countries from a recovery to an investment model of economic growth. At the same time, the author of the article is on the opinion that each country in Central Asia at the initial stage of the transition period choose its own model of economic growth. In this case, we are talking about those models that express economic processes that are common to all countries of this macroregion.

Based on a deep economic analysis, the author of the article concludes that the transition from the recovery to the investment phase takes place in difficult conditions and at different speeds of attracting internal and external investments. Great successes are inherent to those countries that are rich in terms of the availability of hydrocarbons. These countries include Uzbekistan, Turkmenistan and Kazakhstan. The pace of transition from one model to another turned out to be sluggish in countries that are deprived of sources of oil and gas raw materials. These countries include Kyrgyzstan and Tajikistan.

Therefore, the author of the article made an attempt to show the possibility of gradually equalizing the dynamics of economic growth between those and other countries on the basis of activating a more complete use of the available factors of economic growth. In particular, recommendations were made on the more efficient use of land-water and hydropower resources, as well as intensification of agriculture in those countries of Central Asia that so far have lagging behind in their development.

Key words: economic growth model, fixed assets, production capacity, investment model, growth rate, FDI, raw materials, investment environment, foreign investor, innovation factor.

В начале 2000-х годов во всех странах Центральной Азии произошла смена модели экономического роста. Между ними имеются различия в базовой модели развития экономики, но общее заключается в том, что во всех странах региона особое внимание стали уделять привлечению внутренних и внешних инвестиций. Переход к новой, общей модели экономического роста обусловлен следующими причинами:

-несмотря на то, что в отдельных странах достигнуты прежние, советские уровни ВВП, они сталкиваются с серьёзными проблемами, которые исходят из постепенного преобладания в экономике рыночных отношений;

-по причине массового выбытия основных производственных фондов все меньше и меньше остаются свободные производственные мощности, пригодных для эффективного использования. Кажется, к сегодняшнему дню такие возможности полностью исчерпаны;

-уровень износа основных производственных фондов в настоящее время в центральноазиатских странах составляет от 57 до 70%. Новая технологическая революция делает невозможным применение технологий, которые незначительно отличаются от ранее применяемых. Модернизация существующих технологий все более показывает свою малоэффективность [4, с.230];

-сырьепроизводящая экономика Центральной Азии находится на этапе, когда основные тенденции ее развития нуждаются в пересмотре. Это, прежде всего, касается углеводородного сырья, электроэнергии и цветных металлов. Появление композитов, растущее использование «чистой энергии» и другие элементы новой технологической революции приводят к торможению тенденции роста цен на минерально-сырьевые ресурсы.

Новые, радикальные тенденции в развитии технологий не могут быть реализованы без прилива внутренних и внешних инвестиций в требуемых объёмах. Все большее значение, в этой связи, приобретает внутрирегиональное

инвестирование производственного сектора.

По приливу иностранных инвестиций (ПИИ) ныне Казахстан занимает первое место среди стран региона. В свою очередь, это страна все более превращается в внутрирегионального инвестора. Казахская экономика стала весьма привлекательной для ПИИ из ведущих капиталистических стран. В страну текут долгосрочные кредиты от самых известных в мире банков.

В то же самое время растет активность казахстанских инвесторов в других странах Центральной Азии. Ведущие казахстанские банки открыли свои филиалы в Кыргызстане, Таджикистане и Узбекистане. В течении короткого периода времени они успели заработать очень высокую репутацию.

Естественно, прилив зарубежных инвестиций во многом зависит от создания в каждой отдельной стране Центральной Азии деловой и инвестиционной среды. В этом плане Таджикистан и Туркменистан, не являющиеся членами ЕАС, допускают существенное отставание. Туркменистан, который располагает значительными запасами природного газа, все еще является страной, куда, несмотря на слабость деловой среды, ориентируется определенная часть ПИИ. Однако, поступление иностранных инвестиций в Таджикистан идет весьма слабо и не отвечает реальным потребностям национальной экономики. Поэтому, правительство страны вынуждено обратиться к КНР и МФЭО за получением долгосрочных кредитов.

В последние три-четыре года инвестиции из России в страны Центральной Азии остаются почти на одном и том же уровне. Это объясняется тяжелыми последствиями западных экономических санкций против России. Поэтому ведущим инвестиционным игроком в центральноазиатском регионе становится КНР, который превращается в серьезного конкурента России в этом регионе.

Известно, что в Таджикистане КНР инвестировал более 600 млн. долл. США на строительство ЛЭП-500 «Юг-Север», ЛЭП-220 «Хатлон-Лолазор», на строительство автомобильной дороги Душанбе — Истаравшан — Ходжент — Чанак, автотранспортного туннеля под перевалом Шахристан и т.д. Китайцы стали самым могущественным конкурентом в области инвестирования не только в отношении США, но и других стран, включая европейских и Японию.

Из года в год растет объем государственного долга центральноазиатских стран перед КНР. Это создает для них определённые трудности и, в частности, создаёт угрозы интересам не только экономической, но и национальной безопасности. Поэтому перед ними стоит задача не только сокращения внешней долговой нагрузки, но и диверсификации внешних заимствований.

В целом, в масштабе Центральной Азии наблюдается тенденция увеличения объемов инвестиций. В 2018г. в Таджикистане инвестиции в основной капитал возросли на 12,2%, в Кыргызстане - 11,0%, в Казахстане - 11,3%, в Узбекистане - 14,3%.

Для сравнения отметим, что в этом году в РФ объемы инвестиций в основной капитал увеличились на 8,2%. Это значительно ниже по сравнению со странами донорами за 2010-2018гг. (9,5-10,3%). В республике Узбекистане в 2018г. темпы роста инвестиций оказались намного выше и по сравнению предыдущими годами, и по сравнению с остальными странами Центральной Азии, что объясняется резким улучшением инвестиционной среды в стране.

Среди стран ЕАС снижение темпов роста инвестиций имело место лишь в республике Казахстан. В 2010-2018гг. среднегодовые темпы роста инвестиций в этой стране снизились на 25%. Сокращение темпов роста инвестиции в Казахстане стало следствием существенного уменьшения их объемов в нефтегазовой и металлургической отраслях, а также в сельскохозяйственном производстве. Указанное явление в экономике Казахстана интерпретируют вводом в эксплуатацию многих крупных объектов и, соответственно, завершением реализации инвестиционных проектов.

За последние годы (2010-2018гг.) в масштабе всей Центральной Азии

происходит изменение динамики прямых иностранных инвестиций, что может оказать влияние на темпы экономического роста. Эта динамика отличается своей неравномерностью. Из всего объема ПИИ в центральноазиатский макрорегион на долю Казахстана приходится 70%, Узбекистана - 16%, Туркменистана - 8%, Кыргызстана и Таджикистана - 6% по каждому из них[5]. Однако, в Казахстане и Туркменистане основная часть ПИИ были привлечены в нефтегазовые отрасли этих стран. Как было отмечено выше, ситуация только в Узбекистане выглядит благополучно, где основная часть ПИИ были направлены в несырьевые отрасли. На нефтегазовую отрасль Казахстана приходится более 17% от общих мировых инвестиций в данный сектор.

Эти данные логически приводят к выводу о том, что за исключением Казахстана, во всех странах Центральной Азии в 2010-2018 гг. можно обнаружить недостаточные уровни инвестиций в расчете на душу населения. Хотя в Кыргызстане и Таджикистане, т.е. в странах с наименьшим уровнем инвестиционной привлекательности, обнаруживается трансформация минусовых темпов притока прямых инвестиций в плюсовые, которые в Кыргызстане отличаются намного более высоким уровнем.

Все же страны Центральной Азии в не полной мере используют возможности привлечения ПИИ для ускорения темпов развития своих экономик. Действуют многочисленные факторы, которые оказывают отрицательное воздействие на приток ПИИ в страны этого макрорегиона. К наиболее серьезным факторам с отрицательным воздействием относятся: а) не совсем явные перспективы развития российской экономики, поскольку трудно прогнозировать новые санкции развитых стран применительно к России в близкой перспективе; б) во всех странах макрорегиона ощущается нехватка иностранной валюты, а их национальные валюты являются самыми волатильными в постсоветском пространстве; в) государства региона сохраняют широкий диапазон вмешательства в экономику, и такое вмешательство нередко осуществляется в интересах политической элиты и монополий; г) экономическое развитие в этих странах поддерживается за счет таких ненадежных факторов, как цены на сырьевые товары и экспорт рабочей силы; д) имеют место проблемы с верховенством закона и, в особенности, с судебной системой которая не является независимой; е) в ряде стран Центральной Азии регуляторная система характеризуется своей непредсказуемостью и непрозрачностью.

Все факторы, которые приведены выше, так или иначе, влияют на состояние инвестиционной среды. Последнее, в целом, является совсем не благополучным и это влияет на общее состояние инвестирования экономики данного макрорегиона[2, с.98]. По уровню накопленных инвестиций к концу 2018 г. на первом месте стоит Казахстан - 48,7% от объема ВВП. Это было достигнуто политикой нарастания инвестиций в топливно-энергетический комплекс страны. За Казахстаном следует Таджикистан, где этот показатель составлял 26,6%, затем Кыргызстан - 26,5%. В Российской Федерации уровень накопленных инвестиций к 2018 г. составлял 29,3% ВВП. В инвестиционном плане экономика РФ становится более привлекательной среди иностранных инвесторов. По инвестиционной привлекательности она превосходит не только членов ЕАЭС, но и всех стран в постсоветском пространстве. Можно допускать мысль о том, что с течением времени Россия и Казахстан будут вытеснять многих иностранных инвесторов из Центральноазиатского макрорегиона. Уже сейчас становится ясным, что такое инвестирование может охватить и государственный и корпоративно-частный и банковский капиталы. Этот процесс начался 10-15 лет назад и находит ускорение под влиянием интеграционных процессов.

Государственные инвестиции выполняют весьма важную роль в центральноазиатских странах. В них, в последнее время формируется на устойчивой основе частно-государственное партнерство. Такое партнерство все больше охватывает инвестиционные и инновационные фонды, инвестиционные банки,

инвестиционные корпорации и пр. Такие инвестиции на развитие экономики в 2018г. были равны: в Казахстане-12,5% к ВВП, в Таджикистане - 17,6%, в Кыргызстане - 14,9%.

Ныне не вызывает сомнения, что денежные переводы трудовых мигрантов имеют огромный потенциал постепенной трансформации во внутренние инвестиции. Это, естественно, требует немало усилий и со стороны стран-экспортеров рабочей силы, и со стороны стран-реципиентов иностранных трудовых мигрантов. Согласно экспертным оценкам, численность внешних трудовых мигрантов из Кыргызстана ныне достигает 500-600 тысяч человек, из Таджикистана - 1,2-1,7 млн. человек, из Узбекистана - 2,5-3 млн. человек. По всей вероятности, в недалеком будущем эти цифры будут увеличиваться. Пока, начиная с 2014г., наблюдается сокращение объемов денежных переводов из-за нарастающего накала мирового финансового кризиса.

Известно, что более 40% денег, отправляемых центральноазиатскими мигрантами, идет посредством небанковских каналов. Отсюда можно прийти к выводу, что в течение одного года они отправляют семьям более 7,8 млрд. долл. от заработанных ими доходов. Кыргызские мигранты в 2017г. отправили своим семьям не менее 700 млн. долл., а узбекские - не менее 3,5-4,0 млрд. долл. К сожалению, в некоторых странах региона принимается решение, создающее барьеры на путях перевода мигрантских денег в их родину, и это может привести к сокращению объемов официально переводимых денег[1].

Денежные переводы, о которых выше идет речь, весьма важны для образования и увеличения фондов сбережений, накоплений и инвестиций. Они в реальных условиях Таджикистана крайне важны для наращивания масштабов внутренних инвестиций и расширения малого и среднего бизнеса. Они важны для роста объемов долгосрочных кредитов, которые направляются на формирование основного капитала. Для этого нужно, чтобы значительная часть денежных переводов осела в банках в виде денежных депозитов. Следует отметить, что в стране в период 2010-2017гг. срочные депозиты физических лиц возросли в 5-6 раз. Для ускорения темпов их роста требуется возрастание доверия населения к банковской системе. Это предполагает становление системы надежного гарантирования депозитов физических лиц. Такая система важна для роста устойчивости пассивов банков и создает необходимые финансовые ресурсы для кредитования развития капиталоемких, энергоемких и материалоемких производств.

Формирование новой модели экономического роста в странах Центральной Азии, т.е. инвестиционной модели сталкивается со многими препятствиями. В качестве самого серьезного препятствия выделяется медленное формирование благоприятной инвестиционной среды. Причин вялости становления названной среды много. Что касается Казахстана, то его экономика теперь опирается главным образом на добычу газа и нефти, где для соответствующих иностранных партнеров созданы все условия для инвестирования именно в этой отрасли.

Все же страны Центральной Азии ведут определенную работу для совершенствования инвестиционной среды в национальных масштабах. Было бы целесообразно, если бы в основу этой работы они положили опыт КНР, где в течение продолжительного периода времени ведется весьма эффективная борьба против коррупции. Такая борьба уже стала основным фактором, привлекающим прямые иностранные инвестиции в КНР.

Инвестиционная модель экономического роста в странах Центральной Азии может оказаться эффективным, если ПИИ будет ориентирован, главным образом, в отрасли обрабатывающей промышленности, в инфраструктурные подразделения АПК, в строительстве транспортно-логистических систем и наиболее наукоёмких частной сфере услуг.

Нужно отметить, что до настоящего времени в странах Центральной Азии основная часть ПИИ ориентирована на сырьевые отрасли. В Казахстане в 2010-

2017гг. общие объемы ПИИ составили 182,5 млрд. долл., в Узбекистане - 20,3 млрд., в Кыргызстане - 3,9 млрд., в Таджикистане - 2,8 млрд. долл.¹

В Казахстане за период 2008-2016 гг. в не сырьевые отрасли были направлены ПИИ в объеме 28,5 млрд. долл., в Узбекистане - 10,5 млрд. долл., в Кыргызстане - 0,9 млрд. долл., в Таджикистане - 2,6 млрд. долл. [5]. Отсюда можно прийти к выводу, что в Узбекистане наибольшая доля ПИИ была направлена в отрасли с высоким уровнем добавленной стоимости. В Кыргызстане, в этом плане ситуация выглядит не совсем благоприятно.

Статистические данные показывают, что страны Центральной Азии по привлечению ПИИ отстают не только от средних мировых показателей, но и от темпов, свойственных другим регионам Азиатского континента. Такие отклонения нуждаются в корректировках. Основная часть азиатских макрорегионов пережили инвестиционный бум, однако такой бум обошел стороной страны Центральной Азии. Подъем в притоке инвестиций наблюдается в 2010-2018гг., в странах ЕАЭС. В других региональных союзов и в мире, в целом, 2017г. так же ознаменовался ростом объемов инвестиций, однако темпы их роста были гораздо больше по сравнению с периодом 2010-2015гг.

Вполне возможно, что в географическом плане в недалеком будущем будут происходить заметные изменения в приливе ПИИ в экономике стран Центральной Азии. Такие изменения могут затронуть как отдельные страны, так и регионы, которые являются составными частями стран макрорегиона. Вполне возможно, что в ближайшие 5-15 лет самой привлекательной страной для иностранных инвесторов становится Узбекистан, а внутри отдельных стран, такие области, как Южно-казахстанская, Ошская, Джалалабадская и ГБАО.

Страны-члены ЕАЭС по мере интегрирования приобретают весьма выгодные возможности для наращивания взаимных инвестиций. Взаимные инвестиции приобретают большую актуальность с позиции создания производственных цепочек. В настоящее время подобные цепочки развиваются очень быстро и являются качественно новым механизмом установления межстрановых и межтерриториальных хозяйственных связей. Важное преимущество производственных цепочек и приграничных производственно-отраслевых кластеров заключается в том, что они ориентированы на получение готовой продукции с более высоким уровнем добавленной стоимости. Это, вне всякого сомнения, приведет к созданию благоприятных условий для ускорения темпов роста внутренних инвестиций и крутого изменения в соотношении между внутренними и внешними инвестициями в пользу первой.

Поскольку в странах ЦАР имеется большой избыток трудовых ресурсов, в особенности женской, поэтому, в обозримой перспективе значительная часть инвестиций будут направлены в трудоемкие отрасли. Отмеченные цепочки способны одновременно охватить и развитые страны, и страны, допускающие отставания. Они располагают потенциалом для подъёма вторых на уровень первых путем передачи технологий. Такое утверждение еще не означает, что проблема притока инвестиций из развитых стран в центральноазиатские страны теряет свою актуальность. Значение отмеченной проблемы все еще существует не только в связи с изменением модели экономического роста, но и необходимостью масштабного обновления основного капитала.

Было бы целесообразно, если соответствующие государственные институты более внимательно относились к выводам и к рекомендациям внешних экономических экспертов. Последние обращают внимание на недостатки институционального порядка в странах Центральной Азии, относительно прилива прямых иностранных инвестиций. Это касается и погрешностей в законодательстве, и независимости судебной системы, и обеспечение гарантией инвесторам относительно

---

¹ Данные, соответствующих статистических органов стран Центральной Азии.

их финансовых и имущественных прав, более внимательного отношения к международному арбитражу. Иностранцев инвесторов не устраивает вмешательство государственных чиновников в повсеместные дела компаний, проявления субъективизма в принятии решений со стороны высоких государственных инстанций, недостаточного внимания чиновников к законным правам и потребностям иностранных инвесторов, включая предъявление ничем не оправданных требований.

Нужно особо отметить, что увеличение темпов роста взаимных инвестиций в регионе связано с формированием благоприятного инвестиционного климата. В этом плане требования формирования благоприятного инвестиционного климата относительно взаимных инвестиций остается тем же, что и требования иностранных инвесторов.

Отсюда можно прийти к однозначному выводу о том, что развитие производственных цепочек может произойти при становлении активного варианта той модели, о которой выше шла речь. Пока отмеченные выше производственные цепочки вносят региональное и межрегиональное значение. Однако, со временем многие из них могут приобрести глобальный характер. Их продукция, безусловно, может найти своих потребителей не только в самой Центральной Азии, но и на рынках других регионов и континентов.

Для того, чтобы производственные цепочки эффективно работали, необходимо устранить всякого рода тарифные и нетарифные барьеры, которые выступают в качестве препятствий для пропорционального функционирования их отдельных звеньев. Такие барьеры все еще многочисленны. К ним относятся возможности для представления долгосрочных кредитов банками из соседних стран, которые располагают свободными ресурсами. Например, банковские организации Узбекистана могли бы финансировать отдельные звенья производственной цепочки, которые размещаются в Казахстане, Туркменистане и Кыргызстане. Такие проблемы могут быть решены путем принятия опыта наиболее успешных стран в области эффективного использования иностранных инвестиций (например, такие страны юго-восточной Азии, как Малайзия, Сингапур, Вьетнам и Индонезия), устранения барьеров в движении финансового и промышленного капитала, формировании единого транзитно-транспортного пространства.

На процессы изменения модели экономического роста в ЕАЭС, включая его в члены из Центральной Азии, существенное воздействие будут оказывать различные уровни социально-экономического развития этих государств, которые отличаются и различиями в инвестиционной среде.

Инвестиционные процессы в странах Центральной Азии испытывают на себе воздействия состояния экономического развития Российской Федерации. Согласно данным МВФ в 2018 году производство ВВП на душу населения по ППС составляет 28797 долл. (по данным Всемирного Банка-27147 долл.). Эти данные являются свидетельством того, что РФ постепенно приближается к соответствующим показателям европейских стран. Республика Казахстан, которая по своему производственному потенциалу является вторым в ЕАЭС после России, достигла по данному показателю 87,4% от уровня РФ. По мнению экспертного сообщества, в недалекой перспективе Казахстан по данным показателям может опережать Российскую Федерацию, поскольку темпы экономического роста в этой стране продолжают оставаться стабильно высокими. Этого нельзя сказать о других странах Центральной Азии. Несмотря на высокие темпы экономического роста, они допускают отставания и от России и от Казахстана. И все же Казахстану даже внутри самой нефтегазовой отрасли следует повысить удельный вес производств, выпускающие готовую продукцию[3, с.65]. Уровень ВВП на душу населения по ППС в 2017 г. в Кыргызстане составил 26%, в Узбекистане 39%, в Таджикистане 21% от соответствующего уровня Российской Федерации. По основным макроэкономическим показателям страны-члены ЕАЭС допускают более серьезное отставание по сравнению с другими различиями, которые наблюдаются между

членами других экономических блоков. Такие различия создают трудности для реальной экономической интеграции членов ЕАЭС, а так же создания эффективных торгово-экономических связей между всеми странами Центральной Азии. Это требует поиска новых, основанных на глубокие научные исследования, возможностей развития регионального сотрудничества между ними.

Литература

1. Нодиров Б. Мимо банков. Как переводятся миллионы из Таджикистана в Россию и обратно «перекидкой»/ Б.Нодиров //Азия плюс, 2019. – 05 сентября.
2. Рахимова А.В. Межрегиональная интеграция и развитие экономики Таджикистана / А.В. Рахимова //Хамгиروي иқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ. Душанбе, 2013. – С.198-207.
3. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века/ Ю.В. Шишков. - М., НП «III тысячелетие», 2001. – 480с.
4. Форд Мартин. Технологии, которые изменят мир/ Ф. Мартин. - М.: «Манн, Иванов и Фербер», 2014. – 272с.
5. Boston Consulting Group, FDI Markets, FBI Intelligence, Всемирный банк.

УДК: 616.002

МУШКИЛОТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ РАВАНДИ ИТТИЛООТОНӢ ДАР НИЗОМИ МАОРИФ

Раҳмонзода Зоир Файзалӣ - н.и.у., дотсенти кафедраи системаҳо ва технологияҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Тел.: (+992) 988948888, E-mail: rzoir@mail.ru.

Комилиён Файзалӣ Саъдулло - д.и.ф.м., профессори кафедраи информатикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Тел.: (+992) 988685014, E-mail: komfaiz@mail.ru.

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои раванди гузариши аз ҷомеаи саноатӣ ба ҷомеаи иттилоотӣ таҳлил шудаанд, таъсири он ба тарзи зиндагӣ ва низоми арзишҳо арзёбӣ гардидааст. Марҳилаҳои асосии иттилоотони низоми маориф муайян гардида, мушкилоти асосии руиҳи соҳаи маориф аз лиҳози иттилоотии он аниқ карда шудаанд. Нақши фарҳанги иттилоотӣ дар ҳалли оқилонаи мушкилоти соҳаи маориф ва ҷанбаҳои захиравии он ҳамчун маҳфуми эҷодии маҷмӯи истеъдодҳои ҷомеавӣ муайян гардида, самтҳои руиҳи захираҳои иттилоотӣ дар сохтори захираҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ нишон дода шудааст. Ҳамчунин, зарурати ташаққули бозори хизматрасониҳои иттилоотӣ ва ихтироҷкунии оқилонаи он асоснок гардида, самтҳои асосии руиҳи соҳаи маориф аз лиҳози иттилоотони он муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: технологияи иттилоотӣ, низоми маориф, раванди иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ҷомеаи саноатӣ, ҷомеаи иттилоотӣ, фарҳанги иттилоотӣ, захираи иттилоотӣ, хадамоти иттилоотӣ, усули таълим, салоҳияти касбӣ, рақобатпазирӣ, арзиш, омил, компютер, амсила, озмоиш, самара.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОЦЕССА ИНФОРМАТИЗАЦИИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Раҳмонзода Зоир Файзали - к.э.н., доцент кафедры систем и информационных технологий в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. Тел. (+992) 988948888, E-mail: rzoir@mail.ru.

Комилиён Файзали Саъдулло - д.ф.-м.н., профессор кафедры информатики Таджикского национального университета. Тел. (+992) 988685014, E-mail: komfaiz@mail.ru.

В данной статье анализируются особенности переходного процесса от промышленного сообщества к информационному сообществу. А также рассматривается его влияние на стиль жизни и систему ценностей. Определены основные ступени информатизации системы образования, прояснены основные проблемы развития системы образования благодаря ее информационной переориентации, широкая роль информационной культуры в

рациональном характере проблем в сфере образования и его ресурсных аспектов определена как часть комплексного реагирования на общечеловеческие таланты. Показано направления развития информационных ресурсов в структуре социально-экономических ресурсов, обоснована необходимость формирования рынка информационных услуг и рационального его создания, основные направления развития системы образования определяются его информативностью.

Ключевые слова: информационная технология, система образования, социально-экономический процесс, индустриальное общество, информационное общество, информационная культура, информационный ресурс, информационная служба, метод обучения, профессиональная компетентность, конкурентоспособность, ценность, фактор, компьютер, модель, эксперимент, эффективность.

SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS THE PROCESS OF INFORMATIZATION IN THE EDUCATION SYSTEM

Rahmonzoda Zoir Fayzali – Ph.D. Economics Sciences, Associate professor of the SITE Department of the Tajik State University of Finance and Economics. Tel. (+992) 988948888, E-mail: rzoir@mail.ru.

Komiliyon Fayzali Sa'dullo – Doctor of Physics and Mathematics Sciences, Professor of the Informatics Department of the Tajik National University. Tel. (+992) 988685014, E-mail: komfaiz@mail.ru.

This article analyzes the features of the transition process from the industrial community to the information community, its impact on the lifestyle and value system, the main stages of Informatization of the education system are defined, the main problems of development of the education system due to its information reorientation are clarified, the broad role of information culture in the rational nature of problems in the field of education and its resource aspects is defined as part of a comprehensive response to universal talents, the directions of development of information resources in the structure of socio-economic resources are shown, the necessity of forming the market of information services and its rational creation is justified, the main directions of development of the education system are determined by its information content.

Keywords: information technology, education system, socio-economic process, industrial society, information society, information culture, information resource, information service, teaching method, professional competence, competitiveness, value, factor, computer, model, experiment, efficiency.

Баррасӣ ва таҳқиқи масъалаҳоеро, ки ба хусусиятҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҷараёни иттилоотӣ дар системаи маориф алоқаманданд, ба таҳлили чуқури ҷанбаҳои гуногуни ҷомеаҳои саноатӣ ва иттилоотӣ анҷом додан ғайриимкон аст, чунки ҳамаи ин масъалаҳо асосан аз як манбаъ ибтидо гирифта, ҳалли онҳо ба ҳамдигар вобастагӣ ва алоқамандии зич доранд [3, 5, 6].

Ташаккули ҷомеаи саноатӣ давраи дуру дарози таърихро дар бар гирифта, зуҳури он, пеш аз ҳама, ба рушди саноат, такмили воситаҳои истеҳсолот, тақвияти системаи захирасозӣ ва назорати сармоя мусоидат намудааст. Дар ташаккулёбии ҷомеаи саноатӣ нақши ҳалқунандаро дастовардҳои илмҳои дақиқи охири асри XIX ва ибтидои асри XX (ихтирои электрон, радиӣ, табодули ҷузъҳои химиявӣ, кашфи назарияи нисбият, механикаи квантӣ ва ғайра) бозид, раванди навсозии инноватсионии истеҳсолот бар пояи ҳамин комёбиҳои илмӣ-техникӣ таъмин менамояд.

Ҷомеаи имрӯза дар давраи гузариш аз ҷомеаи саноатӣ (индустриалӣ) ба ҷомеаи баъдисаноатӣ (постиндустриалӣ) қарор дошта, замони муҳими таърихиеро аз сар мегузаронад, ки онро маъмулан ҷомеаи иттилоотӣ меноманд. Дар ҷомеаи иттилоотӣ аксари қарордорон асосан ба истеҳсол, нигоҳдорӣ, коркард, фурӯш ва табодули иттилоот машғул мешаванд. Дар ҷомеаи иттилоотӣ фаъолияти ҷиҳати шахси алоҳида ва ҷиҳати гурӯҳи одамон аз сатҳи иттилоотӣ ва қобилияти самаранок истифода бурдани иттилоот вобаста аст. Истифодабарии компютерҳо дар тамоми самтҳои фаъолияти инсон дастрасӣ ба манбаъҳои бозғатимодӣ иттилоотро таъмин намуда, одамонро аз иҷрои қорҳои яқранг ва дилгиркунанда озод мекунад, қоркарди

иттилоотро дар соҳаҳои истеҳсоли ва иҷтимоӣ худкор мегардонад. Дар натиҷа, қувваи пешбарандаи инкишофи ҷомеа на истеҳсолоти маҳсулоти моддӣ, балки маҳсулоти иттилоотӣ мегардад [1, 3, 5].

Дар ҷомеаи иттилоотӣ на танҳо истеҳсолот, балки тарзи зиндагӣ, низоми арзишҳо дигаргун мешаванд. Аҳамияти фароғати фарҳангӣ нисбат ба арзишҳои моддӣ боло меравад. Дар қиёс бо ҷомеаи саноатӣ, ки дар он мазмуну моҳияти ҳаёт ба истеҳсол ва истеъмолӣ ашё равона гардидааст, дар ҷомеаи иттилоотӣ ба ҷойи онҳо маҳсули идроки инсон - тафаккур ва дониш меояд. Унсурҳои мазкур ба вусъат ёфтани ҳиссаи фаъолияти фикрӣ ва қобилияти эҷодии инсон мусоидат менамоянд. Асоси моддию техникаи ҷомеаи иттилоотиро системаҳои бар пояи техникаи компютерӣ ва шабакаҳои компютерӣ сохташуда, технологияҳои иттилоотӣ ва системаҳои алоқавии телекоммуникатсионӣ ташкил медиҳанд.

Аслан *раванди иттилоотонӣ* - раванди табдилдиҳии ҷомеаи саноатӣ ба ҷомеаи иттилоотӣ мебошад. Ҳоло дар кулли мамлакатҳои дунё дар ин ё он сатҳ раванди иттилоотонӣ амалӣ шуда истодааст. Агар баъзе мамлакатҳо аллақай дар остонаи ҷомеаи иттилоотӣ қарор дошта бошанд, қисми дигари онҳоро ҳанӯз роҳи дуру дароз дар пеш аст. Ин вазъ аз омилҳои зиёди объективӣ вобастагӣ дорад. Ба ин омилҳо дараҷаи устувории иқтисодӣ ва сиёсии мамлакат, сатҳи рушди саноат ва мавҷудияти барномаҳои давлатии гузариш ба ҷомеаи иттилоотиро дохил кардан мумкин аст [5, 6].

Иттилоотонии ҷомеа яке аз қонуниятҳои муосири инкишофи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Ҳоло мафҳуми «иттилоотонӣ» ба таври қатъӣ ҷойи мафҳуми машхуру васеъ истифодашавандаи «компютеркунонӣ»-ро гирифтааст. Агар ин мафҳумҳо зоҳиран ба ҳамдигар монанд бошанд ҳам, вале мазмунан тамоман дигаранд. Ҳангоми компютеркунонии ҷомеа диққати асосӣ ба рушд ва татбиқи пойгоҳи техникӣ - компютерҳо равона карда мешавад, ки ба уҳдаи онҳо захирасозии иттилоот ва дарёфти фаврии натиҷаҳои коркарди он воғузур гардидааст. Ҳангоми иттилоотонии ҷомеа бошад, диққати асосӣ ба маҷмӯи тадбирҳои ҷалб карда мешавад, ки онҳо барои таъмини истифодаи дониши пурраву саҳеҳ ва мукаммалу фаврии тамоми фаъолияти инсонро фарогиранда равона гардидаанд.

Мафҳуми иттилоотонӣ нисбат ба мафҳуми компютеркунонӣ васеътар аст. Дар мафҳуми иттилоотонии ҷомеа вазни асосӣ на ба воситаҳои техникӣ, балки ба моҳият ва мақсадҳои пешрафти иҷтимоӣю техникӣ воғузур гардидааст. Компютер танҳо қисми таркибии пойгоҳи техникаи ҷомеаи иттилоотиро ташкил медиҳад.

Айни замон дар ҷаҳон рушди шиддатноки раванди иттилоотонӣ ба назар мерасад, ки он пеш аз ҳама, натиҷаи татбиқи васеи технологияҳои муосири иттилоотӣ дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсон аст. Иттилоотонии ҷомеа, агар аз як тараф, эҳтиёҷоти шахси алоҳидаро оид ба иттилоот қонеъ гардонад, аз тарафи дигар, тавлиди ҳар гуна иттилооти нав ба сарвати тамоми инсоният табдил ёфта, ба демократикунонии ҳаёти ҷамъиятӣ ва бунёди ҷомеаи «кушодаасосу озод» боис мегардад. Ҳамин тариқ, иттилоот ҳамчун маҳсули безавол ва барқароршавандаи идрок дар баробари материя ва энергия ба захираи бунёдии фаъолияти инсон ва арзишмандтарин сарвати ҷомеа табдил меёбад [9, 16].

Тамоюли рушди ҷомеаи муосир ва раванди иттилоотонии дар шакли барҷаста ифодаёфтаи он зарурати истифодаи торафт васеътари технологияҳои иттилоотиро дар соҳаи маориф тақозо менамояд. Имрӯз ҳар шахси фарҳангӣ, сарфи назар аз касбият ва хусусиятҳои фаъолиятӣ, бояд дорои малакаҳои корбарӣ бо воситаҳои электронии коркард ва интиқоли иттилоот бошад.

Технологияҳои иттилоотӣ асоси раванди иттилоотонии низоми таҳсилотро ташкил дода, татбиқи онҳо самараҳои зеринро ба бор меорад:

- болобарии сифати таълим тавассути истифодаи иттилооти дастрас [7],
- баланд бардоштани самаранокии ҷараёни таълим бар асоси фардикунонӣ ва шиддатбахшии он [8],

– таҳияи дастурҳо, усулҳо ва технологияҳои ояндадори таълим бо тамаркуз ба таҳсилоти рушдкунанда, пешдаст ва фардикунонидашуда [2-6, 8-9],

– ноил шудан ба сатҳи зарурии касбӣ дар азхудкунии илми информатика ва техникаи ҳисоббарор [17, 18],

– таъмини ҳамгирии намудҳои гуногуни фаъолият (таълимӣ, илмию таҳқиқотӣ, методӣ, ташкилӣ) дар доираи методологияи ягонаи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ [8, 11],

– оmodасозии иштирокчиёни раванди таълим барои фаъолият дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ [5],

– баланд бардоштани салоҳиятнокии касбӣ ва рақобатпазирии мутахассисони оянда дар соҳаҳои гуногун [7],

– пешгирӣ ва рафъи зухуроти бухронӣ дар низоми маориф [16] ва ғайра.

Сарфи назар аз зарурати амиқ ба татбиқи торафт васеътари технологияҳои баландсифати таълимӣ, низоми таҳсилоти умумӣ ва касбӣ худ омили суръатбахшандаи (катализатори) раванди иттилоотонии ҷомеа, афзори ташаккулдиҳандаи фарҳанги иттилоотии инсон ва омили оmodасозандаи мутахассисони ҳирфаии дорои фаҳмишҳои нав мебошад.

Қайд бояд кард, ки муайянкунии марҳилаҳои асосии иттилоотонии низоми маориф аз таҳлили ретроспективи (тарҷеи) раванди татбиқ ва истифодаи воситаҳои техникаи ҳисоббарор ва технологияҳои компютерӣ дар раванди таълим бармеояд. Аз ин лиҳоз, иттилоотонии низоми маорифро шартан ба се марҳила (электроникунонӣ, компютеркунонӣ, иттилоотонӣ) тақсим кардан мумкин аст [3, 16].

Марҳилаи якуми иттилоотонии низоми таҳсилот (электроникунонӣ, электронизатсия) бо татбиқи васеи воситаҳои электронӣ ва техникаи ҳисоббарор аввал дар раванди тайёр кардани донишҷӯёни ихтисосҳои техникӣ (охири солҳои 50-ум ва ибтидои солҳои 60-уми асри XX) ва баъдан - ихтисосҳои гуманитарӣ (охири солҳои 60-ум ва аввали солҳои 70-уми асри XX) тавсиф ёфта, омӯхтани асосҳои алгоритмосозӣ ва барномарезӣ, унсурҳои алгебраи мантиқ, амсиласозии математикӣ дар мошинҳои электронии ҳисоббарорро дар назар дошт.

Тарзи таълими мазкур ба ташаккулёбии услуби тафаккури алгоритмии донишҷӯён, донишҷӯён, донишҷӯён забонҳои муайяни барномасозӣ ва рушди малакаҳои корбарӣ дар компютер бо истифода аз алгоритмҳои ҳисоббарорӣ-мантикӣ мусоидат намуд. Аммо, дар баробари ин, маҳсулнокии нисбатан пасти компютерҳои он замон, набудани воситаҳои созгори корбарӣ бо интерфейси ҳамгирии воситаҳои нармафзорӣ ба истифодабарандагони одӣ (на барномасозон) имкон намедоданд, ки техника ва технологияҳои компютерӣ дар соҳаи таълим, хосса таълими гуманитарӣ мавриди истифодаи васеъ қарор бигиранд.

Марҳилаи дуюми иттилоотонии соҳаи маориф (компютеркунонӣ, компютеризатсия, миёнаи солҳои 70-уми асри XX) бо пайдоиши компютерҳои пуриқтидортар ва нармафзор (таъминоти барномавӣ) бо интерфейси бо истифодабаранда ҳамгирии алоқаманд буда, асосан бо роҳандозӣ гаштани муколамаи байни инсон ва компютер тавсиф дода мешавад. Донишҷӯён ҳамчун субъектони ҷараёни таълим бори аввал имкон пайдо карданд, ки ҳангоми корбарӣ бо компютер бо амсилаҳо - тасвири математикӣ объектҳои воқеӣ якҷоя амал намоянд ва муҳимтар аз ҳама, объектҳои омӯзиширо идора кунанд. Технологияҳои таълимии компютерӣ шароит фароҳам оварданд, ки дар асоси усулҳои амсиласозӣ равандҳо ва падидаҳои мухталиф (математикӣ, техникӣ, химиявӣ, физикӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, педагогӣ ва ғайра) мавриди таҳқиқ қарор дода шаванд. Техникаи компютерӣ ба сифати воситаи пуриқтидори таълимӣ ба таркиби системаҳои худкори дараҷаҳои гуногуни зеҳнӣ ворид карда шуд. Дар соҳаи маориф беш аз пеш системаҳои худкори самти таълим, назорати сатҳи дониши донишҷӯён ва умуман, идоракунии раванди омӯзиш истифода мешуданд [16].

Тарзи муколамаи муоширати байни инсон ва компютер имкониятҳои комилан навро ҳам дар соҳаҳои мухталифи фаъолияти инсон ва ҳам дар соҳаи маориф кушод. Дар ин марҳилаи иттилоотонии соҳаи маориф масъалаҳои гуногуни таҳсилот, ба монанди такмил додани сифати таълим, баланд бардоштани самаранокии ҷараёни омӯзиш ва беҳдошти таъминоти барномавӣю методии раванди таълим татбиқ карда шуданд. Пайдоиши компютерҳои фардӣ, ки дар арзиш нисбатан арзон ва дар истифода хеле бозғамод буданд, ба афзоиши суръати компютеркунонии тамоми фаъолияти инсон, аз ҷумла таҳсилот, ба таври ҷашмас мусоидат карданд.

Марҳилаи сеюми иттилоотонии соҳаи маориф (информатизатсия) бо истифодаи компютерҳои пурқудрати фардӣ, дискҳои баландсуръати ғунҷоишашон калон, технологияҳои нави иттилоотию телекоммуникатсионӣ, технологияҳои чандрасонаӣ (мултимедиявӣ) ва воқеияти маҷозӣ (виртуалӣ), инчунин дарки фалсафии раванди иттилоотонӣ ва оқибатҳои иҷтимоии он тавсиф дода мешавад [1, 10, 20].

Мусаллам аст, ки марҳилаҳои иттилоотонии низоми маориф танҳо дар алоқамандӣ бо инқилобҳои иттилоотӣ, махсусан инқилоби ҷорум ва панҷуми иттилоотӣ пеш рафта тавонистаанд.

Ҳанӯз дар оғози тамаддун инсон доир ба муҳити атрофи худ як миқдор иттилоот ҷамъ оварда, идоракунии равандҳои иттилоотии ҳамон давраро аз бар карда буд. Бо рушди ҷомеа тадриҷан меъёрҳои иштирок дар идоракунии равандҳои иттилоотӣ низ тағйир ёфта, муттасилан аз донишу малакаҳои фардӣ ба донишу таҷрибаҳои дастаҷамъӣ табдил ёфтаанд. Тавассути ин донишу малакаҳо коркарди иттилоот ва кабули қарорҳои дахлдор марҳила ба марҳила беҳтару саҳтар гаштааст. Марҳилаҳое, ки дар онҳо воситаҳо ва усулҳои коркарди иттилоот боиси тағйироти куллии ҷомеа гаштаанд, *инқилобҳои иттилоотӣ* ном гирифтаанд.

Инқилобҳои иттилоотӣ баёнгари даврҳои таҳаввулоти таърихи ҷаҳонӣ буда, ҷомеаро фарогири сифатҳои нав гардониданд ва онро ба сатҳи болотари рушд бардоштаанд. Пас аз инқилобҳои иттилоотӣ марҳилаҳои нави рушди тамаддуни башар оғоз ёфта, технологияҳои нав рӯйи кор омадаанд. Ин технологияҳо бо суръати баланд таракқӣ карда, моҳияти ҳаёти ҷамъиятиро куллан тағйир додаанд [3, 5, 6].

Инқилоби якуми иттилоотӣ бо ихтирои хат марбут аст. Маҳз бо пайдоиши хат имконияти захирасозии донишҳо ва дар шакли хаттӣ расонидани он ба наслҳои оянда муҳайё гардидааст. *Инқилоби дуюми иттилоотӣ* (нимаи асри XVI) дар давраи таҷаддуд (барқароршавӣ) сар зада, бо технологияи китобчопкунӣ алоқаманд аст. Инсоният дар ин давра на танҳо соҳиби васоити нави захирасозӣ, тартибдиҳӣ ва афзунгардонии нусхаи иттилоот гаштааст, балки тавассути паҳнкунии маҳсулоти ҷопӣ арзишҳои фарҳангиро дастраси умум гардонида, рушди бештари шахсиятро таъмин кардааст.

Инқилоби сеюми иттилоотӣ (охири асри XIX) ба ихтирои барқ вобаста буда, ба пайдоиши телеграф, телефон ва радио боис гаштааст, ки тавассути ин воситаҳо имконияти паҳнкунии ғаврии ҳаҷми калони иттилоот ва мубодилаи босамари иттилоотӣ байни одамон муҳайё гаштааст.

Инқилоби ҷоруми иттилоотӣ (солҳои 70-уми асри XX) ба ихтирои микропротсессор ва офариниши компютерҳои фардӣ марбут аст. Ин инқилоб боиси гузариш аз воситаҳои механикӣ ва барқии табодули иттилоот ба воситаҳои электронӣ гардидааст. Бар пояи протсессорҳо, микропротсессорҳо ва схемаҳои интегралӣ компютерҳо, шабакаҳои компютерӣ ва системаҳои иттилоотию иртиботии интиқоли иттилоот эҷод шудаанд. Маҳз инқилоби мазкур тамаддуни башариро дар ибтидои асри XXI ба ҳолати гузариш аз давраи саноатии рушд ба давраи иттилоотӣ овардааст.

Раванди иттилоотонии ҷомеа қисми таркибию пойгоҳии *инқилоби панҷуми иттилоотиро* ташкил медиҳад. Натиҷаи ниҳонии раванди иттилоотонӣ - бунёди ҷомеаи иттилоотӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки нақши раванди иттилоотонӣ дар рушду равнақи соҳаи маориф хеле бузург аст. Маҳз ин соҳа яке аз истифодабарандаи (истеъмолкунандаи) асосии

иттилоот ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, бо назардошти микёс ва ҳаҷми бузурги истифодаи иттилоот дар ин соҳа интихоби самтҳо ва мушкилоти афзалиятноки рушди соҳаи маориф муҳим аст. Айни замон дар низоми маориф якчанд самти аз нуқтаи назари таълиму тарбия муҳими истифода ва татбиқи технологияҳои иттилоотӣ мавриди истифода қарор дода шудааст. Дар қатори онҳо системаҳо ва комплексҳои худкори омӯзишӣ дар системаҳои экспертӣ ва қабули қарорҳои идоракунии, технологияҳои иттилоотии ба фаъолияти минбаъдаи касбӣ нигаронидашуда, истифодаи технологияҳои иттилоотию педагогӣ ба сифати воситаҳои дидактикӣ, татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар амсиласозии объекту равандҳои гуногун ва тақвияти унсуре эҷодии фаъолияти таълимӣ ва илмию таҳқиқотии донишҷӯёнро номбар кардан мумкин аст [3, 5].

Ба сифати мушкилоти асосии раванди иттилоотии соҳаи маориф метавон инҳоро мисол овард:

- баланд бардоштани сифати омодагии мутахассисон дар асоси истифодабарии технологияҳои иттилоотии муосир дар раванди таълим,
- татбиқи усулҳои фаъоли омӯзиш, тақвиятбахшии унсурҳои эҷодӣ ва зеҳнии фаъолияти таълимӣ,
- ҳамгирии шаклҳои гуногуни фаъолияти маърифатӣ (таълимӣ, илмӣ-таҳқиқотӣ ва ғайра),
- мутабикгардони технологияҳои иттилоотии омӯзишӣ бо хусусиятҳои инфиродии фаъолияти донишҷӯён,
- таҳияи технологияҳои иттилоотии нави таълимие, ки ба бедоршавӣ ва эҳёи фаъолияти маърифатии донишҷӯён мусоидат мекунад,
- ҳавасмандгардони донишҷӯён дар азхудкунии воситаҳо ва усулҳои илми информатика, ки дар фаъолияти минбаъдаи касбиашон самаранок истифода шуда метавонанд,
- таъмини бефосилагӣ ва муттасили (пайдархамӣ) дар раванди таълим,
- коркарди технологияҳои иттилоотии таҳсилоти фосилавӣ,
- дастгирии таъминоти барномавӣю методии раванди таълим,
- ҷорисозии технологияҳои иттилоотии махсуси омӯзишӣ дар раванди омодагии касбии мутахассисони соҳаҳои гуногун ва ғайра.

Бояд қайд кард, ки ҳалли оқилонаю самараноки мушкилоти болоӣ, дар навбати худ, бе ташаккулёбии фарҳанги волои иттилоотӣ дар ҷомеа ғайриимкон аст. Маҳз яке аз мушкилоти муҳими иттилоотии соҳаи маориф ташаккулёбии фарҳанги иттилоотии мутахассисони оянда ба ҳисоб меравад. Дараҷаи шаклгирии он, дар навбати аввал, вобаста ба сатҳи дониши донишҷӯён дар бораи иттилоот, равандҳои иттилоотӣ, амсилаю амсиласозӣ ва технологияҳо муайян карда мешавад [3, 5].

Дар навбати дуюм, сатҳи ташаккулёбии фарҳанги иттилоотии мутахассисони оянда вобаста ба малакаю донишҳо ва қобилияти истифодабарии воситаҳои усулҳои ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили иттилоот дар фаъолияти гуногуни минбаъдашон арзёбӣ карда мешавад. Бо ҳамин тарз, дар навбати сеюм, сатҳи ташаккулёбии фарҳанги иттилоотӣ мувофиқи қобилияти истифодабарии муваққимии технологияҳои муосир иттилоотӣ дар фаъолияти таълимӣю касбӣ ва дар навбати чорум, аз рӯи сатҳи ҷаҳонбинии донишҷӯён доир ба муҳити атроф ҳамчун системаи иттилоотии кушода баҳогузурӣ карда мешавад.

Мафҳуми фарҳанги иттилоотӣ бо ду мафҳуми бунёдӣ - иттилоот ва фарҳанг алоқаманд аст. Фарҳанги иттилоотӣ маҳорати мувофиқи мақсад истифода бурда тавонистани иттилоот ва барои дарёфт, коркард ва интиқоли он татбиқ карда тавонистани технологияҳои компютери иттилоотӣ, воситаҳои техникӣ ва усулҳои муосир корбарӣ бо иттилоот мебошад. Зери мафҳуми фарҳанги иттилоотӣ маҷмӯи донишҳо, маҳоратҳо ва малакаҳои ҷустуҷӯ, интиҳоб, ниғаҳдорӣ ва таҳлили иттилоот фаҳмида мешавад, яъне ҳама он чизе, ки ба

фаъолияти иттилоотӣ дахл дошта, барои қонё гардонидани эҳтиёҷоти иттилоотӣ равона гардидааст. Ба фарҳанги иттилоотӣ, ки тарзи фаъолияти ҳаёти инсон дар ҷомеаи иттилоотӣ мебошад, ба ҳамчун қисми таркибии раванди ташаккулёбии фарҳанги башарӣ баҳо бояд дод.

Шароити нави корӣ вобастагии иттилоотии як нафарро аз иттилооти бадастовардаи нафарони дигар ба вуҷуд меорад. Бинобар ин, имрӯз танҳо мустақилона аз худ карда тавонистан ва захира сохтани иттилоот кифоя нест. Бояд он гуна технологияи корбарӣ бо иттилоотро омӯхт, ки тавассути онҳо қарорҳои дахлдор дар асоси донишҳои дастаҷамъӣ омода ва қабул карда шаванд.

Барои дар сели иттилоотӣ озодона муайян карда тавонистани мавқеи худ, одам бояд молики фарҳанги иттилоотӣ бошад. Фарҳанги иттилоотӣ бо табиати иҷтимоии инсон алоқаманд аст. Вай маҳсули эҷодии истеъдодҳои гуногуни инсон буда, дар ҷанбаҳои зерин зоҳир мегардад:

- малакаҳои мушаххаси истифодабарии таҷҳизоти техникӣ, аз телефон то компютери фардӣ ва шабакаҳои компютерӣ,

- қобилияти дар фаъолияти касбии худ истифода бурда тавонистани технологияи иттилоотии компютерӣ, ки қисми таркибии пойгоҳи онро маҳсулоти барномавии мухталиф ташкил медиҳад [13],

- маҳорати ҷудо карда тавонистани иттилоот аз ҳар гуна сарчашмаҳо, ҷӣ аз матбуоти даврӣ ва ҷӣ аз системаҳои коммуникатсионии электронӣ,

- пешниҳод карда тавонистани иттилоот, дар шакли фаҳмо ва самаранок истифода бурда тавонистани он,

- донишҳои асосҳои таҳлили коркарди иттилоот,

- маҳорати корбарӣ бо иттилооти дорои табиати гуногун,

- донишҳои хусусиятҳои селҳои иттилоотӣ дар соҳаи фаъолияти худ ва ғайра.

Қисми ҷудонашавандаи фарҳанги иттилоотиро донишҳои технологияҳои иттилоотӣ ва маҳорати татбиқ карда тавонистани онҳо ташкил медиҳад. Ин гуна донишу маҳоратҳо ҷӣ барои худкорсозии амалҳои яқингу дилгиркунанда ва ҷӣ барои ҳолатҳои ғайримӯқаррарӣ, ки муносибати эҷодии ғайрианъанавиро талаб менамоянд, зарур мебошанд. Омилҳои асосии инкишофи фарҳанги иттилоотӣ инҳоянд:

- низомии маориф, ки сатҳи умумии рушди зеҳнии одамонро муайян месозад,

- зерсохтори иттилоотӣ, ки имконияти одамонро дар дарёфт, интиқол, ниғаҳдорӣ ва истифодабарии иттилоот муайян месозад,

- сатҳи рушди иқтисодии мамлакат, ки имкониятҳои моддии одамонро дар истифодабарии воситаҳои иттилоотии муосири техникӣ компютерҳо, телевизорҳо, воситаҳои иртиботии электронӣ ва ғайра муайян месозад.

Дар низомии муосири истифодабарии захираҳои иқтисодию иҷтимоӣ (захираҳои моддӣ, табиӣ, меҳнатӣ, молиявӣ, энергетикӣ ва ғайра) нақши захираҳои иттилоотӣ торафт бештар мегардад.

Захираи иттилоотӣ ҳамчун санади алоҳида ё маҷмӯи санадҳои таркиби низомии иттилоотии манбаи дониш (китобхона, бойгонӣ, бунёд, пойгоҳи додаҳо, пойгоҳи донишҳо, алгоритмҳо, барномаҳои компютерӣ, асарҳои санъат, адабиёт ва илм) шинохта шудаанд. Дар мамлакатҳои тараққикарда захираҳои иттилоотӣ объекти аҳамияти маҳсус ба ҳисоб меравад. Рушди захираҳои иттилоотӣ имкон медиҳад, ки:

- фаъолияти хизматрасонии иттилоотӣ ба фаъолияти саросарии одамон мубаддал гардад,

- бозори ҳадамоти иттилоотии ҷаҳонӣ ва дохилидавлатӣ ташаккул ёбанд,

- пойгоҳҳои додаҳои минтақавӣ ва давлатие таъсис дода шаванд, ки дастрасӣ ба онҳо нисбатан қамарзиш бошад,

– истифодаи саривактии иттилоот ба болоравии суръати қабули қарорҳо дар ширкатҳо, бонкҳо, биржаҳои соҳаҳои саноату тиҷорат ва ғайра боис гардад.

Афзоиши ҳаҷм ва миқёси захираҳои иттилоотӣ зарурати истифодакунии оқилонаи онро ба миён меоварад. Илова бар ин, паҳнкунии маҳсулоти иттилоотиро танҳо тавассути хадамоти махсуси иттилоотӣ амалӣ кардан мумкин аст.

Хизматрасониҳои иттилоотӣ - ин раванди дарёфт ва ба ихтиёри истифодабаранда вогузоштани маҳсулоти иттилоотӣ мебошад. Маҷмӯи воситаҳо, усулҳо ва шартҳоеро, ки имконияти истифодабрии захираҳои иттилоотиро фароҳам меоваранд, нуруи иттилоотии ҷомеа меноманд.

Хадамоти иттилоотӣ танҳо дар мавриди мавҷуд будани пойгоҳи додаҳо (дар шакли компютерӣ ё ғайрикомпютерӣ) ба вуҷуд омада метавонад. Пойгоҳи додаҳои пеш аз давраи компютерӣ дар шакли китобхонаҳо, бойгонихо, бунёду ташкилотҳо ва мудириятҳои маълумотдиҳанда вуҷуд доштанд. Бо пайдоиши компютер ҳаҷми ниғаҳдории иттилооти пойгоҳи додаҳои компютерӣ афзуд ва мувофиқан доираи пешниҳоди хизматрасониҳои иттилоотӣ низ васеъ гардид. Пойгоҳи додаҳо дар худ истифодабарандагон ва тахвилгарони хизматрасониҳои иттилоотӣ, робитаю муносибати байни онҳо, тартиб ва шартҳои хариду фурӯши ин хизматрасониҳоро муттаҳид месозад.

Дар охир бояд қайд кард, ки истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ дар низоми маориф ба хуруҷи «методологияи компютерии таълим» боис гашта, дар раванди омӯзиш ба татбиқи усулҳои амсиласозии компютерии фаъолияти таълимию маърифатӣ [13, 19], барномасозии фаъолияти таълимӣ, усулҳои ассотсиативӣ, усулҳои озмоишӣ (тестӣ), усули бозиҳои педагогӣ [13, 16], усули лоиҳаҳо [2, 17], усули «масъалаҳои номуайян» [21], усули амсиласозии вазъӣ [14, 15, 19] ва ғайра нигаронида шудааст. Татбиқи методологияи компютерии таълим, пеш аз ҳама, ба ҳамгирии тамоми намудҳои фаъолияти таълимӣ ва оморасозии субъектҳои раванди таҳсилот (донишҷӯён) ба ҳаёти мустакилона дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ равона карда шудааст.

Дар шароити муосир қоршиносони соҳаи таҳсилот дурнамои тамоюли рушди иттилоотонии низоми маорифро чунин муайян кардаанд:

- 1) ташаккули низоми таҳсилоти бефосила ҳамчун шакли универсалии фаъолият, ки дар тамоми ҳаёт ба рушду инкишофи муназзами шахсият нигаронида шудааст,
- 2) ташкили фазои ягонаи иттилоотии таҳсилот,
- 3) татбиқи фаълони восита ва усулҳои нави таълим, ки ба истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ така мекунад,
- 4) синтези воситаҳо ва усулҳои таълими анъанавӣ ва компютерӣ,
- 5) ташкили низоми таҳсилоти пешоҳанг (низоми кредитии таҳсилот, низоми фосилавӣ ва ғайра).

Ҳамин тариқ, дар раванди ташаккулёбии ҷомеаи иттилоотӣ, вақте иттилоот ба арзиши олий ва фарҳанги иттилоотии инсон ба омили муайянкунандаи фаъолияти касбӣ табдил меёбанд, талабот ба низоми маориф тағйир ёфта, мақоми маърифату таҳсилот дар рушди устувори ҷомеа пайваста боло хоҳад рафт.

Адабиёт

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: диалектика прогрессивной линии развития как гуманный общечеловеческая философия для XXI века. Учебное пособие /Р.Ф. Абдеев. – М.: ВЛАДОС, 1994. - 336 с.
2. Горлицкая, С. И. Концептуальные основы метода проектов как методологии развивающего обучения информатике и базиса развивающего использования НИТО / С.И. Горлицкая // Педагогическая информатика. - 1995. - № 2. - С. 3-11.
3. Комилен, Ф. С. Информатика. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои МТОК / Ф.С. Комилен. - Душанбе: Донишварон, 2019. - 408 с.
4. Комилов, Ф. С. Забонҳои барномарезӣ. Дастури таълимӣ / Ф.С. Комилов, З.Ф. Раҳмонов. - Душанбе: Маориф, 2015. - 208 с.

5. Комилов, Ф. С. Информатика ва технологияҳои иттилоотӣ / Ф.С. Комилов. Душанбе: Душанбе-принт, 2016. - 480с.
6. Комилов, Ф. С. Информатикаи татбиқӣ /Ф.С. Комилов, Д.С. Шарапов. - Душанбе: Бахт LTD, 2009. - 364 с.
7. Комилов, Ф. С. Информационное обеспечение системы управления качеством образовательных услуг / Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов // Вестник Таджикского национального университета. - 2011. - № 4 (68). - С. 46-55.
8. Комилов, Ф. С. Информационные технологии в высшем образовании Республики Таджикистан / Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов. - Душанбе: Ирфон, 2012. - 174 с.
9. Комилов, Ф. С. Компьютер ва иттилоот. Дастури таълимӣ / Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов. - Душанбе: Маориф, 2015. - 208 с.
10. Комилов, Ф. С. Мультимедийно-педагогическая игровая технология – игра с учебно-познавательной направленностью в виртуальной образовательной среде /Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов, Ш.Х. Тагоев, Ф.Р. Файзуллоев // Известия Таджикского отделения Международной академии наук высшей школы. - 2016. - №1. - С.16-26.
11. Комилов, Ф. С. Теоретические основы управления качеством образовательных услуг /Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов //Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. - 2014. - №2/8 (149). - С. 119-128.
12. Комилов, Ф. С. Технологияи иттилоотӣ. Китоби дарсӣ, синфи 11 / Ф.С. Комилов, Т. Шарипов, С.Х. Мирзоев, И.Л. Қосимов, З.Ф. Рахмонов. - Душанбе: Ганҷ, 2014. - 280 с.
13. Комилов, Ф. С. Технологияҳои компютерӣ. Дастури таълимӣ /Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов. - Душанбе, 2016. - 247 с.
14. Комилов, Ф. С. Технологияҳои тархрезии системаҳои иттилоотӣ. Дастури таълимӣ /Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов. - Душанбе, 2016. - 135 с.
15. Комилов, Ф. С. Шабакаҳои компютерӣ ва сомонасозӣ. Дастури таълимӣ /Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов. - Душанбе, 2016. - 208 с.
16. Пасхин, Е. Н. Философско-методологические аспекты информатизации образования /Е.Н. Пасхин //Системы и средства информатики. Информационные технологии в образовании. От компьютерной грамотности - к информационной культуре общества /Ответственный редактор И.А. Мизин. - М.: Наука, Физматлит, 1996. - Вып. 8. - С. 84-90.
17. Полат, Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учебное пособие /Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.К. Петров /Под редакцией Е.С. Полат. - М.: ИЦ «Академия», 1999. - 224 с.
18. Рахмонов, З. Ф. Информационное обеспечение системы управления качеством образовательных услуг /З.Ф. Рахмонов //Вестник Таджикского национального университета. - 2011. - №4 (68). - С. 51-59.
19. Рахмонов, З. Ф. Система управления образовательного процесса, основанная на внедрении современных информационных технологий /З.Ф. Рахмонов //Вестник Таджикского национального университета. – 2010. - №8 (64). - С. 171-177.
20. Тиффин, Д. Что такое виртуальное обучение: образование в информационном обществе /Д. Тиффин, Л. Раджасингам / Пер. с англ. – М.: Информатика и образование, 1999. - 312 с.
21. Шолохович, В. Ф. Информационные технологии обучения /В.Ф. Шолохович // Информатика и образование. - 1998. - №2. - С. 5-13.

УДК: 339.92

ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ: МУАММОҲО ВА ИМКОНИЯТҲОИ РУШД

Сафаров Баҳром Гулматович – н.и.и., дотсенти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Нахимов, 64/14. **E-mail:** bahrom_1975@list.u **Телефон:** (+992) 918 000 515

Содиқов Метархон Соқибекович - н.и.и., дотсенти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Нахимов, 64/14. **E-mail:** metar76@mail.ru. **Телефон:** (+992) 935-08-40-76

Дар мақола рушди ҳамгироии иқтисодии кишварҳои Осиеи Марказӣ ҳамчун шартҳои муҳими замони муосир баррасӣ мешавад. Дар асоси таҳлили динамикаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии кишварҳои Осиеи Марказӣ самарабахшии фаъолияти ин кишварҳо нишон дода шуда, ҳамкориҳои минбаъда ва рушди минтақа муайян карда шудаанд.

Диққати махсус ба рушди бехатарии минтақавӣ, ҳамкориҳои мутақобилан судманд ва мубориза бо хатару таҳдидҳои муосир дода мешавад. Қайд гардидааст, ки ҳамгироии иқтисодӣ ҳамчун омилҳои муҳимтарини рушди равандҳои ҳамгироӣ метавонад дар рушди

ҳамкориҳои мутақобилан судманди кишварҳои Осӣи Марказӣ нақши махсус дошта бошанд.

Калидвожаҳо: Осӣи Марказӣ, ҳамгирии иқтисодӣ, ҳамкориҳои байналмилалӣ, ҷаҳонишавӣ, иқтисодии иқтисодӣ, дурнамои рушд, сармоягузорӣ, равандҳои ҳамгироӣ, муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ ва иқтисоди ҷаҳон.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Сафаров Баҳром Гулматович - кандидат экономических наук, доцент. Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: bahrom_1975@list.u Телефон: (+992) 918 000 515,

Содиқов Метархон Сокибекович - кандидат экономических наук, доцент Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: metar76@mail.ru. Телефон: (+992) 935-08-40-76

В статье рассматриваются вопросы развития экономической интеграции стран Центральной Азии как необходимое условие современности. На основе анализа динамики макроэкономических показателей стран Центральной Азии, показывается результативности практической деятельности этих стран, а также определяется дальнейшее взаимовыгодное сотрудничество и развитие региона.

Особое внимание уделяется вопросам развития региональной безопасности, взаимовыгодному сотрудничеству, а также борьбе с современными вызовами и угрозами. Отмечается, что экономическая интеграция как важнейший фактор развития интеграционных процессов может сыграть особую роль в развитии взаимовыгодного сотрудничества стран Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, экономическая интеграция, международное сотрудничество, глобализация, экономический потенциал, перспективы развития, инвестиции, интеграционные процессы, международное экономическое отношение, мировая экономика.

ECONOMIC INTEGRATION OF COUNTRIES OF CENTRAL ASIA: PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Safarov Bahrom Gulmatovich - Tajik state finance and economics university, candidate of economic sciences, associate professor. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, street Nakhimova, 64/14. E-mail: bahrom_1975@list.u, Telephone: (+992) 985 000 515

Sodikov Metarkhon Sokibekovich - Tajik state finance and economics university, candidate of economic sciences, associate professor. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, street Nakhimova, 64/14. E-mail: metar76@mail.ru. Telephone: (+992) 935-08-40-76

The questions of development of economic integration of countries of Central Asia as necessary condition of contemporaneity are examined in the article. On the basis of analysis of dynamics of macroeconomic indexes of countries of Central Asia, shown to effectiveness of practical activity of these countries, and also the further mutually beneficial is determined collaboration and development of region.

The special attention is spared to the questions to development of regional safety, mutually beneficial collaboration, and also fight against modern calls and threats. It is marked that economic integration as a major factor of development of integration processes can play the special role in development of mutually beneficial collaboration of countries of Central Asia.

Key words: Central Asia, economic integration, international cooperation, globalization, economic potential, prospects of development, investment, integration processes, international economic relation and world economy.

Дар шароити рушди муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ ҳамгирии иқтисодӣ барои рушди фаъолияти хоҷагидорӣ ҳар як давлат ҳамчун қувваи иловагии ҳаракатдиҳанда ба ҳисоб рафта, барои таъмини рушди босубот заминаи устувор мегузорад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар шароити рушди босуръати илму техника ва ҷаҳонишавӣ ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷонибаи байнидавлатӣ ва воридшудан ба ҷараёнҳои интеграсионӣ яке аз омилҳои муҳими рушди иқтисодӣ кишварҳо ба шумор меравад. Аз ин рӯ,

иштироки фаъолони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар тақсимои байналхалқии меҳнат ва ҳамкориҳои судманд бо давлатҳои дуру наздик самти афзалиятноки рушди муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ ва сиёсати беруна махсуб меёбад. Давлатҳои Осиёи Марказӣ имрӯз барои ҳамгироии иқтисодӣ ва ҳамкориҳои самаранок тамоми заминаҳои дорои мебошанд.

Қайд кардан мумкин аст, ки олимони Шӯравӣ истилоҳи Осиёи Миёнаро барои ишорат кардани панҷ давлат истифода бурда, баъди пош хӯрдани давлати Шӯравӣ ва ба даст овардани соҳибистиклолӣ истилоҳи Осиёи Марказиро истифода бурда, чунин тавр кӯшиш намуданд, ки таърихи Шӯравиро фаромӯш кунанд. Аз ин лиҳоз, Осиёи Марказӣ ҳамчун мафҳуми нав қаламрави Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Тоҷикистон ва Қазоқистонро дар бар мегирад [2, с.5]. Қаламрави давлатҳои Осиёи Марказӣ 3994400 км квадратро ташкил менамояд. Ин қаламрав аз давлатҳои қадим ба воситаи Шохроҳи Абрешим Фарбро бо олами Ислон пайваست намуда, диққати махсусро ба худ ҷалб менамуд. Имрӯз Осиёи Марказӣ бо шарофати захираҳои бойи табиӣ ва мавқеи ҷуғрофӣ барои сайёҳон, ташкилотҳои бонуфузи байналхалқӣ ва инчунин барои ҷомеаи ҷаҳонӣ диққатҷалбкунанда ва минтақаи ояндадори ҷаҳонӣ арзёбӣ мегардад.

Дар шароити рушди муносибатҳои дучонибаву бисёрҷониба воридшавӣ ба ҷараёнҳои интегратсионӣ ва иттиҳодҳои мухталиф ба яке аз тамоюли рушди хоҷагии ҷаҳонӣ табдил ёфтааст. Аз дуруст ба роҳ мондани шомилшавии давлатҳо ба ҷараёнҳои интегратсионӣ, новобаста аз фарқияти сатҳи рушд, фарқияти фарҳанг, дин, одатҳои таърихӣ дар бисёр ҳолатҳо аз имконияти паси сар кардани муаммоҳои иқтисодиву сиёсӣ, аз бартараф намудани хавф ва хатарҳои гуногун вобастагӣ дорад [4, с.4].

Қайд кардан муҳим аст, ки давлатҳои Осиёи Марказӣ бинобар сабаби надоштани роҳ ба баҳр ва дигар омилҳо ба мушкилиҳои зиёд рӯ ба рӯ гаштанд ва аз тарафи дигар, барои ҳалли муаммоҳои муосир дар ин мушкилотҳои имкониятҳои ба роҳ мондани ҳамкорӣ бо давлатҳои дуру наздик ва ба иттиҳодияҳои мухталифи байналхалқӣ шомил гаштан пайдо карданд. Шартҳои асосии рушди ҳамгироии иқтисодӣ барои давлатҳои Осиёи Марказӣ ин така кардан ба захираҳои табиӣ ва соҳаи хоҷагии қишлоқ, дур будан аз баҳр, дар давраи Шӯравӣ якҷоя пеш бурдани сиёсати коммунистӣ, вобастагии мутақобилаи ҳаёти хоҷагидорӣ ва дорои як фарҳангу таърих будан ба шумор меравад. Ба гайр аз ин, кӯшиши таъсиси фазои ягона дар минтақа ба воситаи ҳамгироӣ бо мақсади ҳалли муаммоҳои муосир бо назардошти ҳимояи манфиатҳои миллӣ ва таъмини беҳатарии иқтисодӣ амалӣ мегардад.

Дар асоси таҳлили шароитҳои иқтисодӣ қайд кардан зарур аст, ки мақсади ниҳонии ҳамгироӣ ҳамчун қувваи ҳаракатдиҳандаи рушди муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ ин истифода ва рушди муштараки бартарияти давлатҳои иттиҳод оиди таъмини рушди босубот ва беҳатарии иқтисодиву иҷтимоӣ дар ҷараёни ворид шудан ба бозори ҷаҳон ба ҳисоб меравад [8, с.393]. Имрӯз дар шароити рушди таъсироти мутақобилаи давлатҳои соҳибистиклол алоқаҳои байнидавлатҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун омилҳои рушди ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии иқтисодӣ баромад мекунад. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар натиҷаи ҳамкориҳои судманд муаммоҳои ҷойдошта байни давлатҳои Осиёи Марказӣ, пеш аз ҳама, дезинтегратсия тадричан бартараф шуда, ҳамгироии иқтисодии онҳо дар сатҳи нави рушд баромад. Дар баробари дар шароити рушди ҳамгироии иқтисодӣ ҳалли масъалаҳои ҷойдошта барои ҳамаи давлатҳои Осиёи Марказӣ судманд буда, дар устувор намудани ҳамкориҳои мутақобила мусоидаткунанда мебошад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди муносибатҳои иқтисодӣ, пеш аз ҳама, ҳамгироии иқтисодӣ бо давлатҳои ҳамсоя аз нуқтаи назари таъмини рушди босуботи иқтисодӣ ва таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ самти афзалиятноки сиёсати дохиливу хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Ҷумҳурии

Тоҷикистон дар доираи рушди дарозмуҳлати стратегӣ татбиқи чор ҳадафи стратегиро, бахусус истиқлолияти энергетикӣ, баровардани кишвар аз бунбасти коммуникатсионӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди босуботи саноаткунониро татбиқ намуда, барои ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва ташкили ҷойҳои нави корӣ мусоидат менамояд [6]. Ворид шудан ба ҷараёнҳои интегратсионӣ ва таъсиси фазои ягонаи иқтисодӣ барои ҳамаи давлатҳои Осиёи Марказӣ, аз он ҷумла барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, аз он нуқтаи назар омили муҳими таъмини рушди босуботи иқтисодӣ ба шумор меравад, ки ба воситаи чунин ҳамгирӣ ин давлатҳо ҳадафҳои стратегияи худро тезтар татбиқ менамоянд.

Таҷрибаи иттиҳодҳои бонуфузи байналхалқӣ ва таҳлили шароитҳои иқтисодӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ҳамкориҳои фаъол ва таъсири мутақобилаи гурӯҳҳои интегратсионӣ омили аввалиндараҷаи рушди босуботи иштирокчиёни муносибатҳои байналхалқиву минтақавӣ дар шароити муосир арзёбӣ мегардад. Давлатҳои Осиёи Марказӣ дар бархӯрди ҷорсӯи абаркудратҳо қарор дошта, хавфу хатарҳои муосирро дарк мекунад ва барои пешгирии онҳо ва инчунин таъмини бехатарии иқтисодиву сиёсии минтақавӣ тамоми кӯшишҳоро ба харҷ медиҳанд. Дар баробари ин, дарк кардан муҳим аст, ки стратегияи рушди минбаъдаи давлатҳои Осиёи Марказӣ низ барои рушди ҳамкориҳои судманди дучонибаву бисёрҷонибаи қаламрав равона гардидааст. Иқтидори табииву моддӣ ва тамоюли рушди давлатҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, ки имрӯз барои ворид шудан ба иқтисодиёти ҷаҳон давлатҳои мазкур тамоми имкониятҳоро доро мебошанд. Нишондиҳандаҳои асосии рушди фаъолияти хоҷагидорӣ давлатҳои Осиёи Марказӣ дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои асосии иқтидори иқтисодии давлатҳои Осиёи Марказӣ

Кишвар	Масоҳат, ҳаз. кв. км	ММД, млрд. долл.	Шумораи аҳоли, млн. нафар
Қазоқистон	2725	170	17,5
Қирғизистон	200	8,0	6,3
Узбекистон	449	50,5	33,5
Тоҷикистон	141	7,6	9,1
Туркманистон	491	47,9	5,8

Сарчашма: Аз рӯи ҳуҷҷатҳои СХШ тартиб дода шудааст

Иқтидори давлатҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, ки имрӯз онҳо барои ислохоти ҷиддии иқтисодӣ ва воридшавӣ ба иқтисодиёти ҷаҳон пурра омода ҳастанд. Барои фаъолона ширкат варзидан дар тақсимои байналхалқии меҳнат давлатҳои Осиёи Марказӣ на фақат боигарии калони табииро доранд, балки иқтидори калони зеҳнӣ ва дастгирии калони ҷомеаи ҷаҳониро низ доро мебошанд. Чунин иқтидор ба мо имконият медиҳад, ки рушди босуботи фаъолияти хоҷагидориро дар қаламрави Осиёи Марказӣ таъмин намуда, бомуваффақият ба хоҷагии ҷаҳонӣ ворид гардем. Дарк кардан муҳим аст, ки дар рушди минбаъдаи минтақа таъмини рушди босубот яке аз афзалиятҳои муҳими фаъолияти хоҷагидорӣ эътироф гаштааст. Барои ба даст овардани рушди устувори иқтисодӣ дар Осиёи Марказӣ аз тарафи давлатҳо татбиқи самтҳои зерин муайян шудааст:

- рушди босуръати ислохоти иқтисодӣ, индустриализатсияи нав бо истифодаи технологияи рақамӣ;
- майл ба рушди соҳаҳои базавии анъанавӣ дар баробари таъсиси саноати нав;

- хифз ва рушди соҳаҳои аҳамияти стратегидошта аз қабилӣ саноати гидрометаллургия ва комплекси нафту газӣ давлатҳои Осиёи Марказӣ бо мақсади таъмини рушди босуботи минтақа;

- сектори аграрӣ ҳамчун драйвери нави иқтисодии миллий;

- рушди инфрасохтори логистикӣ нави Аврусиё [7, с.112].

Дар шароити рушди ҳамгироии иқтисодӣ ва ҷаҳонишавӣ татбиқи самтҳои номбурда омили муҳимтарини таъмини рушди босуботи иқтисодӣ ва ҳамкориҳои судманди давлатҳои минтақа ба ҳисоб меравад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар чунин шароит ҷараёнҳои ҳамгироӣ вектори муҳимтарини рушди ҷаҳонишавӣ ва ҳамкориҳои мутақобилаи иттиҳодияҳои гуногуни ҷаҳон арзёбӣ мегарданд. Дуруст ба роҳ мондани фаъолияти иқтисодӣ ва умуман, сиёсати берунаи иқтисодӣ на фақат барои рушди иқтисодии давлатҳои алоҳида мусоидат мекунад, балки суръати рушди бозори ҷаҳонро таъмин менамояд.

Қайд кардан муҳим аст, ки имрӯз суръати рушди бозори ҷаҳон аз суръати рушди институтҳои, ки соҳаҳои иқтисодиву иҷтимоии кишварро дар ҷараёни ҷаҳонишавӣ идора мекунанд, баландтар мебошад. Таҷрибаи ҷаҳон нишон медиҳад, ки ба иқтисодии глобалӣ он давлатҳои шомил мегарданд, ки институтҳои онҳо ба сохторҳои молиявӣ, истеҳсоли ва иҷтимоии ҷаҳонӣ ҳамоҳанг мебошанд. Давлатҳои, ки сари вақт фаъолияти хоҷагидориро бо шароитҳои ҷаҳонишавӣ мутобиқ насохтаанд, дар натиҷа аз чунин ҷараёнҳо ва аз воридшавӣ ба иқтисодии глобалӣ дур мемонанд. Дар чунин шароит давлатҳои Осиёи Марказӣ низ истисно шуда наметавонанд ва дар назди онҳо вазифаи мураккаб гузошта мешавад, ки аз ҳалли онҳо воридшавии давлатҳо ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳайси субъекти баробарҳуқуқ вобастагии калон дорад. Дар акси ҳол минтақаи мазкур фақат қаламраве мемонад, ки ашӯи хом ва боигарии табииро доро мебошад [9, с.188].

Мавҷудияти боигарии табиӣ давлатҳои Осиёи Марказӣ имконият медиҳад, ки минтақа дар бозори ҷаҳон мавқеи хосро ишғол намуда, дар сохтори маҷмӯи маҳсулоти умумиҷаҳонӣ саҳми намоёнро гузорад. Имрӯз қаламрави Осиёи Марказӣ на фақат ба рушд, балки ба азхудкунии захираҳои кашфнашуда ниёз дорад. Захираҳои газӣ ва ҳаҷми истихроҷи газу уран дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. -Захираи газӣ ҷаҳонӣ, ҳаҷми истихроҷи газ ва уран[3, с.8]

Кишвар	Захираи газ, трлн. м3	Кишвар	Истихроҷи газ, млрд. м3	Кишвар	Истихроҷи уран, т
Россия	47	Россия	578	ОМ	14612
Эрон	26,7	ИМА	549,5	Канада	9475
Қатар	25,7	Канада	180	Австралия	8603
О.М.	8,01	ОМ	154,8	Россия	4095
Арабистони Саудӣ	6,65	Британия	102,7	Намибия	3710

Тавре ки аз ҷадвал бармеояд, давлатҳои Осиёи Марказӣ дар истихроҷи газ ва уран мавқеи хубро дар ҷаҳон ишғол менамоянд. Дар истихроҷи уран минтақаи аввалро ишғол намуда, аз рӯи истихроҷи газ бошад, дар бозори ҷаҳон рақобатпазир мебошад. Қаламрави давлатҳои Осиёи Марказӣ ба 3516,8 ҳазор км. (15,9%-и қаламрави ИДМ), шумораи аҳоли зиёда аз 50 млн. нафар (қариб 18%-и шумораи ИДМ) баробар мебошад. Ин қаламрави калоне, ки бозори он ҳоло пурра аз худ нашудааст. Минтақа захираи калони табиӣ ва инчунин ашӯи хоми агросаноатӣ доро мебошад, ки барои сармоягузориҳои хориҷӣ ҷалбкунанда мебошад. Бахусус қайд кардан зарур аст, ки аз ин 20% ангишт, 18% газ, 33% тилло, 26% рағани растанӣ, 92% пахта, ки дар даврони Шӯравӣ истихроҷ ва истеҳсол шудаанд, ба минтақаи Осиёи Марказӣ тааллуқ дорад [7, с.187].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки аз рӯи истихроҷи ангишт минтақа дар ҷаҳон ҷои 10-ум, аз рӯи коркарди қувваи барқ ҷои 19-умро ишғол менамояд. Ҷумҳурии

Тоҷикистон тибқи арзёбии созмонҳои байналмилалӣ доир ба истеҳсоли неруи барқ аз лиҳози экологӣ тоза дар ҷаҳон ҷойи шашумро ишғол мекунад. Баъди ба қор андохтани иқтисодии наф, аз ҷумла неруогоҳи барқи оби «Роғун» аз лиҳози ғоизи истеҳсоли неруи барқ аз манбаҳои таҷдидшаванда дар ҷаҳон ба ҷойи дуум ё сеюм барояд [1, с.16]. Оид ба захираҳои металлҳои ранга, сиеҳ ва камёб бошад, кишварҳои Осиёи Марказӣ низ дар ҷаҳон мавқеи пешсафро ишғол менамояд. Дар баробари ин, дар истеҳсолоти тилло Қазоқистон, Ўзбекистон ва Қирғизистон дар ҷаҳон ҷойи 9-умро ишғол менамоянд.

Имрӯз дар шароити рушди ҷаҳонишавӣ ва ҳамгирии иқтисодӣ давлатҳои Осиёи Марказӣ на фақат барои рушд имтиёз доранд, балки ба азхудкунии захираҳои кашфношуда ва ҳамкориҳои судманд бо ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳамчун омилҳои муҳими рушди алоқаҳои мутақобилаи байнидавлатӣ ниёз доранд. Ҳамаи давлатҳои Осиёи Марказӣ барои ташаккули инфрасохтори наф, рушди муносибатҳои тиҷоративу иқтисодӣ, истифодаи технологияи пешқадам, ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ва инчунин мустақкам намудани муносибатҳо бо давлатҳои шарикӣ рушд манфиатдор мебошанд.

Аз ин рӯ, дар назди давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳалли масъалаҳои муҳими ҳаёт, аз қабилӣ таъмини беҳатарии иқтисодӣ, ҳалли масъалаҳои истифодабарии захираҳои обӣ, пурра муайян намудани ҳудуд ва муборизаи муштарақ бар зидди терроризму экстремизм ва дигар хатарҳои муосир меистад. Албатта, ҳар як давлат дар танҳои худро аз хавфҳои муосир дар шароити кунунӣ эмин нигоҳ дошта наметавонад ва фақат рушди ҷараёни ҳамгироӣ ва ҳамкориҳои мутақобила омилҳои асосии ҳалли муаммоҳои муосир ба шумор меравад. Бинобар ин, дар шароити кунунии ҳамкориҳои интегратсионӣ дар доираи ҳамгирии кишварҳои Осиёи Марказӣ нақши муҳимро иҷро намуда, дар низомии сиёсати дохиливу берунаи кишварҳои ин минтақа самти афзалиятнок арзёбӣ мегардад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки давлатҳои Осиёи Марказӣ ҷараёнҳои интегратсиониро ташаккул дода, муносибатҳои дучониба ва бисёрҷонибаи онҳо дар марҳилаи рушд қарор дорад. Ҳамзамон, қайд кардан муҳим аст, ки таъсис додани иттиҳодҳои мухталиф, аз қабилӣ Созмони ҳамкориҳои Шанхай, Ҳамкориҳои Осиёи Марказӣ ва Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё аз он шаҳодат медиҳад, ки давлатҳои Осиёи Марказӣ, бахусус Ҷумҳурии Тоҷикистон барои иштироки фаъолона дар тақсимои байналхалқии меҳнат ва бомуваффақият ворид шудан ба хоҷагии ҷаҳонӣ талош меварзанд.

Аз ин рӯ, ҳамкориҳои мутақобилаи кишварҳои Осиёи Марказӣ ва рушди ҳамгирии минтақавӣ ҳамчун самти муҳимтарини ташаккули ҳамгирии иқтисодӣ дар шароити муосир вазифаи таъхирнопазирӣ илмию хоҷагидорӣ ба шумор меравад. Дар баробари ин, дарк кардан муҳим аст, ки новобаста аз рушди муносибатҳои дучониба ва мавҷудияти таҷқиқоти зиёд аз ҷониби олимони иқтисоддон оид ба рушди ҳамгирии иқтисодӣ дар доираи ҳамкориҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ имкониятҳои зиёди ин минтақа ҳоло ҳам пурра азхуд накарда шудааст ва аз ин лиҳоз, ба рушди ҳамкориҳо бо дигар иштирокчиёни фаъоли хоҷагии ҷаҳонӣ ва ташкилотҳои бонуфузи байналхалқӣ ниёз дорад.

Маҳз ба хотири таъмини амнияти миллӣ ва рушди муносибатҳои иқтисодӣ барои давлатҳои Осиёи Марказӣ, бахусус Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои рушди равандҳои ҳамгироӣ ва шомил шудан ба ташкилотҳои бонуфузи байналхалқӣ чӣ тавре, ки мо дар боло қайд кардем, самти афзалиятноки сиёсати хориҷӣ маҳсуб меёбад. Дар баробари ин, иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ташаккули ҳамгирии байналхалқии минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ ҳамчун омилҳои наф ба ҳисоб рафта, барои кишвар қувваи ҳаракатдиҳандаи рушди иқтисодии миллӣ арзёбӣ мегардад. Дарк кардан муҳим аст, ки ҷараёнҳои интегратсионӣ ва махсусан ҳамгирии иқтисодии кишварҳои Осиёи Марказӣ, ки ҳамсарҳад ва қариб фарҳанги ягона доранд, барои рушди минбаъдаи муносибатҳои онҳо тақони ҷиддӣ мебахшад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки мақсади асосии тамоми иттиҳодияҳои минтақавӣ таъмини бехатарии иқтисодӣ ва баланд бардоштани сифати зиндагии аҳолии мебошад. Бинобар ин, таҳлили масъалаҳои ҳамгирии иқтисодии кишварҳои Осиёи Марказӣ ва таҳлили рушди муносибатҳои байнидавлатӣ ва таҳкими онҳо дар шароити рушди ҷаҳонишавӣ дар минтақа аҳамияти хоса дорад. Дар баробари ин, кӯшиши кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун минтақаи дорой бузурги боигарии табиӣ ва дигар захираҳо на фақат барои ҳамгирии иқтисодӣ ва таъмини босуботи сиёсӣ дар минтақа, балки барои рушди минбаъдаи хоҷагии ҷаҳонӣ, дар умум, хизмат менамояд.

Ҳамин тариқ, равандҳои ҳамгирии иқтисодӣ ва рушди минбаъдаи он барои кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун омилҳои муҳимтарини рушди муносибатҳои иқтисодӣ байналмилалӣ ба шумор рафта, барои афзоиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва тичорати байналмилалӣ мусоидаткунанда мебошад. Дар баробари ин, тамоюли муосири рушди хоҷагии ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҳамгирии иқтисодӣ ва робитаҳои зичи давлатҳои ҳамсарҳад шартҳои муҳими пешгирии хавфҳои муосир ва дигар мушкилотҳои глобалӣ ба ҳисоб рафта, дар таъмини бехатарии миллӣ ва минтақавӣ нақши босазо дорад.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.12.2018. // Ҷумҳурият. – 2018. – 26 декабр. – №: 256.
2. Аго Ференц. Центральнаоазиятская интеграция: проблема распределения водных ресурсов: дисс.канд.геог.наук. / А.Ференц. – Венгрия, 2017. - 157 с.
3. Алшанов Р.А. Экономика Центральной Азии: перспективы взаимодействия / Р. А. Алшанов// Реформа, 2011.-№ 4 (52). - С.8-14
4. Байдулин М.С. Обеспечение экономической безопасности ЕАЭС на основе развития экономической интеграции стран СНГ: дисс.док.экон.наук. 08.00.14. /М.С. Байдулин. – Москва, 2017. - 355 с.
5. Дононбаев А.Д. Интеграционные тенденции в Центральной Азии: геокультурный и геоэкономический аспекты / А.Д.Дононбаев// Известия ВУЗов Кыргызстан, 2009. - С.187-192
6. Народная газета. №12 (20190). 13.03. 2019 г.
7. Нурланова Н.К. Центральная Азия: новые возможности и архитектура построения национальных экономик / Н.К. Нурланова, А. Ф. Расулев //Журнал экономических реформ. – Северодонецк, 2018. - № 1 (29). – 112-118 с.
8. Рыбалкина В.Е. Международные экономические отношения/ В.Е. Рыбалкина. – Москва, 2009. - 393 с.
9. Токсобаев Б.А. Проблемы повышения конкурентоспособности экономик стран Центральной Азии/Б.А. Токсобаева//Вестник Кыргызско-Российского славянского университета, 2013. - Т.13. - № 10. - с. 188-195

УДК: 338.04

САБАБҲОИ ПАЙДОИШ ВА УСУЛҲОИ АРЗЁБИИ САТҲИ КАМБИЗОАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Нурализода Амрулло Назрулло - н.и.и., дотсенти кафедраи информатикаи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: ҶТ, 734055. ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов. 64/14. E-mail: amrullon@mail.ru. Телефон: (+992) 918-75-76-68.

Мубораки Назримад - унвонҷӯи кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: ҶТ, 734055. ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов. 64/14. Телефон: (+992) 981-07-39-63.

Дар мақола муаллифон доир ба сабабҳои пайдоиши ва усулҳои арзёбии сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нуқтаҳои муҳимро дарҷ намудаанд. Инчунин, дар мақола таҳлили ҳамаҷаҳонаи музди миёнаи меҳнати номеналии ҳармоҳаро, ки ба кормандони корхонаҳо ва ташилотҳо дар сатҳи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пардохта шудааст, ба таври васеъ нишон додаанд.

Қобили зикр аст, ки омилҳои асосии эҳтимолияти ба миён омадани камбизоатӣ ба таври муфассал оварда шудааст, дар он қайд карда шудааст, ки дар ҷомеа афзудани теъдоди одамоне, ки барои ояндаи хеш боварӣ надоранд, дар шахрҳо нисбат ба деҳот афзоиши ёфтани аҳолии камбизоате, ки вазъи криминалиро ба вуҷуд меоранд, бо қорҳои ношоиста, ба монанди нашъамандӣ, дуздӣ, ҷиноятҳои муташаккилона, одамфурӯшӣ машғул мешаванд, аз қор мондани қорхонаҳо, маҷбурӣ ба руҳсатӣ фиристодани қормандони қорхонаҳо.

Муаллифон ҷадвали сатҳи нархи миёнаи маҳсулоти алоҳидаи озуқа дар баҳии истеъмоли ба ҳисоби миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳия намуда, таҳлилҳо гузаронидаанд.

***Калидвожаҳо:** иқтисодиёт, стратегия, таҳлил, аҳоли, некуаҳволӣ, камбизоатӣ, механизм, бозор, рушд, сатҳи зиндагӣ.*

ПРИЧИНЫ ОБРАЗОВАНИЯ И МЕТОДЫ ОЦЕНКИ БЕДНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

***Нуралізода Амрулло Назрулло** - к.э.н., доцент кафедры прикладной информатики в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, 734067, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail: amrullon@mail.ru. Телефон: (+992) 918-75-76-68.*

***Мубораки Назримад** - соискатель кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, 734067, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: (+992) 918-80-85-95.*

В статье авторы находят важные моменты о причинах образования и методах оценки бедности в Республике Таджикистан. В статье также представлен комплексный анализ среднемесячной номинальной заработной платы, выплачиваемой работникам предприятий и организаций на региональном уровне в Республике Таджикистан.

Следует отметить, что авторы подробно описывают основную вероятность бедности, которая указывает на увеличение числа людей, которые не верят в свое будущее среди городского населения по сравнению с сельской местностью. Создает криминальные ситуации, такие как злоупотребление наркотиками, кража, организованная преступность, торговля людьми, увольнение предприятий, принуждение работников к отпуску.

Авторы разработали и проанализировали таблицу цен на некоторые продукты питания в потребительском секторе в среднем по Республике Таджикистан.

***Ключевые слова:** экономика, стратегия, анализ, население, благосостояние, бедность, механизм, рынок, развитие, уровень жизни.*

REASONS FOR USE AND METHODS FOR POVERTY ASSESSMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

***Nuralizoda Amrullo Nazrullo** - Associate Professor of Applied Informatics in Economics, Tajik State University of Finance and Economics. Address: Republic of Tajikistan, 734055. Dushanbe, Nakhimov street. 64/14. E-mail: amrullon@mail.ru. Phone: (+992) 918-75-76-68.*

***Muboraki Nazrimad** - applicant for the Department of Economic Theory of the Tajik State Financial and Economic University, Address: Republic of Tajikistan, 734055, Dushanbe, 64/14 Nakhimova Street. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail: nazrimad91-91@mail.ru. Phone: (+992) 918-80-85-95.*

In the article, the authors find important points about the causes and methods of poverty assessment in the Republic of Tajikistan. The article also presents a comprehensive analysis of the average monthly nominal wages paid to employees of enterprises and organizations at the regional level in the Republic of Tajikistan.

It should be noted that the authors describe in detail the main likelihood of poverty, which indicates an increase in the number of people who do not believe in their future among the urban population compared with the countryside. It creates criminal situations, such as drug abuse, theft, organized crime, human trafficking, dismissal of enterprises, forcing employees to leave. It is noteworthy that the authors developed and analyzed an average table of prices for some food products in the consumer sector on average in the Republic of Tajikistan.

***Keywords:** economy, strategy, analysis, population, welfare, poverty, mechanism, market, development, standard of living.*

Сиёсати иқтисодӣ, ҳадафҳои стратегӣ ва ҷорӣ механизми татбиқи онҳо дар силсилаи асноди барномавӣ ва меъёриву ҳуқуқӣ муфассал инъикос ёфтаанд, ки онҳо қаноатбахш амалӣ мешаванд.

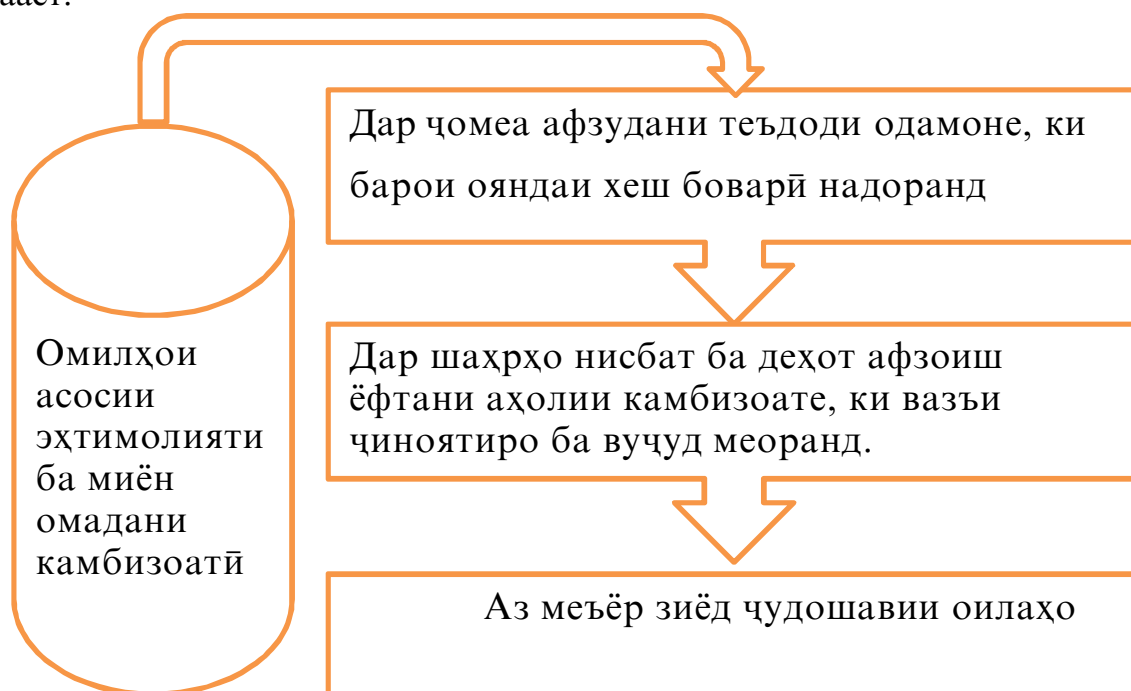
Дар баробари ин, таъкид бояд кард, ки мақсади асосии давлат - тақвияти пайгириҳои рушди босуботи иқтисодии Тоҷикистон ва дар ин асос, баланд бардоштани сатҳи некуаҳолии мардум, баҳусус тавассути таъмини истиклолияти энергетикӣ, амнияти озуқаворӣ ва баровардани мамлакат аз бунбасти коммуникатсионӣ, ҳамзамон бо ин, инкишофи босуръати соҳаҳои бунёдӣ дар заминаи рушди бахши хусусӣ мебошад, ки дар давраи гузариш рушди устувори иқтисодӣ давлатро таъмин менамояд.

Мо бояд барои беҳтар намудани некуаҳолии мардум обу заминро самаранок истифода бурда, истеҳсоли маводи ғизоиро зиёд намоем [1].

Дар ҳақиқат, устувори иҷтимоӣ яке аз нишондиҳандаҳои арзёбишавандаи беҳатарии иқтисодии мамлакат буда, қудрати давлат ва сохторҳои ҳукмрони онро дар ҳалли муаммоҳои иҷтимоӣ, бунёди механизми бонуфуз барои доир ва ҳифз намудани манфиатҳои субъектҳои иҷтимоӣ нишон медиҳад. Бинобар ин, дар стратегияи давлатии беҳатарии иқтисодӣ таъмини шароити мусоид барои ҳаёти солим ва инкишофи шахсият, барои устувори иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсии ҷомеа чун ҳадафи ин гуна стратегия ва пешравиҳои давлат доништа мешавад. Маҳз ҳамин гуна шароит барои бомуваффақият пеш бурдани дигар вазифаҳо, чунончи таъмини яқпорчагӣ ягонагии мамлакат, мубориза алайҳи ҳар гуна таҳдидҳои дохилию беруна хизмат мекунад.

Барои муайян намудани вазъи иҷтимоии ҷомеа таҳдиди хатарҳое, ки дар заминаи бахши иҷтимоӣ ба миён меоянд, бояд таҳлилу таснифот гарданд. Дар Тоҷикистон солҳои аввали истиклолият чун солҳои ҳуруҷҳои таҳдидҳо, баҳусус таҳдидҳои иҷтимоӣ буданд. Ноилшавӣ ба мусолиҳаи шахрвандӣ ва боздории таназзули иқтисодӣ имконияти барқарор намудани нишондиҳандаҳои иҷтимоиро ба вучуд оварданд.

Вазъи беҳатарии иҷтимоӣ дар натиҷаи вайрон шудани мувозинати манфиатҳои гурӯҳҳои аҳолии, пастшавии сатҳи зиндагии мардум муташанниҷ гашта, сабаби пайдошавии хатари иҷтимоӣ мегардад. Дар расми 1 омилҳои асосии эҳтимолияти ба миён омадани камбизоатӣ ба таври муфассал оварда шудааст.

Расми 1. Сабабҳои ба миён омадани камбизоатӣ

Чӣ тавре, ки аз расм маълум гашт:

1. Дар баъзе минтақаҳои ҷумҳури афзудани теъдоди одамоне, ки барои ояндаи хеш боварӣ надоранд, хангоми назарпурсӣ муайян гардид, ки фоизнокии он на он қадар баланд аст 0,2%.

2. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 22018 воҳидро ташкил медиҳад, ки аз инҳо: ш. Душанбе 4655 - воҳид, шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳури 4571 - воҳид, вилояти Суғд 5712 - воҳид, вилояти Хатлон - 6105, ВМКБ 681 - воҳидро ташкил медиҳад [3, с.117].

3. Дар шароити имрӯза ҷудошавии оилаҳо афзуда истодааст, ки нишондиҳандаи он ба 10053 адад расидааст: ш. Душанбе 1579 - адад, шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳури 2440 - адад, вилояти Суғд 4040 - адад, вилояти Хатлон - 1829, ВМКБ 165 - ададро ташкил медиҳад [3, с.61-63].

Сабабҳои ба вучуд омадани омилҳои ношоёми иҷтимоӣ гуногунанд. Дар байни онҳо таҳдиди афзоиши бекорӣ ва ҷинояткорӣ дар ҷои аввал меистад. Сабабҳои дигар - густаришҳои таназзули ҷомеа ва аҳоли аз ҷиҳати маънавият, тамадуни миллӣ, барқарор шудани ҳуқуқронии пул, ришвахӯрӣ, дурӯғгӯӣ, фиребгарӣ, дуршавии ҷавонон, баҳусус наврасон аз фарҳанг, маърифат, илмҷӯӣ, китобхонӣ ва ғайра. Як қисми ин омилҳоро чун оқибати бевосита ё бавоситаи камбизоатии аҳоли маънидод намудан дуруст мешавад. Ҳамаи ин омилҳо аз душвории давраи аввали истиқлолият, давраи гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ шаҳодат медиҳад. Дар давраи минбаъда ин камбудии норасоӣҳо қадам ба қадам коҳиш ёфта бошанд ҳам, ҳоло муҳлате лозим аст, ки онҳо пурра баргараф гарданд.

Сабабҳои пайдоиши камбизоатиро аз рӯи якҷанд усулҳо муайян кардан мумкин, вале пеш аз ҳама, шахсеро камбизоат меноманд, ки сабади истеъмолиро харидорӣ карда наметавонад ва пасандоз надорад.

Дар ин ҳолат сатҳи баланди нобаробарии даромадҳо ҳамоно нигоҳ дошта мешавад. Дарачаи истеъмоли гурӯҳҳои бойи аҳоли нисбат ба гурӯҳҳои камбизоат якҷанд маротиба баланд аст. Баҳусус, шумораи зиёди занони танҳою кӯдаконе, ки дар ҳолати на он қадар шароити хуб, умр ба сар мебаранд, ташвишовар аст. Оқибатҳои манфии камбизоатӣ дар инҳо зоҳир мегарданд:

- паст шудани сатҳи мутлақи истеъмол ва бад шудани сохтори он, ки дар кам шудани истеъмоли гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ, шир ва маҳсулоти ширӣ, тухм, қанд, масрафшавии даромади аҳоли асосан барои хариди маводи ғизо ифода меёбад;

- афзудани муҳочирати меҳнати аҳоли ба кишварҳои дигар [4, с.122-127]. Қисми зиёди қувваи корӣ дар синну соли бехтарини қобили меҳнат барои ҷустуҷӯи кор ба кишварҳои ИДМ, баҳусус Федератсияи Россия ва хориҷи дур сафар мекунад;

- баланд шудани сатҳи бекорӣ [8, с.375].

Ҷумҳурии Тоҷикистон тавонистааст, ки зиёда аз 9 ҳазор коргарро ба кор таъмин намуда ва дар бозори ҷаҳонӣ бо алюминии босифати худ машҳур шавад. Баъзе таъсирҳои беруна ҳозир бошад, теъдоди коргаронро кам ба сифати маҳсулоти моро паст намуданд. Ин, албатта, ба оилаҳои, ки дар корхона кор мекарданду ҳоло бошанд бекоранд, ба сар задани камбизоатӣ оварда мерасонад [6].

Яке аз масъалаҳои асосие, ки бояд давлат дар назди худ гузошта ва пайваста назорат намояд, ин индексатсияи даромад ва ҳадди ақали рӯзгузаронии мардуми ҷумҳури мебошад. Ин ду калима ба ҳамдигар ҳамеша алоқаманд мебошанд, ки яке ба дигаре таъсири манфӣ мерасонад.

Индексатсияи даромадҳо муқоисаи болоравии даромад нисбат ба нархҳои маҳсулоти аввалия мебошад.

Ҳадди ақали рӯзгузаронӣ ба қадри имкон талаботи оиларо қонеъ кардан аст.

Мувофиқи маълумоти Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, даромади пулӣ ба ҳар аҳоли, ба ҳисоби миёна дар солҳои 2018, нисбат ба соли 2017 ба ҳар нафар аҳоли 4,1 фоиз зиёд шуда, 372,10 сомони ро ташкил дод.

Музди меҳнаи камтарин дар соли 2018 дар бахши воқеии намудҳои фаъолияти иқтисодӣ дар кормандони кишоварзӣ, шикор, чангалпарварӣ - 344,44 сомонӣ ва моҳипарварӣ - 309,55 сомони ро ташкил дод. Музди меҳнати аз ҳама баланд дар бахши воқеии иқтисодиёт дар сохтмон - 1625,37 сомонӣ, дар соноати истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ ва коркарди конҳо - 1499,60 сомонӣ, дар неруи барқ, газ ва таъминоти об - 1119,21 сомонӣ буд.

Дар бахши хизматрасонии намудҳои фаъолияти иқтисодӣ музди меҳнати аз ҳама баланд дар кормандоне, ки фаъолияти миёнаравии молиявиро иҷро мекунанд - 1987,15 сомонӣ; дар нақлиёт, хоҷагии анбор ва алоқа - 1625,23 сомонӣ; дар намудҳои фаъолияти меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо - 852,08 сомонӣ, ба қайд гирифта шудааст.

Ҷадвали 1. Музди миёнаи меҳнати номеналии хармоҳа, ки ба кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳо дар сатҳи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пардохта шудааст [2, 74, 75, 76].

Минтақаҳо	2014	2015	2016	2017	2018
ш. Душанбе	1246,06	1402,68	1526,64	1619,53	1800,53
ВМКБ	587,15	672,04	701,53	796,24	917,03
вилояти Суғд	252,82	645,72	696,80	774,23	1012,87
вилояти Хатлон	503,93	615,23	645,05	714,13	843,39
НТҶ	634,26	756,86	832,24	899,09	968,58
Дар ҷумҳурӣ	694,89	816,27	878,91	961,72	1144,19

Сарчашма: Омери солони Ҷумҳурии Тоҷикистон Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ». – Душанбе, 2019.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сол то сол музди меҳнати мардуми Тоҷикистон рӯ ба болоравӣ дорад. Агар мо нишондиҳандаҳои соли 2004-ро нисбат ба солҳои дар ҷадваловардашуда таҳлил намоем, мебинем, ки соли 2014 музди миёнаи меҳнат 694,89 сомони ро ташкил медиҳад. Ин рақам дар соли 2018, 1144,19 сомони ро ташкил медиҳад, ки 60,7% нисбат ба даврони пешин боло рафтааст.

Барои дар сатҳи хуб гузаронидани рӯзгори мардуми Ҷумҳурии Тоҷикистон нархи маҳсулоти озуқаворӣ нақши калидиро мебозад [5, с. 377-382]. Бинобар сабаби баланд будани нарх дар шароити имрӯза на ҳар оила имконияти харидории маҳсулоти озуқавориро дорад.

Мувофиқи маълумоти Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, индекси нархҳои истеъмоли дар ҷадвали №2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. Сатҳи нархи миёнаи маҳсулоти алоҳидаи озуқа дар бахши истеъмоли ба ҳисоби миёна дар ҚТ (дар охири давра, бо сомонӣ ба кг, литр, дона.)

Номгӯ	2017	2018					
	декабр	январ	март	май	октябр	ноябр	декабр
Гӯшти гов	35,79	35,58	35,53	36,20	38,50	38,63	38,98
Равғани чорво	43,40	43,49	46,62	50,32	54,58	54,58	55,08
Равғани пахта	10,78	10,58	10,25	10,18	11,95	11,97	12,06
Шири рехташаванда	3,86	3,99	3,59	3,52	3,81	3,91	3,91
Тухм (10 дона)	8,40	8,48	7,59	7,97	8,49	8,63	8,73
Шакар	6,54	6,42	6,24	6,21	6,52	6,60	6,72
Намак	0,95	0,95	1,02	1,02	1,02	1,02	1,02
Орди навъи якум	3,13	3,10	2,89	2,94	3,38	3,44	3,43

Нони орди навъи якум	4,33	4,33	4,24	4,24	4,24	4,24	4,24
Биринч	6,74	6,67	6,71	6,84	8,03	7,96	8,00
Картошака	3,49	3,42	3,23	2,77	2,51	2,41	2,24
Бехпиёз	2,97	2,85	1,95	1,14	1,34	1,37	1,28
Сабзӣ	1,21	1,35	1,28	2,03	2,89	2,36	1,84

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ». – Душанбе, - 2019.

Тибқи нишондиҳандаҳои омори дар солҳои 2017 то 2018 индекси нархҳои истеъмоли дар тағйир буда, ба дигаргуншавии давравӣ оварда расонидааст. Мувофиқи нишондиҳандаҳои мазкур мо танҳо маҷмӯаи индекси нархҳои истеъмолиро таҳлил намуда, хулосабарори мекунем, ки дар ин солҳо ҷи гуна болоравӣ ё пастшавӣ дорад. Маҷмӯаи индекси нархҳои истеъмоли дар соли 2005 107,8% ин нишондиҳанда дар соли 2018 103,3% расидааст, ки нисбат ба соли 2005 4,5% кам шудааст.

Аввали соли 2018 индекси нархҳои истеъмоли 105,4%, аз он ҷумла ба молҳои озуқа 105% ба молҳои ғайриозуқа 106,4% ва хизматрасонии пулакӣ ба аҳоли 104,9%-ро ташкил кард [2].

Самтҳои пайдоиш ё сар задани камбизоатӣ ё худ пешгирии ин ҳолати иҷтимоии давлат аз хусуматҳои берунмарзӣ низ таъсир карда метавонад.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 декабри соли 2018, - Душанбе: ДДМИТ, 2019. – 34с.
2. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ». – Душанбе, 2019. – 324с.
3. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Минтақаҳои ҶТ». – Душанбе, 2018. -346с.
4. Кадыров Д.Б. Некоторые особенности рынка труда Республики Таджикистан /Д.Б.Кадыров// Материалы международной научно-практической конференции на тему “Современные проблемы экономики и менеджмента”, 2018. - С. 122-127.
5. Кочербаева А.А. Ретроспективный анализ уровня благосостояния населения Республики Таджикистан / А.А. Кочербаева, М.Н. Ашуров, Э.И. Сатторов / Образование и наука в России и за рубежом, 2018. - №11(46). - С. 377-382.
6. Нуралиев А.Н. Пути повышения уровня жизни сельского населения (на материалах Республики Таджикистан): автореферат дис. ... кандидата экономических наук. – Душанбе: Ин-т экономики сел. хоз-ва Тадж. акад. с.-х. наук, 2010. – 28с.
7. Нурализода А.Н. Пути улучшения занятости населения и повышение на этой основе доходов семьи как основной источник повышения благосостояния /А.Н. Нурализода, Э.И. Сатторов / Образование и наука в России и за рубежом, 2018. - №10 (45). - С. 146-152.
8. Ҳақимов А.. Иқтисоди миллӣ: асосҳои бехатарӣ ва рақобатпазирӣ: воситаи таълим барои донишҷӯёни мактабҳои олий/ А. Ҳақимов. - Душанбе: Ирфон, 2006. - 427 с.

УДК: 336.0

ТАҲЛИЛИ ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОН БА ҶАРАЁНИ ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИИ МУСТАҚИМИ ХОРИҶИ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Содиқов Метархон Соқибекович - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. E-mail: metar76@mail.ru. Телефон: (+992) 935-08-40-76

Сафаров Абдумалик Абдусатторович - ассистенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. E-mail: abdumalik_198605@mail.ru. Телефон: (+992) 985-98-50-05

Дар мақола масъалаҳои ҷалби сармоягузори мустақими хориҷӣ ҳамчун шартҳои зарурии рушди иқтисодии миллӣ дар марҳилаи муосир баррасӣ мегардад. Омилҳои ба таъшиқу фазаи сармоягузори ва воридоти сармояи мустақими хориҷӣ таъсиркунанда таҳлил карда мешаванд. Дар шароити рушди муносибатҳои молиявӣ ва гузаштан ба модели рушди саноатикунонӣ, сармоягузори мустақими хориҷӣ ба як манбаи иловагӣ ва қувваи пешбарандаи рушди фаъолияти хоҷагидори кишвар мубаддал гафтааст. Таҳқиқот нишон дод, ки ҷалби сармояи хориҷӣ ва фароҳам овардани фазаи мусоиди сармоягузори дар кишвар на танҳо ба рушди иқтисодӣ, балки ба ҳамгироии иқтисодӣ ва бомуваффақият ба иқтисоди ҷаҳонӣ ворид шудан мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: Сармоягузори мустақими хориҷӣ, фазаи мусоиди сармоягузори, ҳамкориҳои иқтисодӣ, ҷаҳонишиавӣ, потенциали захираҳо, ҳамгироии иқтисодӣ, омилҳои, ки ба ҷалби сармоя таъсир мерасонанд, муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ, маблағгузори ва созмонҳои байналмилалӣ иқтисодӣ.

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ПРОЦЕССЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Содиқов Метархон Сокибекович – кандидат экономических наук, доцент Таджикского государственного финансового экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: metar76@mail.ru. Телефон: (+992) 935-08-40-76

Сафаров Абдумалик Абдусатторович – ассистент кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: abdumalik_198605@mail.ru. Телефон: (+992) 985-98-50-05

В статье рассматриваются вопросы привлечения прямых иностранных инвестиций как необходимое условие развития национальной экономики на современном этапе. Анализируются факторы, влияющие на формирование инвестиционного климата и приток прямых иностранных инвестиций. Отмечается, что в условиях развития финансовых отношений и переход страны к индустриальной модели развития прямые иностранные инвестиции становятся дополнительным источником и движущей силой развития хозяйственной деятельности республики. Исследованием установлено, что привлечение иностранных инвестиций и создание благоприятного инвестиционного климата в стране способствуют не только экономическому развитию, но и успешной интеграции в мировую экономику.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, благоприятный инвестиционный климат, экономическое сотрудничество, мировая глобализация, ресурсный потенциал, экономическая интеграция, международное экономическое отношение, финансирование и международные экономические организации.

ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING THE PROCESSES OF ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sodikov Metarkhon Sokibekovich - is a candidate of economics sciences, associate professor of the Tajik state of finance and economics university. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova, 64/14. Phone: (+992) 935-08-40-76. E-mail: metar76@mail.ru.

Safarov Abdumalik Abdusattorovich - is an assistant at the Department of management of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova, 64/14. Phone: (+992) 985-98-50-05. E-mail: abdumalik_198605@mail.ru

The article deals with the issues of attracting foreign direct investment as a necessary condition for the development of the national economy at the present stage. The article analyzes the factors that influence the formation of the investment climate and the inflow of foreign direct investment. It is noted that in the context of the development of financial relations and the

country's transition to an industrial model of development, foreign direct investment becomes an additional source and driving force for the development of economic activities of the Republic.

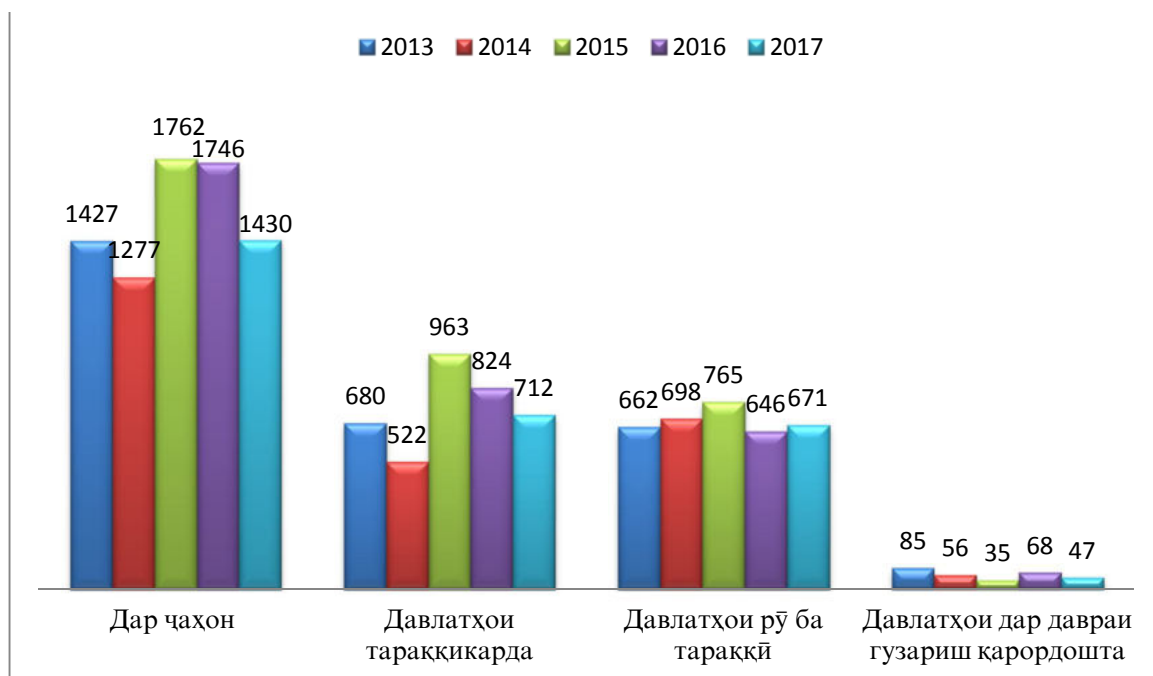
The study found that attracting foreign investment and creating a favorable investment climate in the country contribute not only to economic development but also to successful integration into the world economy.

Key words: foreign direct investment, favorable investment climate, economic cooperation, global globalization, resource potential, economic integration, factors influencing investment attraction, international economic relations, financing and international economic organization

Дар шароити рушди муносибатҳои молиявӣ ва гузаштан ба модели рушди сармоягузорӣ ташаккулёбии иқлими мусоиди сармоягузорӣ ва дар ин замина, ҷалби сармоягузори мустақими хориҷӣ самти афзалиятноки сиёсати хоҷагидорӣ кишвар ба шумор меравад. Дар адабиёти иқтисодӣ ва таҷрибаи хоҷагидорӣ зарурати ҷалби сармоягузори мустақими хориҷӣ ҳамчун омил мусоидаткунандаи рушди босуботи иқтисодии тамоми кишварҳо мунтазам қайд ва исбот карда мешавад. Масъалаи ҷалби сармоягузори ватаниву хориҷӣ аз марҳилаи аввали ташаккулёбии муносибатҳои бозоргонӣ то кунун рӯзмарра буда, дар фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар мавқеи хосро ишғол менамояд.

Қайд кардан зарур аст, ки дар ибтидои асри 21, бинобар сабаби вазъи ноустувори геополитикӣ, суръати рушди иқтисодиёти ҷаҳон суст гардид. Ин боиси коҳишёбии фаъолияти сармоягузорӣ дар ҷаҳон шуд. Дар чунин шароит паст шудани нархи саҳмияҳои як қатор ширкатҳои пешрафта, гирифтани ғоидаи кам, ислоҳот ва азнавсозии сусти бисёр корпоратсияҳо, болоравии нархи нафт, катаклизмҳо дар бозорҳои молиявӣ ва ба итмом расонидани хусусигардонӣ дар баъзе кишварҳо таъсири манфӣ расонид [2, с.253].

Сармояи мустақими хориҷӣ имрӯз дар ҷаҳони муосир ба яке аз қувваҳои ҳаракатдиҳандаи хоҷагии ҷаҳонӣ табдил гардидааст. Таҳлили воридоти сармоягузориҳои мустақим дар саросари ҷаҳон нишон медиҳад, ки кишварҳои тараққикарда дар ҷаҳон мунтазам мавқеи худро мустаҳкам карда истодаанд:

Диagramмаи 1. Воридоти сармоягузори мустақими хориҷӣ ба ҷаҳон, миллиард доллари ИМА
Сарчашма: UNCTAD, FDI/MNE database (www.unctad.org/fdistatistics)

Аз диаграммаи №1 бармеояд, ки сармоягузори мустақими хориҷӣ дар ҷаҳон аз соли 2013 то соли 2016 тамоюли баландшавиро нишон дода, дар соли 2017 нисбат ба соли 2016 18% коҳиш ёфтааст. Сабаби асосии коҳиш ёфтани

сармоягузории мустақими хориҷӣ дар ҷаҳон дар солҳои охир, пеш аз ҳама, дар осебпазир гаштани низоми молиявии ҷаҳонӣ арзёбӣ мегардад. Дар давлатҳои тараққикарда бошад, ҷалби сармоягузории мустақими хориҷӣ дар солҳои охир коҳишшавиро нишон дода, назар ба давлатҳои рӯ ба тараққӣ ва давлатҳои султараққӣ тамоюли мусоидро нигоҳ доштаанд. Имрӯз таҷрибаи ҷаҳон нишон медиҳад, ки сармоягузории мустақими хориҷӣ дар кишварҳои султараққикарда кам ворид шуда, бисёртар таваҷҷуҳи он ба кишварҳои рӯ ба тараққӣ ва тараққикарда сафарбар шудааст. Аз ин лиҳоз, тамоми кишварҳои дунё барои таъмини рушди босуботи иқтисодӣ ҷораҳои ҷиддиро андешида, барои фаъолгардонии ҷараёнҳои сармоягузорӣ тамоми кӯшишҳоро ба харҷ медиҳанд, зеро таъмини нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар кишвар барои сармоягузoron имкониятҳои васеъро кафолат медиҳанд.

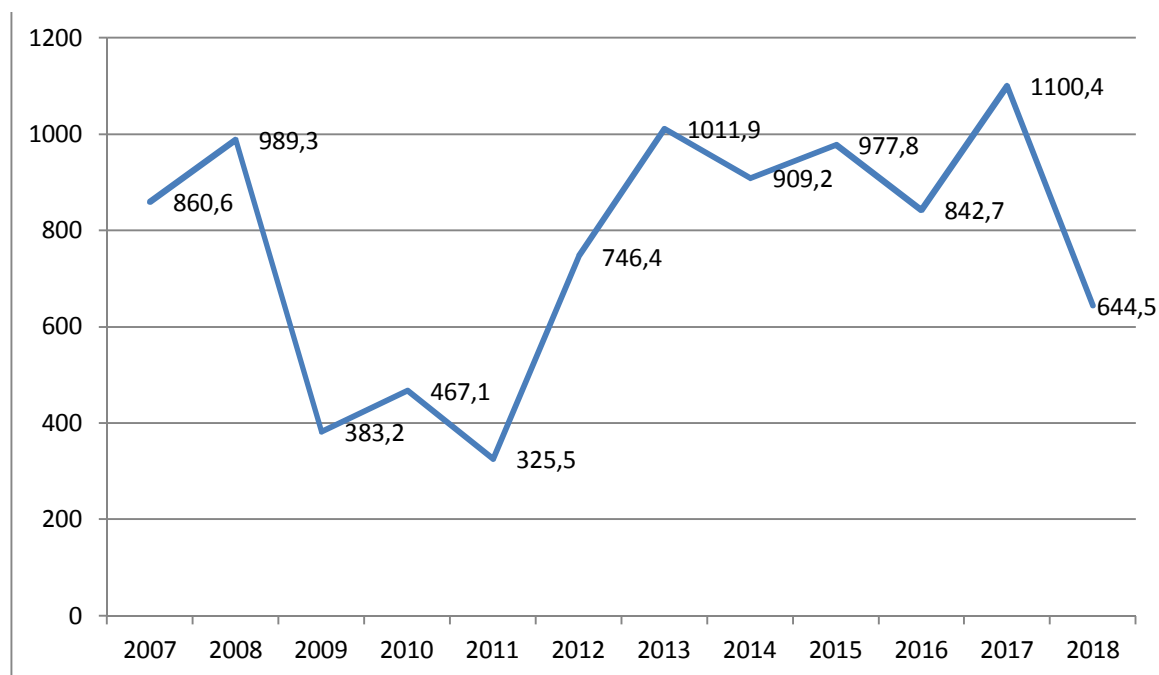
Дар чунин шароит кишварҳои иқтисодиёти рӯ ба тараққӣ, аз он ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки норасоии сармояи дохилии сармоягузорию ҳис мекунад ва мақсади гузаштан аз модели истеъмоли ба модели сармоягузорӣ доранд, ба маблағгузории беруна ва баҳусус, ба сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ эҳтиёҷ доранд. Аз ин лиҳоз, бинобар сабаби расонидани таъсири мусбат ба иқтисодиёти кишвар омӯзиш ва таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон самти муҳими фаъолияти хоҷагидорӣ эътироф гаштааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки имрӯз паст шудани сатҳи сармоягузорӣ дар ҷаҳон яке аз сабабҳои паст шудани сатҳи рушди иқтисоди ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Воридоти солонаи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар саросари ҷаҳон аз 3,095 миллиард доллар дар соли 2007 то ба 2,185 миллиард доллар дар соли 2015 коҳиш ёфт.

Тибқи маълумотҳо, ҳаҷми сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар соли 2017 дар натиҷаи зиёд шудани даромади дубораи сармоягузорӣ ва афзоиши сармоягузории саҳомӣ аз ҷониби ғайрирезидентҳо ба таври назаррас афзоиш ёфтааст. Воридоти софи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ба Тоҷикистон аз 8,8% ММД дар нимсолаи аввали соли 2018 то 6,7% ММД дар нимаи аввали соли 2019 коҳиш ёфтааст, ки ин аз кам шудани сармоягузориҳои мустақим аз ҷониби ғайрирезидентҳо дар саҳмияҳо мебошанд. Ба тӯлаи созишномаҳои нави консепсионӣ дар соҳаи истихроҷ, соҳаи истихроҷи маъдан, ки тақрибан 61% маҷмӯи сармоягузориҳои мустақими хориҷиро дар соли 2018 ташкил медиҳад, ҷалби асосии сармоягузориҳои хориҷӣ идома дода шуд. Қаблан Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон хабар дода буд, ки дар соли 2018 сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон 645 миллион доллар сармоягузорӣ кардаанд, ки 326 миллион доллараш сармоягузории мустақими хориҷӣ мебошанд [4].

Яке аз самтҳои асосие, ки барои таъсири иқлими мусоиди сармоягузорӣ мусоидат мекунад, ҷоннок намудани ҳамкориҳои дучонибаву бисёрҷонибаи кишварҳои мустақил ва инчунин ташаккул додани ҷараёнҳои ҳамгироӣ ба шумор меравад. Маҳз ба воситаи рушди ҳамгироии иқтисодӣ ва таъсиси ташкилотҳои бонуфузи иқтисодии минтақавию байналмилалӣ дар тӯли бистуяк соли охир, яъне солҳои 1995-2016, ҳаҷми ҷамъшудаи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ беш аз 10 маротиба ва дар баъзе кишварҳо ҳатто даҳҳо маротиба афзоиш ёфтааст. Ба тӯлаи кӯшишҳои ҳамоҳангшудаи ҷонибҳои манфиатдор, ки барои таҳкими робитаи байналмилалӣ ва рушди ҳамкориҳои кӯшиш мекунанд, ҳаҷми сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар кишварҳо, ки иқтисодиёти сохторашон заиф доранд, то соли 2030 метавонад чор маротиба афзоиш ёбад [5].

Аз нуктаи назари тадқиқоти мо, қайд кардан муҳим аст, ки дар 10 сол ҷӣ тавре, ки дар боло ин масъала баррасӣ гардид, яъне аз солҳои 2007 то 2017 воридоти умумии сармоягузории хориҷӣ дар кишвар 8 млрд. 614,1 млн. доллари ИМА-ро ташкил додааст, ки аз он 3 млрд. 673,2 млн. долл. ИМА сармоягузории мустақим мебошад. Татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва ҷалби сармоягузории

хориҷӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳила ба марҳила маблағгузори дохиливу беруна ба қувваи ҳаракатдиҳандаи рушди иқтисоди миллӣ табиқ гашта истодааст. Имрӯз дар кишвар сармоягузори давлатӣ 30 миллиард сомони ро ташкил дода, барои ҷалби сармоягузори мустақими хориҷӣ заминаи устувори ҳуқуқиву молиявӣ мегузорад. Дар ҳаҷми зиёда аз 33 миллиард сомонӣ сармояи мустақими хориҷӣ ворид гардидан дар даҳ соли охир ба иқтисодиёти кишвар аз он шаҳодат медиҳад, ки дар кишвар иқлими мусоиди сармоягузорӣ ташаккул ёфта истодааст. Соҳаҳои афзалиятноки кишвар, яъне энергетика, сохтмон, алоқа, сайёҳӣ ва хоҷагии қишлоқ, ки қисми зиёди сармоягузорӣ барои рушди онҳо сафарбар шудааст, ба омили асосии тараққиёти кишвар табиқ гаштаанд. Ҷалби сармояи хориҷӣ дар солҳои охир дар диаграммаи № 2 оварда шудааст.

Диаграммаи 2. Ҷалби сармояи хориҷӣ дар даҳ соли охир дар Тоҷикистон (миллион долл. ИМА)
Сарчашма: <https://investcom.tj/tj/sarmoya/faolijati-sarmojaguzor/27-omori-sarmojaguzorii-hori.html>

Дар даҳ соли охир воридоти сармояи хориҷӣ дар кишвар 9 миллиарду 258,6 миллион доллари ИМА-ро ташкил намуд. Аз ин маблағ 4 миллиард доллари ИМА сармоягузори мустақим ва 4 миллиарду 756,7 миллион доллари ИМА дигар намуди сармоя ва инчунин 501,9 миллион доллари ИМА сармоягузори молиявӣ ташкил намуд. Тавре ки аз диаграммаи №2 бармеояд, аз соли 2009 то соли 2011 воридоти сармояи хориҷӣ дар кишвар коҳиш ёфта, аз соли 2012 тамоюли баландшавиро пайдо мекунад. Сабаби коҳиш ёфтани воридоти сармояи хориҷӣ дар солҳои зикршуда бухрони молиявии ҷаҳонӣ буд ва баъди устувор шудани вазъи иқтисоди ҷаҳон аз соли 2012 воридоти сармояи хориҷӣ ба кишвар тамоюли афзоишшавиро нишон медиҳад. Дар соли 2017 ҷалби сармояи хориҷӣ аз ҳама зиёд буда, сабаби он ҷалби сармояи молиявӣ дар ҳаҷми 500 миллион доллари ИМА мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки нахустин коғазҳои қиматноки давлатии Тоҷикистон дар бозори ҷаҳонӣ дар ИМА фурӯхта шуданд. Саҳмияҳо ба маблағи 500 миллион доллар барои ҷалби сармояи хориҷӣ ба фурӯш гузошта шудаанд. Вомбаргҳои давлатӣ ба фондҳои идоракунонда 85%, фондҳои хедҷ 9%, бонкҳо ва дигар муассисаҳои молиявӣ бошад, 6% фурӯхта шуданд. Вомбаргҳоро сармоягузорон аз ИМА (38%), Британияи Кабир (24%), кишварҳои Иттиҳоди Аврупо (35) ва Осие (3%) харидорӣ карданд.

Ба намояндагони Тоҷикистон муяссар гардид, ки бо сармоягузорони калони ИМА, Англия ва Швейтсария ба монанди Голдман Сакс (дориҳо - 1,3

триллион доллар), Блэк Рок (дороиҳо - 5,4 триллион доллар), Пимко (дороиҳо - 1,6 триллион доллар), Morgan Stanley (дороиҳо - 420 миллиард доллар), Fidelity (дороиҳо - 2,13 триллион доллар), Wellington Management Group (дороиҳо аз 1,0 триллион доллар), "J П. Морган" (дороиҳо - 1,7 триллион доллар) ва дигарон мулоқот баргузор намоянд [7].

Дар натиҷаи гуфтушунид Тоҷикистон тавонист евробонкҳоро бо шароити хубтар аз нақшаи пешбинишуда, яъне аз 8% то 7,125% дар як сол ба фурӯш барорад. Ёдовар шудан зарур аст, ки дар баробари хариди вомбаргҳо, сармоягузори хориҷӣ омодагии худро ҷиҳати ба роҳ мондани ҳамкориҳои судманд бо Тоҷикистон бо истифодаи усулҳои дигари сармоягузорӣ изҳор карданд. Ҳамзамон, дарк кардан муҳим аст, ки муайянкунии рейтингҳои давлатӣ ва фурӯши бомуваффақияти қоғазҳои қиматнок яке аз рӯйдодҳои муҳим дар таърихи ташаккули иқтисодиёти миллӣ дар даврони истиқлолияти кишвар ба ҳисоб рафта, нишонаи воридшавии кишвар ба бозори ҷаҳонӣ арзёбӣ мегардад.

Яке аз самтҳои афзалиятноки кишвару ҳукумат дар шароити кунунӣ дар кишвар беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва умуман, баланд бардоштани сифати зиндагии аҳоли мебошад. Беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ дар кишвар барои ҷалби сармояи хориҷӣ, бахусус, сармоягузори мустақими хориҷӣ шароити мусоид фароҳам оварда, барои рушди устувори иқтисодӣ мусоидат хоҳад кард. Таҷрибаи ҷаҳон нишон медиҳад, ки дар низоми ҷалби сармоягузори мустақими хориҷӣ омилҳои зиёде мавҷуд ҳастанд, ки ба ҷалби маблағгузорӣ таъсир расонида, барои рушди фаъолияти сармоягузорӣ заминаи устувор мегузоранд.

Мувофиқи баъзе ақидаҳо ба ҷараёни сармоягузори мустақими хориҷӣ гурӯҳҳои зиёд таъсир мерасонанд, вале ду гурӯҳи асосии омилҳо мавҷуд мебошанд, ки ба ин ҷараён таъсири бевосита мерасонанд. Ба гурӯҳи якум мавҷудияти захираҳои зарурии кишвар, ки барои татбиқи лоиҳаҳо хизмат мекунанд, мавод, ашё, бозори фурӯш ва меҳнат мебошанд. Ба гурӯҳи дуюм бошад, қонунгузорӣ, андозҳо ва сиёсат дохил мешаванд. Омилҳои гурӯҳи якум ба даромаднокии лоиҳа таъсир мерасонанд ва омилҳои дигар бошанд, ба дараҷаи таваккали маблағгузори лоиҳа таъсиррасон мебошад. Дарк кардан муҳим аст, ки танҳо дар рушди ҳамоҳанг ва баробари омилҳои номбурда имконияти самаранок қалонро аз фаъолияти сармоягузорӣ ба даст овардан мумкин аст. Аз ин рӯ, ба омилҳои мусоидаткунандаи воридоти сармоя дар кишвар аҳамияти махсус дода мешавад. Дар шароити иқтисодиёти кушод кишвар қисми ҷудонашавандаи муҳими дастгирии низоми иқтисодӣ маҳз чунин омилҳо ба суръати воридшавии сармоягузори мустақими хориҷӣ таъсири мусбат мерасонанд.

Дарк кардан зарур аст, ки ғайр аз омилҳои асосӣ боз дигар омилҳо, ба монанди меъёри даромаднокии дороиҳо, шаффофияти иқтисодиёт, рушди иқтисодӣ, афзоиши сармоягузориҳои дохилӣ, захираҳои табиӣ, сармояи инсонӣ, таваррум, қурби асъори миллӣ, қарзи беруна ва озодии сиёсӣ низ таъсироти худро метавонанд дар ҷалби сармояи хориҷӣ расонанд. Вазифаи ташаккули ҷолибияти сармоягузорию, ҳам аз мавқеи объективӣ ва ҳам субъективӣ асоснок кардан мумкин мебошад, зеро дар баробари мавҷудияти шароити объективӣ ва шартҳои фаъолияти сармоягузорӣ (ба мисоли, ҷойгиршавии ҷуғрофӣ, сарватҳои табиӣ, сатҳи рушди истеҳсолот) ва инфрасохтори иҷтимоӣ, сатҳи суботи сиёсӣ ва ғайра) зарур аст, ки манфиатҳои сармоягузoron низ ба назар гирифта шавад [8, с.47]. Ҳимояи манфиатҳои сармоягузoron низ яке аз омилҳои муҳими ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ аз нигоҳи таъмини ҷолибияти сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад.

Ба омилҳои дигари мусоидаткунандаи воридшавии сармоягузориҳо дар ин ё он кишвар сатҳи баланди рақобатпазирии бозори дохилӣ, сатҳи баланди даромад, сатҳи пасти рақобат, низоми устувори андоз, арзиши ками захираҳо (ашё, меҳнат, молиявӣ), дастгирии давлатӣ ва ғайра дохил мешаванд. Дар

баробари ин, тавре аз таҷрибаи ҷаҳонии хоҷагидорӣ бармеояд, омилҳои дигаре низ мавҷуд мебошанд, ки барои рушди фаъолияти сармоягузорӣ монеаҳо эҷод мекунанд.

Омилҳои, ки ба рушди равандҳои сармоягузорӣ ҳалал мерасонанд ва фазои сармоягузориро дар кишвар ҳалалдор мекунанд. Ин ноустувории мавқеи сиёсӣ дар кишвар, шиддати иҷтимоӣ (корпартоӣ, ҷангҳои сохторҳои гурӯҳӣ, низоъҳои қавмӣ ва мазҳабӣ ва ғайра), сатҳи таваррум, сатҳи баланди бозтамвил, сатҳи баланди қарзи берунӣ ва дохилӣ, касри буҷет, тавозуни ғайрифаволи пардохтҳо, номукамал будани қонунгузорӣ, аз ҷумла риоя накардани қонунҳои танзимкунандаи соҳаи сармоягузорӣ ва монанди инҳо мебошанд [1, с. 21]. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи ташаккули муносибатҳои бозоргонӣ ислоҳоти ҷиддӣ дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти хоҷагидорӣ татбиқ гашта, барои ҷалби сармояи хориҷӣ Ҳукумати кишвар чораҳои зарурӣ андешида истодааст.

Тоҷикистон имрӯз барои таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ тамоми имкониятҳои доро мебошад. Худи захираҳои бойи табиӣ кишвар, саводнокии ҳамаҷонибаи аҳоли, афзалиятҳои воқеии иҷтимоӣ иқтисодии кишвар, заминаи ҳамкориҳои васеъ ва ҳамаҷониба барои ҷалби маблағгузорӣ, бахусус, сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ мусоидаткунанда мебошанд. Дар баробари ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ заминаҳои устувор, ба монанди рушди инфрасохтори бозор, таъсиси муассисаҳои молиявӣ, биржаҳои молӣ, ширкатҳои суғуртавӣ ва монанди инҳо гузошта шудааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар байни шаклҳои мухталифи фаъолияти иқтисодӣ дар шароити муосир, татбиқи сармоягузориҳои хориҷӣ, ки яке аз унсурҳои муҳимтарини таркиби сармоягузорӣ дар иқтисодиёти кишварҳои мухталиф мегардад, аҳамияти рӯзафзун пайдо мекунанд. Яке аз манбаъҳои асосии рушди иқтисоди кишвар ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёт дар баробари афзоиши истеҳсоли маҳсулоти баландтехнологӣ ва диверсификатсияи иқтисодиёт мебошад. Хусусияти сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар он ифода мегардад, ки он бо назардошти мушаххасоти худ, яъне воридоти технология ва ноу-хау устувории рушди иқтисодиро кафолат медиҳад [3, с.27].

Дар баробари ин, сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ омилҳои муҳими рушд ва тараққиёти иқтисодӣ буда, омилҳои интиқоли технологияҳо ва усулҳои нави идоракунӣ дар шароити муосир арзёбӣ мегардад. Бояд қайд кард, ки ташаккули сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ба омилҳои мисли маҳсулнокии меҳнат ва истеҳсолот, қушод будани иқтисодиёт, афзоиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, маблағгузориҳои дохилӣ, захираҳои калони табиӣ, сармояи инсонӣ, андозбандӣ, таваррум, вазъи молиявӣ, қарзи хориҷӣ, бозор, мавҷудияти озодии сиёсӣ ва монанди инҳо алоқамандии калон дорад.

Бидуни муҳофизаҳо дар бораи манбаъҳои мушаххаси рушди иқтисодӣ, бешубҳа инро метавонем изҳор намоем, ки сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ бартариҳои ҷалби сармоя, технология, донишҳои нави, баланд бардоштани нури идоракунӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, фаъол гардонидани тавозуни пардохтҳо дар бар мегардад. Албатта, ғайрисамаранок ба роҳ мондани сиёсати ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ ва идоракунии заиф метавонад оқибатҳои манфиро, ба монанди ташкили сохтори бозори монополистӣ, кам кардани шумораи корхонаҳои муосири хурд ва монанди инҳо эҷод кунанд. Бинобар ин, пурзӯр намудани сиёсати ҷалби сармояи хориҷӣ, бахусус, сармоягузориҳои мустақим барои таъмини рушди босуботи иқтисодӣ дар кишвар масъалаи аввалиндараҷа ба шумор меравад.

Тавре мо борҳо қайд кардем, дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ҷалби сармояи хориҷӣ яке аз масъалаҳои марказии сиёсати иқтисодии муосир дар Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият барои ҷалби сармояи хориҷӣ имкониятҳои васеъро фароҳам оварда, заминаи устувори қонунгузорӣ гузошт. Санадҳои қонунгузориҳои кишвар, имкониятҳои

васеи ҳуқуқиву иқтисодӣ ва дигар намуди имтиёзҳо барои чалби сармоягузори хориҷӣ равона шуда, дар таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ саҳми босазо доранд. Мувофиқи стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраҳои 2015-2030 дар солҳои минбаъда фароҳам овардани фазои боз ҳам мусоиди сармоягузорӣ бо мақсади зиёд намудани ҳаҷми сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ пешбинӣ гардидааст.

Аз нуқтаи назари тадқиқот қайд кардан зарур аст, ки имрӯз Тоҷикистон бо мақсади таҳким бахшидан ба фаъолияти сармоягузорӣ бо ташкилотҳои бонуфузи байналмилалӣ алоқамандии зич дорад. Назария ва таҷрибаи иқтисодӣ чаҳон нишон медиҳад, ки дар чалби сармоягузори хориҷӣ саҳми ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ зиёд мебошад. Тоҷикистон дар чараҳои гузаришҳои сохтории иқтисодӣ ба масъалаи ҳамкориҳои судманд бо институтҳои молиявии байналмилалӣ, ташкилотҳои давлатӣ ва бонкҳои хориҷӣ, пеш аз ҳама, Ҳазинаи байналмилалӣ асбор, Бонки Осиёи Рушд, Бонки Чаҳонӣ, Бонки Исломии Рушд ва ба маблағҳои як қатор давлатҳои араб, ки ба густариши рабобит ва ҳамкориҳои мутақобила дар татбиқи лоиҳаҳои бузурги сармоягузорӣ саҳм доранд, аҳамияти аввалиндараҷа медиҳад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар даврони соҳибистиклолӣ, Тоҷикистон ба норасоии сармоягузорӣ ва истехсолот дучор омада буд. Аз ин рӯ, таъмини суръати баланди рушди иқтисодӣ ҳамеша яке аз ҳадафҳои стратегияи рушди кишвар ба ҳисоб мерафт. Рушди суръатноки иқтисодӣ ва афзоиш ёфтани истехсолот сармоягузориҳои бузургро талаб мекунад [8, с.93]. Аз ин рӯ, барои татбиқи ҳадафҳои стратегӣ ва гузаштан ба модели нави иқтисодӣ чалби сармояи хориҷӣ дар кишвар самти афзалиятноки фаъолияти хоҷагидорӣ эътироф гаштааст.

Аз нуқтаи назари тадқиқотҳо қайд кардан зарур аст, ки баъзе бартарҳои махсус барои сармоягузoron ба монанди низоми имтиёзноки андозбандӣ, хизматрасонии сифати баланд, коммуникатсияи ташаққулёфта аз ҷумла хизматрасонии интернетӣ, ҷойгиршавии мусоиди ҷуғрофӣ ва паст будани арзиши қувваи корӣ аҳамияти ҷиддӣ доранд.

Ҳангоми таҳлили омилҳои ёдовар шудан муҳим аст, ки танҳо омилҳои зикргардида барои чалби сармоягузорони хориҷӣ кофӣ нестанд, аммо онҳо метавонанд иқлими сармоягузориро дар кишвар мусоид намоянд.

Аз ин рӯ, дар шароити маҳдуд будани пасандозҳои дохилӣ дар кишвар ва эълон намудани иқтисодӣ кушод таҳкими ҳамоҳангии омилҳои номбурдaro зарур мешуморем. Фақат дар рушди баробар ва ҳамоҳанг метавонем дар кишвар иқлими мусоиди сармоягузори таъсис намуда, барои чалби сармоя, баҳусус сармояи мустақими хориҷӣ мусоидат намоем. Имрӯз аллақай маълум аст, ки ташаққули инфрасохтори бозори сармоягузорӣ барои таъмини фазои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон самти афзалиятнок ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, ҳукумати кишвар дар татбиқи ҳадафҳои стратегӣ ва чалби сармояи хориҷӣ чораҳои мушаххасро андешида, мунтазам масъалаҳои беҳтар намудани фазои сармоягузориро вусъат менамояд.

Қайд кардан зарур аст, ки дар соли сипаригашта дар доираи татбиқи 300 рӯзи ислохот барои беҳтар гардидани фазои сармоягузорӣ ва рушди соҳибкорӣ имконияти хуб фароҳам оварда шуд, ки дар натиҷа, нисбат ба соли 2018 маблағгузориҳои баҳши хусусӣ ба сармояи асосӣ 10 банди фоизӣ, яъне аз 13,5 фоизи соли 2018 то 23,3 фоиз дар соли 2019 афзудааст. Аз соли 2019 барои воридоти ашёи хом, ҷиҳати истехсоли маҳсулоти ниҳой имтиёзҳои андозиву гумрукӣ пешбинӣ гардидаанд, ки барои боз ҳам беҳтар намудани фазои соҳибкориву сармоягузорӣ шароит фароҳам меорад [6, с.2]. Чунин иқдом барои беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ мусоидат карда, имкониятҳои сармоягузoronро оид ба таъсиси корхонаҳои нави муосир, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, воридоти технологияи муосир ва истехсоли маҳсулоти рақобатпазир васеъ мегардонад.

Чумхурии Тоҷикистон дар даврони истиклолият ба муаммоҳои зиёд дучор гашт ва норасоии сармоягузорӣ яке аз проблемаҳои асосии кишвар дар он замон ба шумор мерафт. Бинобар ин, таъмини босуботи рушди иқтисодӣ бо истифода аз маблағгузории беруниву дохилӣ яке аз самтҳои муҳими сиёсати иқтисодии кишвар ба шумор мерафт. Дар баробари ин, дарк кардан зарур аст, ки бе ҷалби сармоягузории хориҷӣ татбиқи чунин ҳадафҳо дар шароити рушди муносибатҳои молиявии байналмилалӣ имконнопазир мегардад.

Таҳлилҳо исбот намуданд, ки яке аз хусусиятҳои хоси асосии кишварҳои рӯ ба тараққӣ, аз он ҷумла, Чумхурии Тоҷикистон сатҳи пасти ҷамъоварии сармояи дохилӣ мебошад, ки чунин нишондиҳанда барои ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ номувофиқ мебошад. Аз ҷумла, таҷриба нишон дод, ки дар шароити бухрони молиявӣ сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ба муҳити зист таъсири хеле судманд мерасонад ва барои рушди устувори иқтисоди кишвар заминаҳои заруриро фароҳам меорад.

Адабиёт

1. Багнюкова Д.П., Исследование и анализ факторов, влияющие на объём прямых иностранных инвестиций новой Зеландии. / Д.П.Багнюкова., Е.А. Мильская //Фундаментальные и прикладные исследования в области управления, экономики и торговли. Сборник трудов научно-практической и учебной конференции: в 3 частях., 2018. - С.21-24
2. Беляев Д.В. Тенденции развития прямых иностранных инвестиций в условиях глобализации. /Д.В. Беляев // Молодой ученый, 2013. - №5. - С. 253–263.
3. Каримов М.М. Прямые иностранные инвестиции как фактор повышения конкурентоспособности экономики Узбекистана / Каримов М.М. //Современная экономика: проблемы, тенденции, перспективы, 2013. - №8. - С. 27-38
4. Китай остаётся крупнейшим источником прямых иностранных инвестиций в Таджикистан. Электронный ресурс. URL: <http://avesta.tj/2019/12/03/kitaj-ostaetsya-krupnejshim-istochnikom-pryamyh-inostrannyh-investitsij-v-tadzhikistan/>. (дата обращения 13.02.2020).
5. Конференция ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД). // Доклад о мировых инвестициях, 2015. - С. 26.
6. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон, Президенти Чумхурии Тоҷикистон дар ҷаласаи бистуми Шӯрои машваратӣ оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ, шаҳри Душанбе, 12 феввали соли 2020. / Чумхурият. – 2020. - №33 (23888) сах. 2.
7. Таджикистан успешно дебютировал с государственными ценными бумагами на мировом рынке. Электронный ресурс. URL: <https://tj.sputniknews.ru/economy/20170918/1023358368/tadzhikistan-prodal-yevrobondy.html>.(дата обращения 20.02.2020).
8. Хофизов Х.А. Инвестиционное обеспечение освоения и использования природно-ресурсного потенциала региона (на материалах Согдийской области Республики Таджикистан). диссер. к.э.н. 08.00.05. / Х.А. Хофизов. – Душанбе, 2019. - С. 47

УДК: 330.4

ПРИМЕНЕНИЕ ОПТИМИЗАЦИОННОЙ МЕЖРЕГИОНАЛЬНОЙ МЕЖОТРАСЛЕВОЙ МОДЕЛИ ДЛЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Садриддинов Манучехр Исломиiddинович – к.э.н., доцент кафедры финансов Таджикиского государственного финансово-экономического университета (ТГФЭУ). Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Тел.: 918565620, e-mail: sadrman_s@mail.ru.

Эрадҷ Бекмуродзода – аспирант кафедры менеджмента и маркетинга Таджикиского национального университета (ТНУ). Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, Тел.: 931565628. e-mail: 2112erso90@mail.ru.

В статье рассматриваются теоретико-методологические аспекты применения разряда оптимизационных моделей, в частности, оптимизационной межрегиональной межотраслевой модели (ОМММ), которая была разработана российскими учёными в Институте экономики и организации промышленного производства СО РАН для прогнозирования социально-экономического развития регионов. Также следует отметить, что основой ОМММ является экономико-математическая модель таблицы затраты-выпуск. В статье особо отмечается, что применение оптимизационных моделей для экономики регионов нашей страны позволит выявить проблемы, которые препятствуют экономическому росту в зависимости от уровня развития отраслей национальной экономики. В статье анализируется 16 отраслей национальной экономики в территориальном разрезе 4-х регионов экономики Республики Таджикистан.

Ключевые слова: оптимизационная модель, ОМММ, региональная экономика, затраты-выпуск, валовый продукт, конечный продукт, коэффициенты материальных затрат, объём производства, отраслевая структура, экономика Таджикистана, водные ресурсы.

ИСТИФОДАИ МОДЕЛИ ОПТИМАЛИИ БАЙНИМИНТАҚАВИИ БАЙНИСОҲАВИ БАРОИ ИҚТИСОДИЁТИ МИНТАҚАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Садриддинов Манучеҳр Исломиiddинович – н.и.у., дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон (ДДМИТ). Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов. 64/14. Тел: 918565620, e-mail: sadrman_s@mail.ru.

Эраҷ Бекмуродзода – аспиранти кафедраи менеҷмент ва маркетинги Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Тел: 931565628. e-mail: 2112erso90@mail.ru.

Дар мақола ҷанбаҳои назариявӣю методологии истифодаи гурӯҳи моделҳои оптимизатсионӣ (беҳтаргардонӣ), махсусан, модели оптимизатсионии байниминтақавии байнисоҳавӣ (МОББ), ки он аз ҷониби олимони рус дар Донишқадаи иқтисодиёт ва ташиқи истеҳсолати саноатии шӯъбаи Сибири Академияи илмҳои Россия коркард гардидааст ва барои ояндабинии вазъи иҷтимоию иқтисодии минтақаҳо нигаронида шудааст, баррасӣ гардидаанд. Дар ин радиф, бояд қайд намуд, ки асоси МОББ-ро модели иқтисодӣ-математикии “хароҷот-истеҳсол” ташиқил медиҳад. Дар мақола қайд карда мешавад, ки истифодаи моделҳои оптимизатсионӣ барои иқтисодиёти минтақаҳои ҷумҳурии метавонад муаммоҳои асосиро, ки сари роҳи рушди иқтисодӣ гардидаанд, ошкор ва вобаста аз сатҳи тараққиёти соҳаҳои иқтисоди миллии онҳоро бартараф созад.

Дар мақола вазъи 16 соҳаи иқтисоди миллии дар ҳудуди 4 минтақаи кишвар таҳлил гардидааст.

Калидвожаҳо: Модели оптимизатсионӣ, МОББ, иқтисодиёти минтақа, хароҷот-истеҳсол, маҷмӯи маҳсулот, маҳсулоти ниҳой, зарби хароҷотҳои моддӣ, ҳаҷми истеҳсол, сохтори соҳавӣ, иқтисодиёти Тоҷикистон, захираҳои обӣ.

APPLICATION OF OPTIMIZATION INTERREGIONAL INPUT-OUTPUT MODEL FOR THE ECONOMY OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sadriddinov Manuchehr Islomiddinovich – candidate of economic sciences, associate professor of department of finance The Tajik state university of finance and economics (TSUFE).

Address: 734067, The Republic of Tajikistan, Dushanbe, 64/14 Nahimova street . E-mail: sadrman_s@mail.ru. Phone: (+992) 918-56-56-20.

Eraj Begmurodzoda – sprint of the Department of management and marketing of Tajik national University. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rude Avenue 17, Tel: 931565628. e-mail: 2112erso90@mail.ru.

The article discusses the theoretical and methodological aspects of the application of the category of optimization models, in particular, the optimization interregional intersectoral model (OIM), which was developed by Russian scientists at the Institute of Economics and organization of industrial production Siberian branch of Russian Academy of Sciences to predict the socio-economic development of regions. It should also be noted that the basis of the OIM is the economic

and mathematical model of the cost-output table. The article emphasizes that the use of optimization models for the economy of the regions of our country will reveal the problems that hinder economic growth depending on the level of development of the national economy. The article analyzes 16 branches of the national economy in the territorial context of 4 regions of the economy of the Republic of Tajikistan.

Keywords: optimization model, OИМ, regional economy, input-output, gross product, final product, material cost coefficients, production volume, industry structure, economy of Tajikistan, water recourse.

В условиях рыночной экономики вопросами применения экономико-математических моделей для получения более точных расчётов и результатов наряду с западными учёными также занимаются отечественные учёные. Однако, в свете многих исследований по данной тематике остаются многие нерешённые вопросы, которые имеют региональные особенности. Во многих исследованиях отечественных учёных экономико-математические модели имеют прикладной характер и описывают взаимосвязи на уровне национальной экономики. Среди отечественных экономистов, непосредственно занимавшихся данной проблематикой, можно привести работы Ф.М. Мирзоахмедова, чьи работы направлены на составление и разработку таблицы затраты-выпуск Леонтьева [5, с.262].

Как показывает практика многих стран, в частности, опыт российских экономических школ для прогнозирования социально-экономического роста экономики любого региона внутри страны, очень важно опираться на экономико-математические методы расчёта [1, с.23].

В последние годы применение и использование оптимизационных моделей для расчёта экономических показателей является важным условием точности анализа. Среди таких моделей, описывающих межрегиональные и межотраслевые связи каждого отдельного региона и составления для них таблиц затраты-выпуск, баланса трудового потенциала (ресурсов), инвестиционных возможностей, определение транспортных затрат между регионами внутри страны принято считать оптимизационную межрегиональную межотраслевую модель (ОМММ). ОМММ были разработаны на основе исходного баланса таблицы распределения товаров и услуг в СССР и таблицы затраты-выпуск на западе. Основу таких моделей составляют затраты одних отраслей на изготовление продукции другой отрасли и, самое главное, эффективное использование инвестиционных вложений в таких отношениях в пространственном разрезе. ОМММ показывает динамичность и цикличность важных макроэкономических показателей как на уровне национальной экономики, так и на уровне отдельных регионов страны.

ОМММ основана на системе записей таблиц затраты-выпуск (таблицу распределения товаров и услуг) и в математической форме выглядит следующим образом: [2,3, 4, с. 23, с. 57, с 98].

$$(E - A^r)X^r \geq Y^r, r = 1, \dots, m, - (1),$$

где X^r , Y^r векторы валового и конечного продукта в r - м регионе;

A^r – матрица коэффициентов материальных затрат r - го региона;

m – количество регионов.

Экономический смысл матрицы показателей заключается в том, что в первую очередь важно определить осуществляемые операции, такие как: для преобразования этой системы к виду, требуемому в ОМММ, используются две основные операции:

1. На определённый период времени объединить (при необходимости рассматривать отдельно) новые и старые мощности (потенциалы регионов);

2. Конечное потребление продуктов необходимо рассматривать как внутренний показатель. В составе такого продукта можно отнести денежные средства предприятий, инвестиции, все транспортные затраты, прямые и косвенные затраты [6, с.25].

Рисунок 1. Общая структура ОМММ для четырех регионов

Источник: А.Г. Гранберг, Оптимизационные межрегиональные межотраслевые модели / А.Г. Гранберг, В.Е. Селиверстов, В.И. Сулов // Новосибирск: Изд-во «Наука», 1989. – 257 с.

В ОМММ главным показателем считаются блоки каждого отдельного региона и блок межрегиональных связей. Блок потребления продукции, включающий финансовые показатели и различные коэффициенты, в частности, коэффициент трудоемкости (использование трудовых ресурсов), которые показаны на рис. 1.

Фрагмент матрицы модели, соответствующий региональным переменным, имеет блочно-диагональную структуру. На главной диагонали расположены региональные блоки одинаковой структуры и размерности, остальные элементы равны нулю. Общая структура ОМММ имеет следующий вид (Рисунок 1) [3, с. 31].

Одним из главных показателей в ОМММ можно считать коэффициент материальных затрат (КМЗ), который показывает уровень расходования отдельной отрасли в процессе изготовления готовой продукции. Следует отметить, что КМЗ иллюстрирует затраты товара отрасли на производство единицы продукции другой отрасли и, тем самым, показывает прямые связи между ними [1, с.31]. Фрагмент записи ОМММ для РТ показан на рисунке 2 [8, с.131].

Рисунок 2. Фрагменты записи системы построения ОМММ для РТ

Данные рис. 2 показывают, что КМЗ в программе делятся на две части: на старые и новые мощности. Особо необходимо отметить КМЗ на прирост мощности отдельно взятого региона. На нашем примере, Запад – г. Душанбе, включая РРП, Юг – Хатлонская область, Восток – Памир или ГБАО. Также с помощью программного

обеспечения можно находить отраслевую структуру конечного потребления в статике и в разрезе территории, коэффициенты перевода цен на экспорт и импорт, коэффициент водоёмкости по регионам и т.п. Мы предлагаем, чтобы в программном обеспечении были образованы специальные фонды, которые будут служить основой развития тех или иных отраслей национальной экономики. В нашей статье основной акцент делается на водные ресурсы, то есть на определение коэффициента водоёмкости.

Для определения основных направлений развития отраслей национальной экономики в части использования КМЗ, также необходимо учесть такой фактор воздействия как научно-технический потенциал, где израсходованная часть может меняться в зависимости от уровня внедрения.

КМЗ в ОМММ можно представить как по структуре отраслей национальной экономики, так и по территориальным признакам. Отличительной особенностью в данном случае считается уровень использования НТП и эффективность производства и конечного потребления выпускаемой продукции. На примере экономики регионов Республики Таджикистан такую связь можно наблюдать в отраслевой структуре такого макроэкономического показателя как валовый региональный продукт. Главной проблемой отечественной статистики в определении вышеназванных показателей являются транспортно-экономические связи между регионами страны.

Применение ОМММ для экономики Республики Таджикистан на 2020 год построено, исходя из опыта, накопленного в ИЭОПП СОРАН. В первую очередь, ОМММ для РТ на 2010 год была построена как базовая основа для сравнительного анализа экономических показателей. В нижеприведенной таблице показаны результаты объемов производства, полученные из ОМММ РТ на 2010 год [10, с.17].

Таблица 1. Объемы производства отраслей 2010 г., млн.сомони

Отрасль	В целом по Таджикистану	Север – Согдийская область	Запад – г.Душанбе, включая РРП	Юг – Хатлонская область	Восток – Памир или ГБАО
Объемы производства	43 615	11 776	16 486	14 461	892
Электроэнергетика	1 397	76,89	6,89	1298,47	14,81
Цветная металлургия	3 562	0	3562,43	0	0
Машиностроение	259	11,15	230,96	17,34	0
Продукты химической и нефтехимической промышленности	140	117,54	1,91	20,25	0
Готовые металлические изделия	459	3,75	453,71	1,49	0,07
Легкая промышленность	1 317	479,03	73,55	762,75	1,87
Пищевая	2 754	789,04	823,97	1098,50	42,64
Прочие отрасли промышленности	90	31,57	54,33	2,09	1,82
Строительство	5 735	772,55	2411,46	2386,64	164,65
Сельское и лесное хозяйство	9 474	2731,36	2062,74	4336,92	342,78
Транспорт и связь	5 054	2226,33	1462,56	1333,28	31,53
Торговля	7 837	3088,89	2962,96	1740,85	44,19
Операции с недвижимостью, аренда и услуги	1 565	244,25	1223,65	84,94	12,06
Гостиницы, образование, здравоохранение	1 842	557,89	535,28	639,31	109,92
Финансы и гос. управления	2 003	606,46	581,88	694,97	119,49
Прочие ком. и соц. услуги	126	39,18	37,92	42,98	6,32

Источник: Составлено и рассчитано авторами

Таблица показывает, что объемы производства в целом по республике составляют 46615 млн. сомони. Это цифра вполне соответствует, приведенной в статистическом сборнике «Национальные счета Республики Таджикистан», цифре, которая называется «выпуск в основных ценах» [6, с. 89]. В нашей работе, исходя из территориального распределения производственных мощностей, мы определили отраслевую и территориальную структуру объемов производства по регионам.

Таким образом, отраслевая структура объемов производства по регионам выглядит следующим образом (Таблица 2).

Таблица 2. Отраслевая структура объемов производства по регионам на 2010 г., %

Отрасль	В целом по Таджикистану	Север – Согдийская область	Запад – г.Душанбе, включая РРП	Юг – Хатлонская область	Восток – Памир или ГБАО
Отраслевая структура производства	100	100	100	100	100
Электроэнергетика	3,20	0,65	0,04	8,98	1,66
Цветная металлургия	8,17	0	21,61	0	0
Машиностроение	0,59	0,09	1,40	0,12	0
Продукты химической и нефтехимической промышленности	0,32	1	0,01	0,14	0
Готовые металлические изделия	1,05	0,03	2,75	0,01	0,01
Легкая промышленность	3,02	4,07	0,45	5,27	0,21
Пищевая	6,31	6,70	5	7,60	4,78
Прочие отрасли промышленности	0,21	0,27	0,33	0,01	0,2
Строительство	13,15	6,56	14,63	16,50	18,45
Сельское и лесное хозяйство	21,72	23,19	12,51	29,99	38,42
Транспорт и связь	11,59	18,91	8,87	9,22	3,53
Торговля	17,97	26,23	17,97	12,04	4,95
Операции с недвижимостью, аренда и услуги	3,59	2,07	7,42	0,59	1,35
Гостиницы, образование, здравоохранение	4,22	4,74	3,25	4,42	12,32
Финансы и гос. управления	4,59	5,15	3,53	4,81	13,39
Прочие коммерческие социальные и персональные услуги	0,29	0,33	0,23	0,3	0,71

Источник: Составлено и рассчитано авторами

Что же касается территориальной структуры объемов производства, то она показана в следующей таблице 3.

Таблица 3. Территориальная структура объемов производства по регионам на 2010 г., %

Отрасль	В целом по Таджикистану	Север – Согдийская область	Запад – г. Душанбе, включая РРП	Юг – Хатлонская область	Восток – Памир или ГБАО
Территориальная структура производства	100	27	37,8	33,16	2,05
Электроэнергетика	100	5,5	0,49	92,94	1,06
Цветная металлургия	100	0	100	0	0
Машиностроение	100	4,3	89,02	6,68	0
Продукты химической и нефтехимической промышленности	100	84,14	1,37	14,5	0
Готовые металлические изделия	100	0,82	98,84	0,32	0,02
Легкая промышленность	100	36,37	5,58	57,91	0,14
Пищевая	100	28,65	29,92	39,89	1,55
Прочие отрасли промышленности	100	35,15	60,49	2,33	2,03
Строительство	100	13,47	42,05	41,61	2,87
Сельское и лесное хозяйство	100	28,83	21,77	45,78	3,62
Транспорт и связь	100	44,05	28,94	26,38	0,62
Торговля	100	39,41	37,81	22,21	0,56
Операции с недвижимостью, аренда и услуги	100	15,61	78,19	5,43	0,77
Гостиницы, образование, здравоохранение	100	30,28	29,05	34,7	5,97
Финансы и гос. управление	100	30,28	29,05	34,7	5,97
Прочие коммерческие, социальные и персональные услуги	100	31	30	34	5

Источник: Составлено и рассчитано авторами

После определения исходных данных для составления ОМММ РТ на 2020 год, была сделана попытка определить объемы производства на 2020 год. Полученные результаты по ОМММ РТ на 2020 год выглядят следующим образом (Таблица 4).

Как показывают данные таблицы 4, объем производства продукции всех отраслей 2020 года по сравнению с 2010 годом увеличивается почти в два раза. Объем производства электроэнергетики как основной отрасли в данной работе, увеличивается в 2,3 раза. Это говорит о том, что проекты по данной отрасли должны быть задействованы в течение прогнозируемого периода, чтобы достичь нужного темпа роста в данной отрасли. Водные ресурсы распределены по регионам РТ крайне неравномерно, что во многом предопределяет и их использование для различных отраслей. При построении блока водных ресурсов были учтены географические особенности каждого из регионов и соответствующих водных систем.

Таблица 4. Объемы производства отраслей 2020 г., млн.сомони

Отрасль	В целом по Таджикистану 2020	Север – Согдийская область	Запад – г.Душанбе, включая РРП	Юг – Хатлонская область	Восток – Памир или ГБАО
Объемы производства	86 656	23 052	33 474	28 370	1 759
Электроэнергетика	3 276	180,29	16,15	3044,58	34,72
Цветная металлургия	6 563	0	6562,66	0	0
Машиностроение	425	18,26	378,38	28,41	0
Продукты химической и нефтехимической промышленности	213	179,32	2,91	30,89	0
Готовые металлические изделия	858	7,01	847,63	2,79	0,14
Легкая промышленность	2 857	1039,14	159,55	1654,62	4,06
Пищевая	4 278	1225,53	1279,79	1706,18	66,23
Прочие отрасли промышленности	1 155	406,04	698,82	26,92	23,41
Строительство	13 572	1828,17	5706,52	5647,79	389,62
Сельское и лесное хозяйство	15 095	4351,98	3286,65	6910,19	546,17
Транспорт и связь	9 116	4016,07	2638,31	2405,10	56,87
Торговля	16 653	6563,83	6296,23	3699,26	93,91
Операции с недвижимостью, аренда и услуги	3 946	615,95	3085,74	214,19	30,41
Гостиницы, образование здравоохранение	4 171	1262,95	1211,75	1447,28	248,83
Финансы и государственное управление	4 251	1287,17	1235	1475,03	253,6

Источник: Составлено и рассчитано авторами

В первом регионе (Согдийская область) текут две реки, это Сырдарья и Зарафшан (условно P11 и P12). Во втором регионе (Душанбе и РРП) также две реки это Кафарниган и Вахш (условно P21 и P22). В третьем регионе (Хатлонская область) текут реки Вахш и Пяндж (условно P31 и P32). Что касается четвертого региона (Памир или ГБАО), то тут находятся не только истоки реки Пяндж, но и ее крупнейшие (по водности) притоки. Однако, крупных гидроэнергетических проектов в этом регионе не намечается, а основные объекты гидростроительства намечаются ниже по течению – в третьем регионе. Поэтому в данной статье было сделано предположение, что вся нагрузка на водные ресурсы реки Пяндж, сформированная хозяйственным комплексом данного региона, относится на ограничения третьего региона, как нижнего участка данной реки, то есть в P32. Следующий шаг состоит в том, чтобы определить для каждой из этих рек, сколько воды можно (по распределенному принципу межгосударственной координационной водохозяйственной комиссии – МКВК) "оставлять" для развития хозяйства в каждом из регионов РТ. На P11 и P12 вместе взятых приходится 3.66 км³ водных ресурсов. На P21 и P22 приходится 2.3 км³ воды. На P32 и P33 и P41 приходится 7.63 км³. Общий объем стока, формирующегося на территории республики, – 64 км³, а Таджикистан имеет право использовать 11,29 км³ из всего стока рек, протекающих по территории

республики. Таким образом, в ОМММ на уровне отдельных регионов значения показателей распределились не равными долями, и в дальнейшем предполагается, что количественные показатели могут быть приравнены, исходя из объёма используемых водных ресурсов между регионами страны.

Предложенные нами ограничения (по водным ресурсам - лимиты) в полной мере соответствуют статистическим данным по водным ресурсам и для ОМММ считаются исходными (базовыми) значениями для экономических расчётов по приведённым сценариям в условиях экономики регионов Республики Таджикистан. Задавая новые количественные ограничения показателя водоёмкости, и, меняя показатели сценарных расчётов, в дальнейшем можно исходить из анализа современного состояния национальной экономики и самое главное новых количественных данных ОМММ в условиях экономики регионов Республики Таджикистан.

Литература

1. Аганбегян А.Г. Экономико-математический анализ межотраслевого баланса СССР / А.Г. Аганбегян, А.Г. Гранберг. - М.: Мысль, 1968. – 356 с.
2. Гранберг, А.Г. Введение в системное моделирование народного хозяйства / А.Г. Гранберг, С.А. Суспицын. - Новосибирск: Изд-во «Наука», 1988. – 304 с.
3. Гранберг, А.Г. Межрегиональные межотраслевые балансы / А.Г. Гранберг, В.Е. Селиверстов, В.И. Суслов. - Новосибирск: Изд-во «Наука», 1983. – 223 с.
4. Гранберг, А.Г. Оптимизационные межрегиональные межотраслевые модели / А.Г. Гранберг, В.Е. Селиверстов, В.И. Суслов. - Новосибирск: Изд-во «Наука», 1989. – 257 с.
5. Мирзоахмедов Ф.М. Эффект отраслевых мультипликаторов Леонтьева при сбалансированном экономическом росте, импортозамещении и инвестициях / Ф.М. Мирзоахмедов // Таджикистан и современный мир, 2016. - № 5 (55). – С. 260-275.
6. Национальные счета Республики Таджикистан. Статистический сборник РТ. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2012.
7. Сулов В. И., Коалиционный анализ и эффекты межрегиональной интеграции / В.И. Сулов, Н.М. Ибрагимов, Л.В. Мельникова // Экономика региона, 2018. - №4. – С. 67-72.
8. Садриддинов М.И. Оценка значимости водных ресурсов Республики Таджикистан / М.И. Садриддинов, В.Ю. Малов, Ю.С. Ершов. - Новосибирск: Изд-во ИЭОПП СО РАН, 2017. - 138 с.
9. Садриддинов М.И. Оценка значимости природно-ресурсного потенциала регионов Южного Таджикистана / М.И. Садриддинов, Э. Бегмуродзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2018. - №1. - С. 117-123.
10. Садриддинов М.И. Оценка значимости водных ресурсов в формировании пространственной структуры хозяйства Республики Таджикистан: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук (08.00.05) / М.И. Садриддинов. – Новосибирск: Новосибирский национальный исследовательский государственный университет, 2015. – 26 с.

УДК 33.81

МЕТОДОЛОГИЯ ВА ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР МУАССИСАҶОИ БУҶЕТИ

Попов Николай Анатолевич - н.и.у., дотсенти кафедраи фаъолияти гумруки Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14.

Маҳмадова Марзия Шарофитдиновна - магистранти курси 2, ихтисоси 1-25010800 - баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлили ва аудити Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Борбад 122. Тел.: +992-939-70-64-54

Дар мақолаи мазкур муаллифон, асосан, хусусиятҳои соҳавӣ ва дигар усулҳои гуногуни ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаю ташилотҳои омӯхта, методология ва ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои буҷетиро ба таври

назариявӣ шарҳ додаанд. Зеро ҳамаи ташиқилотҳо, новобаста аз шакли моликият ва тобеияти идоравишон, ба баҳисобгирии муҳосибӣ фаъолият карда наметавонанд.

Мувофиқи пешниҳоди муаллифон, баҳисобгирии муҳосибӣ қисми ҷудонашавандаи идоракунӣ ташиқилот ба шумор рафта, дар муассисаҳои буҷавӣ дорои хусусиятҳои хос мебошад. Бинобар ин, баҳисобгирии муҳосибӣ дар сохтори буҷет, дастуралмаҷба ва дигар ҳуҷҷатҳои меъёрӣ оид ба баҳисобгирии муҳосибӣ дар ҳисобот сабаб гардидааст. Хусусиятҳои махсуси баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои буҷетӣ зарурати нуррағардонии вазифаҳои умумии ҳисобгириро ба вазифаҳои беиштар мушаххас ба миён меорад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, гардиши ҳуҷҷатҳо, ҳуҷҷатҳои ибтидоии муҳосибӣ, барӯйхатгирии, нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии, уҳдадорӣҳо, баҳодиҳии молу мулк.

МЕТОДОЛОГИЯ И ОРГАНИЗАЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Попов Николай Анатольевич – к.э.н., доцент кафедры таможенного дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14.

Махмадова Марзия Шарофитдиновна – магистр 2 курса, специальность 1-25010800 - бухгалтерский учет и аудит Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе, ул. Борбад 122, E-mail: marziya.mahmadova@mail.ru, тел.: +992-939-70-64-54.

В статье рассматриваются актуальные и важные проблемы организации бухгалтерского учета на предприятиях, методология их проведения. Как отмечено, бухгалтерский учет является неотъемлемой частью в сфере управления предприятием в бюджетных организациях.

Согласно мнениям авторов, бухгалтерский учет является разделяющей частью управления организацией, которые имеют специальные свойства. Поэтому фактором бухгалтерского учета в структуре бюджета являются инструкции и другие нормативные документы, имеющие отношение к бухгалтерскому учету.

Возникает необходимость специфических особенностей совершенствования и конкретизирования всеобщих задач учета в бюджетных организациях.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, обращение бухгалтерских документов, план бухгалтерского счета, перепись, запись учета, определение цены имущества, обязательство.

METHODOLOGY AND ORGANIZATION OF ACCOUNTING IN BUDGET ORGANIZATIONS

Popov Nikolay Anatolievich - Ph.D., Associate Professor of the Department of Customs Affairs, Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe, Nakhimov st. 64/14.

Makhmadova Marziya Sharofitdinovna – 2-nd year, Master Degree student, specialty 1-25010800 - Accounting and Audit of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe, Borbad St. 122, E-mail: marziya.mahmadova@mail.ru, tel: + 992-939-70-64-54

The article deals with current and important problems of organization of accounting in enterprises, the methodology for their implementation. As noted, accounting is an integral part in the field of enterprise management in budgetary organizations.

According to the authors, accounting is a separating part of the management of an organization that has special properties. Therefore, accounting factors in the budget structure are instructions and other regulatory documents related to accounting.

There is a need for specific features of the improvement and specification of the general tasks of accounting in budgetary organizations.

Keywords: accounting, circulation of accounting documents, account plan, census, accounting record, property pricing, obligation.

Баҳисобгирии муҳосибӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талаботҳои иқтисодии бозорӣ ва шароити имрӯзаи хоҷагии халқ ҷавобгӯ гардонидани шуда, асоси ин низом ба меъёрҳои байналхалқии ҳисобгирии ва ҳисобот таъҷиббахш аст. Таъҷиббахш баҳисобгирии муҳосибӣ ин маҷмӯи ҷорабиниҳои муҳайёосозии шароит

оид ба барқароркунии чараёни баҳисобгирӣ, бо мақсади дастраскунии маълумоти боэътимоду саривақтӣ дар бораи молу мулк, ухдадорихо ва ғаёлияти хоҷагии ташкилот, инчунин, амаликунии назорат оид ба сарфакоронаю оқилона истифодабарии захираҳои молиявӣ – истеҳсолии ташкилот мебошад. Бояд қайд намуд, ки ҷузъҳои асосии ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳо ин ташкили баҳисобгирии ибтидоӣ ва гардиши ҳуҷҷатҳо, барӯйхатгирӣ, нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирӣ, шаклҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, шаклҳои ташкили корҳои баҳисобгирӣ – ҳисоббаробаркунӣ, ҳаҷм ва мундариҷаи ҳисобот мебошад [3, с. 7].

Баҳисобгирии муҳосибӣ мувофиқи ҳуҷҷатҳои сатҳи гуногун ба роҳ монда шуда, амалӣ карда мешавад.

Вобаста аз таъйинот, ҳуҷҷатҳои асосии меъёрии муайянкунандаи асосҳои методологӣ, тартиби ташкил ва бурдани баҳисобгирии муҳосибиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин гурӯҳбандӣ менамоянд:

- *Ҳуҷҷатҳои сатҳи якум* – ин санаду ҳуҷҷатҳои қонунӣ, фармонҳои Президент ва Қарорҳои Ҳукумати ҶТ, ки мустақим ва ғайримустақим ташкили баҳисобгирии муҳосибиро дар муассисаҳо ба танзим мебарорад. Ин ҳуҷҷатҳо дар худ қоидаҳои умумӣ ва принсипҳои асосии бурдани баҳисобгириро дар муассисаю ташкилотҳо инъикос менамоянд. Ба ин гурӯҳи ҳуҷҷатҳо дохил мешавад: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25.03.2011, таҳти №702; Кодекси шаҳрвандии ҶТ (қ. 1 ва 2); Қонуни ҶТ «Дар бораи корхонаву муассисаҳо» ва ғайра, ки асосҳои ҳуқуқи баҳисобгирии муҳосибиро муайян намуда, мундариҷаи он ҳисоботи молиявиро дар бар мегирад.

- *Ҳуҷҷатҳои танзимкунандаи сатҳи дуюм* – ин ҳуҷҷатҳо ҳамчун муайянкунандаи маҷмӯи қоидаҳо ва тартиби баҳисобгирию баҳодихии объектҳои мушаххас мебошанд. Ҳуҷҷатҳои мазкур дар бораи бурдани намудҳои алоҳидаи ғаёлият тавсия мешаванд, ки аз тарафи Вазорати молия таҳия карда шудаанд.

- *Ҳуҷҷатҳои сатҳи сеюм* – ин маҷмӯи ҳуҷҷатҳои мебошанд, ки хусусияти ҳатмӣ надошта, балки хусусияти тавсиянамоиро доро мебошанд. Ҳуҷҷатҳои мазкур, асосан, барои саҳеҳтар намудани ҷузъҳои меъёрҳо, вобаста ба хусусиятҳои соҳавӣ, намудҳои истеҳсолот ва дигар хусусиятҳо тартиб дода шуда, усулҳои гуногуни ташкили баҳисобгирии муҳосибиро дар муассисаю ташкилотҳо пешниҳод менамоянд. Ин ҳуҷҷатҳо, дар маҷмӯъ, дар асоси ҳуҷҷатҳои ду сатҳи аввал таҳия мешаванд, бинобар ин, бояд ба талаботи онҳо муҳолифат накунанд.

- *Ҳуҷҷатҳои сатҳи чорум* – ин маҷмӯи ҳуҷҷатҳои кори худи муассиса ба ҳисоб мераванд, ки хусусияти ташкил ва бурдани ҳисобгирии муҳосибиро дар корхона мувофиқи сиёсати ҳисобдорӣ дар муассиса қабулшуда шарҳ медиҳанд. Ин гурӯҳи ҳуҷҷатҳо дар асоси се сатҳи аввал тартиб дода шуда, ба онҳо, пеш аз ҳама, сиёсати ҳисобдорӣ муассиса, шаклҳои ҳуҷҷатҳои ибтидоии аз ҷониби роҳбари муассиса тасдиқшуда, сабткунакҳои баҳисобгирӣ, ҷадвали гардиши ҳуҷҷатҳо, нақшаи ҳисобҳои кори муассиса, шаклҳои ҳисоботи дохилӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Ҳуҷҷати муҳосибӣ гуфта, шаҳодатномаи ҳаттиро меноманд, ки факти ҳақиқии амалӣ шудани амалиёти хоҷагидорӣ, ҳуқуқ барои амаликунии он ё ҷавобгарии моддии коркунонро барои амволи ба онҳо боваришуда дар худ инъикос намуда, аз ҷиҳати ҳуқуқӣ тасдиқ менамояд.

Ҳамаи амалиёти хоҷагидорӣ бо ҳамон тарзу шакле, ки дар муассиса ба вуқӯъ омадаанд, бо ҳуҷҷатҳои муҳосибӣ ба расмият дароварда мешаванд. Ин баҳисобгирии пурра ва бетанаффусии ҳамаи объектҳои баҳисобгиритаҷавандаро, инчунин, асоснокии ҳуқуқи амалиёту зухуроти ғаёлияти хоҷагидориро таъмин намуда, барои назорати ҷорӣ ва фаврӣ аз рӯи ғаёлияти муассиса имконият медиҳад. Ҳифзи молу мулки корхонаро ба таври

пурра таъмин намуда, ҷавобгарии коркунонро барои арзишҳои таҳти назораташон буда мустаҳкам менамояд.

Хуччатҳои ибтидоии муҳосибие, ки ба муҳосибот дохил мешаванд, ҳатман чи аз рӯи шакл (пуррагӣ ва дуруст ба расмият даровардани хуччатҳои ибтидоии муҳосибӣ, пур кардани реквизитҳои он) ва чи аз рӯи мазмуну мундариҷа (қонунӣ будани хуччатноккунии амалиётҳо, алоқамандии мантиқии баъзе нишондиҳандаҳо) мавриди санҷиш қарор мегиранд.

Шакли хуччат аз рӯи маҷмӯаи нишондиҳандаҳо (реквизитҳо) ва ҷойгиршавии онҳо дар хуччатҳо муайян карда мешавад. Реквизитҳо ҳатмӣ ва иловагӣ мешаванд: онҳо ба хуччат қувваи ҳуқуқӣ дода, мундариҷаи амалиёти нишондодашударо муайян мекунанд.

Ҳангоми дар хуччатҳои ибтидоии баҳисобгирӣ маълумотҳои зерин дарҷ ёфтган онҳо асоси ҳуқуқӣ пайдо мекунанд: номи хуччат (шакл); рамзи шакл; санаи тартиб додани хуччат; номи корхонае, ки аз номи он хуччат тартиб дода шудааст; мундариҷаи амалиёти хоҷагӣ; ченаки муомилоти хоҷагӣ дар шакли натуралӣ ва пулӣ; ному насаб ва мансаби шахси роҳбарикунанда, ки барои анҷом додани амалиёти хоҷагӣ ва дурустии барасмиятдарории онҳо масъул аст; имзои шахсӣ ва таснифи онҳо (аз он ҷумла, дар ҳолатҳои тартиб додани хуччатҳо бо истифодаи воситаҳои автоматикунонӣ ва интиқол додани онҳо дар низоми телекоммуникатсия).

Дастхати шахси ҷавобгари моддӣ дар хуччатҳои харид намудани масолеҳи қиматнок оид ба қабули ин масолеҳҳо ва дар хуччатҳои тасдиқкунандаи далели иҷроиши корҳо бошад, имзои шахсони масъул оид ба қабули натиҷаи корҳо вучуд дошта бошад.

Қайдҳоро дар хуччатҳои ибтидоии муҳосибӣ бо тартиби зерин амалӣ кардан мумкин аст: бо хати сиёҳ (чернила), хамираи ручкаи сақочадор, бо ёрии мошинаҳои хатнавис ва воситаҳои автоматикунонидашуда. Сатрҳои ҳолӣ дар хуччатҳои ибтидоии муҳосибӣ хат кашида мешаванд.

Дар хуччатҳои ибтидоии муҳосибӣ чи дар қисми матнӣ ва чи дар маълумотҳои рақамӣ тоза намудан ва даровардани ислоҳоти бемувофиқа иҷозат дода намешавад.

Ислоҳ намудани хатоҳо дар хуччатҳои ибтидоии муҳосибӣ бояд бо навишти: «Ислоҳ карда шуд» акс карда шуда, бо имзои шахси масъул ва бо нишон додани таърихи даровардани ислоҳ тасдиқ карда шаванд. Ислоҳ даровардан дар хуччатҳои пулӣ (хазиनावӣ ва бонкӣ) бошад, қатъиян манъ аст.

Пешниҳод намудани хуччатҳое, ки барои дохил намудани қайдҳо ба регистрҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун асос хизмат менамоянд, ба муҳосибот аз рӯи муҳлатҳои муқарраршудаи чадвали гардиши хуччатҳо сурат мегирад. Бо шахсоне, ки барои нигоҳдории воситаҳои пулӣ ва молу масолеҳи қиматнок масъуланд, шартномаи хаттӣ доир ба масъулияти пурраи инфиродии моддӣ (ш. 523), бо тартиби муқарраршуда баста мешавад.

Қабул намудани масолеҳи қиматнок аз тарафи шахси ҷавобгар, ки ба боваринома тасдиқ карда шуда, аз рӯи шакли муайяншуда ш. м-2 (0315001), ё ин ки ш. м- 2а (0315002) ба тартиб дароварда шудааст, амалӣ карда мешавад.

Шахсони масъули моддӣ хуччатҳои ибтидоии муҳосибиро аз рӯи даромаду хароҷоти молу масолеҳи қиматнок якҷоя бо феҳрасти супоридани хуччатҳо ш. 42 (аз рӯи хуччатҳои даромад ва хароҷот) пешниҳод менамоянд. Баъди гузаронидани санҷиш бо иштироки шахси масъули моддӣ дар бораи дурустии барасмиятдарории хуччатҳои ибтидоии муҳосибии пешниҳодшуда, феҳраст бо имзои корманди муҳосибот ба шахси масъули моддӣ баргардонида мешавад.

Регистрҳои баҳисобгирии муҳосибӣ аз рӯи ҳисобҳои аналитикӣ ва синтетикӣ бо қайди маблағҳои бақиявӣ ба аввали сол мутобиқи баланси ҷамъагӣ ва регистрҳои баҳисобгирии муҳосибии соли ҷорӣ кушода мешаванд.

Агар аз тарафи мақомоти болоӣ дар сурати тасдиқ намудани ҳисоботи солона дар баланси ҷамъагӣ ислоҳот ворид карда шавад, он гоҳ дар асоси

фармоиши хаттии дахлдор ин ислохот чи дар регистрҳои баҳисобгирии муҳосибии соли гузашта ва чи дар регистрҳои баҳисобгирии муҳосибии соли чорӣ дохил карда мешаванд.

Барои назорат оид ба дурустии қайдҳои муҳосибӣ аз рӯи ҳисобҳои таркибӣ ва таҳлилӣ варақаҳои гардишии зерин тартиб дода мешаванд: ш. 285, ш. 326 (варақаи гардишӣ аз рӯи воситаҳои асосӣ), аз рӯи ҳар як гурӯҳи ҳисобҳои таҳлилӣ ва шахсони масъули моддие, ки ҳисобҳои таркибии дахлдорро муттаҳид менамоянд. Варақаҳои гардишӣ барои ҳар моҳ тартиб дода мешаванд, ба ғайр аз воситаҳои асосӣ ва ашӯҳои камарзиш, ки варақаҳои гардишӣ барои онҳо ҳар семоҳа тартиб дода мешавад. Чамъи гардиш ва бақияҳо аз рӯи ҳар як зерҳисоби варақаҳои гардишӣ, чамъи гардиш ва бақияҳои ин зерҳисобҳо дар «Китоби асосӣ» ш. 308 муқоиса карда мешавад. Дар ҳолати зарурӣ дар варақаҳои гардишӣ қайдҳо метавонанд дар давоми якчанд сол гузаронида шаванд [7, с.28].

Баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои мутобиқи Дастурамали бурдани баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои буҷетӣ амалӣ карда мешавад.

Хуччатҳои ибтидоии муҳосибии санҷидашуда ва ба ҳисобگیری қабулшуда аз рӯи санаи иҷро шудани амалиёт тартиб дода шуда, бо ордерҳои мемориалии - варақаҳои чамъоварандаи гуногун аз рӯи амалиёти маблағҳои буҷетӣ ва маблағҳое, ки аз ҳисоби сарчашмаҳои ғайрибуҷетӣ ворид шудаанд ва ба худ рақамҳои доимии зеринро гирифтаанд, ба расмият дароварда мешаванд:

- ордери мемориалии 1 (варақаи чамъоваранда аз рӯи амалиётҳои хазинавӣ) ш. 381;

- ордери мемориалии 2 (варақаи чамъоваранда оид ба гардиши маблағҳои буҷетӣ дар зерҳисобҳои 090, 091, 097, 100, 101, 102) ш. 381;

- ордери мемориалии 3 (варақаи чамъоваранда аз рӯи гардиши маблағҳое, ки аз ҳисоби сарчашмаҳои ғайрибуҷетӣ дар зерҳисобҳои 110, 111, 114, 115, 118 ворид шудаанд) ш. 381;

- ордери мемориалии 4 (варақаи чамъоваранда оид ба ҳисоббаробаркуниҳо бо чекҳо аз рӯи дафтарчаҳои маҳдудкардашуда) ш. 323;

- ордери мемориалии 5 (чамъи варақаҳои ҳисоббаробаркунӣ аз рӯи музди меҳнат ва идрорпулиҳо) ш. 405;

- ордери мемориалии 6 (варақаи чамъоваранда аз рӯи ҳисоббаробаркунӣ бо ҳар гуна қарздорон ва қарзхоҳон) ш. 408;

- ордери мемориалии 7 (варақаи чамъоваранда аз рӯи ҳисоббаробаркунӣ бо шахсони тахтиҳисоботӣ) ш. 386;

- ордери мемориалии 8 (варақаи чамъоваранда аз рӯи хориҷкунӣ ва ҷойивазкунии воситаҳои асосӣ) ш. 438;

- ордери мемориалии 9 (варақаи чамъоваранда аз рӯи хориҷкунӣ ва ҷойивазкунии ашӯҳои камарзиш) ш. 438;

- ордери мемориалии 10 (чамъи варақаҳои чамъоваранда аз рӯи даромад намудани маҳсулоти хӯрокворӣ) ш. 398;

- ордери мемориалии 11 (чамъи варақаҳои чамъоваранда аз рӯи хароҷоти маҳсулоти хӯрока) ш. 411;

- ордери мемориалии 12 (варақаи чамъоваранда аз рӯи хароҷоти масолеҳҳо) ш. 396;

- ордери мемориалии 13 (варақаи чамъоваранда аз рӯи даромад, фоида (зарар)) ш. 409;

- ордери мемориалии 14 (варақаи чамъоваранда аз рӯи ҳисоббаробаркунӣ бо падару модарон барои нигоҳдории кӯдакон дар муассисаҳои кӯдакона) ш. 406;

Аз рӯи амалиёти боқимонда ва аз рӯи амалиёти «сторно» ордерҳои мемориалии алоҳидаи ш. 274, ки аз рақами 16 сар карда рақамгузорӣ карда мешаванд, барои ҳар моҳ тартиб дода мешаванд.

Барои инъикоси хароҷоти ҳақиқӣ ба ордери мемориалии ш. 803 аз рӯи рамзи гурӯҳбандии иқтисодии хароҷоти бучети Ҷумҳурии Тоҷикистон таснифот (расшифровка) истифода бурда мешавад.

Ордерҳои мемориали аз тарафи сармуҳосиб, ё ки муовин ва иҷроқунанда ба имзо расонида шуда, дар баҳисобгирии марказонидашуда бошад, ба ғайр аз ин роҳбари гурӯҳи баҳисобгирӣ низ имзо мегузорад [5, с.21].

Ҳамаи ташкилотҳо, новобаста аз шакли моликият ва тобеияти идоравиашон, ба баҳисобгирии муҳосибӣ фаъолият карда наметавонанд. Аз ҳамин сабаб, баҳисобгирии муҳосибӣ қисми ҷудонашавандаи идорақунии ташкилот ба шумор меравад. Ахбороти баҳисобгирӣ ҳамчун асос барои ҳалли масъалаҳои идорақунии дохили муассиса ва ҳам берун аз он хизмат менамояд.

Тартиби пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ аз рӯи Дастурамал оид ба пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ ва дигар қонунҳои санадҳои меъёрии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад.

Вазифаҳои асосии баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ аз инҳо иборат мебошанд:

1. Ташаккули ахбороти пурра ва аниқ дар бораи фаъолият ва ҳолати амволи муассиса;

2. Бо маълумоти зарурӣ таъмин намудани истифодабарандагони дохилӣ ва берунӣ ҳисоботи муҳосибӣ барои назорати риояи қонунгузорию ҷумҳурӣ;

3. Таъмин намудан бо маълумот оид ба мавҷудият ва ҳаракати амвол ва уҳдадорихо, истифодабарии захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ мутобиқи меъёрҳо, миқдорҳо ва сметаҳои тасдиқгардида;

4. Пешгирикунӣ натиҷаҳои номатлуби фаъолияти хоҷагидорӣ муассиса ва ошкоркунӣ захираҳои дохилихоҷагӣ, мустаҳкамкунӣ ҳолати молиявӣ он.

Баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучавӣ дорои хусусиятҳои хося мебошад, ки ба он қонунгузорӣ дар бораи сохтори бучет, дастурамал дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучавӣ, дигар ҳуҷҷатҳои меъёрӣ оид ба ҳисобгирӣ ва ҳисобот дар муассисаҳои бучетӣ, хусусияти соҳавӣ онҳо сабаб гардидааст.

Ба хусусиятҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ инҳоро дохил намудан лозим аст:

1. Ташкили ҳисобгирӣ аз нуқтаи назари таснифоти моддаҳои бучетӣ;

2. Назорат аз болои иҷроиши харҷномаи хароҷотҳо;

3. Гузариш ба низоми ҳазинавӣ иҷроиши бучетҳо;

4. Дар ҳисобгирӣ аз ҳам ҷудоқунии хароҷоти ҳазинавӣ ва ҳақиқӣ;

5. Хусусиятҳои соҳавӣ ҳисобгирӣ дар ташкилотҳои доираи бучет (тандурустӣ, маориф, илм ва ғайра).

Хусусиятҳои махсуси баҳисобгирӣ дар муассисаҳои бучетӣ зарурати пуррагардонии вазифаҳои умумии ҳисобгирӣ ба вазифаҳои бештар мушаххас монанди: иҷроиши аниқи бучети тасдиқшуда, риояқунии низоми молиявӣ – бучетӣ, равнасозии воситаҳо ба бучет ва ошкоркунӣ даромадҳои иловагӣ ба миён меорад.

Мувофиқи муқаррарнамудаи дастурамал оид ба пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ, тартиби пешбурди баҳисобгирии муҳосибиро дар муассисаҳо чунин пешбинӣ менамоянд:

- нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳо;

- шакли ордери мемориалии пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ;

- усулҳои истифодабарии зерҳисобҳои Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ барои инъикос намудани амалиётҳо оид ба иҷроиши сметаҳои даромаду хароҷоти чи маблағҳои бучетӣ ва чи маблағҳое, ки аз ҳисоби сарчашмаҳои ғайрибучетӣ ворид шудаанд;

- шаклҳои ҳуҷҷатҳои ибтидоии баҳисобгирӣ ва регистрҳои баҳисобгирии муҳосибӣ;

- усулҳои баҳодихии дороиҳо (активҳо) ва уҳдадорихо;

- мукотиботи зерҳисобҳо аз рӯи амалиёти асосии муҳосибӣ;
- дигар масъалаҳои вобаста ба ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ [4, с.31].

Принсипҳои асосии бароҳмонии баҳисобгирии муҳосибӣ тавассути қонун «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ» муайян карда шудааст, ки чунин мебошад:

1. Ба таври ҳатмӣ будани навишти дугарафаи амалиёти хоҷагидорӣ дар нақшаи ҳисобҳои тасдиқнамудаи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
2. Ҳисобгирии объектҳои баҳисобгирӣ бо пули миллӣ ва забони давлатӣ амалӣ карда мешавад. Ҳуҷҷатҳои ибтидоие, ки ба забонҳои ғайр тартиб дода шудаанд, бояд тарҷумаи зерсатриро ба забони тоҷикӣ дошта бошанд;
3. Дар баҳисобгирии муҳосибӣ хароҷоти ҷорӣ барои истехсоли маҳсулот, иҷроиши корҳо ва расонидани хизматҳо аз хароҷоти хусусияти асосӣ ва гузоришоти молиявидошта дар алоҳидагӣ ба ҳисоб гирифта мешавад;
4. Ҳатман ҳуҷҷатноккунии тамоми амалиёти хоҷагидорӣ;
5. Барои банизомдарорӣ ва чамъоварии маълумот, ки дар ҳуҷҷатҳои ҳисобгирӣ ҷой дорад, регистрҳои баҳисобгирие истифода мешаванд, ки шакли онҳо аз ҷониби Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоте, ки ба онҳо ҳуқуқи танзимкунии ҳисобгирии бухгалтерӣ дода шудааст ва мақомоти ҳокимияти иҷроия қор карда баромада шудаанд.

Баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳо бо асъори миллӣ - сомонӣ пеш бурда мешавад.

Дар баҳисобгирӣ ва ҳисоботи муҳосибӣ баҳодиҳии молу мулк ва уҳдадорӣҳои муассиса бо нишондиҳандаҳои пулӣ амалӣ карда мешавад. Баҳодиҳии молу мулке, ки бо роҳи пардохткунӣ ба даст оварда шудаанд, тавассути чамъкунии тамоми хароҷоти ҳақиқӣ барои хариди он гузаронида шуда амалӣ карда мешавад.

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (феврари 2010) нақшаи чорабиниҳо оид ба татбиқи Консепсияи ислоҳоти чараёни бучет дар Тоҷикистон барои солҳои 2010 – 2018 қабул карда шудааст.

Қисми асосии стратегияи баҳисобгирии бухгалтериро бахши давлатии он ташкил медиҳад.

Ҳуҷҷатҳои асосии чараёни амалӣ гардидани ислоҳоти баҳисобгирии бухгалтерӣ дар ташкилотҳои бучетӣ аз инҳо иборат мебошанд:

1. Санадҳои меъёрӣ оид ба ҷорӣ кардани баҳисобгирии бухгалтерӣ дар ташкилотҳои бучетӣ;
2. Дастурамал оид ба пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ, ки бо фармони Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2000, №157, тасдиқ карда шудааст;
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба ҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз майи соли 2011;
4. Фармони Вазири молия аз 2.10.1997, №45 «Оид ба гузаронидани баҳисобгирии бухгалтерии амвол ва уҳдадорӣҳои молиявӣ»;
5. Дастурамал оид ба меъёри хӯрдашавии воситаҳои асосӣ ва тарзи ҳисоб кардани он;
6. Дастурамал оид ба тартиби сохтан ва пешниҳод кардани ҳисоботи солона ва даврагии муассисаҳои бучетии Ҷумҳурии Тоҷикистон (фармони Вазири молия аз 2.10.2006, №86;)
7. Гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти бучети Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2005 (Фармони вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, №129 аз 28.12.2004).

Санадҳои меъёрӣ дар бораи ҷорӣ кардани баҳисобгирии бухгалтерӣ дар субъектҳои хоҷагидорӣ:

1. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии бухгалтерии фаъолияти молиявӣ-хоҷагӣ ва дастури методӣ дар бораи амалӣ кардани он (фармони Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.09.1998, №99);

2. Нақшаи ҳисобҳои ҳисобгирии бухгалтерии (молиявӣ) – фаъолияти молиявӣ- хочағӣ ва нишондоди методӣ оид ба татбиқи он мувофиқи талаботи стандарти байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ, фармони Вазири молия аз 5.03.2004, №28);

3. Дастурамал оид ба тартиби аз тарафи субъектҳои хочагидорӣ пур кардани ҳисоботҳои семоҳа ва солона (фармони Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29.08.2001, №124);

4. Дастурамал оид ба тартиби аз тарафи субъектҳои хочағӣ пур кардани ҳисоботҳои семоҳа ва солона мутобиқи талаботи СБҲМ (фармони Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.11.2004, №141);

5. Низомнома оид ба ҷорӣ кардани баҳисобгирии бухгалтерӣ ва ҳисоботҳои молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (фармони Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8.02.2003, №9);

6. Тавсияи методӣ оид ба гузариш ва ҷорӣ намудани баҳисобгирии бухгалтерӣ мувофиқи талаботи стандарти байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ ((СБҲМ) фармони Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи 2004, №68);

7. Стандарти байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ. Ҷилди 1-2 (фармони Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31.12.2008, №134);

8. Тавсияи методӣ оид ба татбиқи СБҲМ. Ҷилди 1-2 (фармони Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31.12.2008, №134).

Ислоҳоти баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои буҷетӣ дар чадвали зерин нишон дода шудааст.

Чадвали 1. Ислоҳоти баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои буҷетӣ

№	Номгӯи қонунҳо	Давраи қабули онҳо	Мохияти қонунҳо
1.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлат»	Бо тағйироту иловаҳо аз 18.06.2008	Ин қонун бо мақсади танзими давлатии молиявӣ, таъмини принципҳои таркиби буҷет, тайёр кардан ва иҷрои буҷети ҚТ, танзими муносибатҳои байни ҳамаи дараҷаҳои буҷет, муайян кардани ҷараёни амали буҷетӣ, инчунин оид ба муносибатҳои молиявӣ байни буҷетӣ ва субъекти самтҳои буҷет хизмат мекунад.
2.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳазинадорӣ»	06.03.2001	Ин қонун асоси ҳуқуқии давлатии ҳазинадориро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда, муносибатҳои ҳазинадориро дар ҚТ танзим менамояд.
3.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қарзи давлатӣ»	11.12.1999	Ин қонун муносибатҳои қарзии давлатӣ ва механизми амалии онро танзим ва таъмин мекунад.
4.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба буҷети харсола	Ҳар сол	Ин қонун механизми воридоти манбаи буҷет ва ба соҳаҳо тақсим кардани маблағҳои воридгардида, назарияи истифодаи дурусти мақсадноки маблағҳои пулиро танзим мекунад.
5.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсия	27.02.2008	Ин қонун истифодаи мақсадноки маблағҳо ва воситаҳои пулию-молӣ, амволи давлатиро назорат карда, ҳолатҳои роҳ надодан ба хатогиҳои зиддикоррупсионӣ ва тасарруфи маблағу воситаҳоро назорату танзим мекунад.
6.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба бонки милли	28.06.2011 №722	Ин қонун асосҳои ҳуқуқии фаъолияти Бонки милли Тоҷикистон, вазифаҳои асосӣ ва уҳдадорӣҳои онро муайян мекунад.

7.	Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон		Ин кодекс механизми ташкилӣ ва тартиби ҷамъоварии андозхоро дар ҷумҳурӣ ба низом мебарорад.
8.	Кодекси гумрукӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон		Тартиботи гумрукуноро ба низом мебарорад.
9.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи хариди давлатӣ		Тартиботи дурусти хариди равияҳои моли, амвол, қору хизматрасониро танзим мекунад.
10.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобдории муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ»	21.11.2011	Ин қонун асосҳои ҳуқуқи ташкил ва танзими ҳисобгирии бухгалтериро дар ҶТ муқаррар мекунад. Мақсади қонун таъмини ягонагии ҳисобгирии бухгалтерии ғайри, уҳдадорӣ ва транзактӣ, ки аз тарафи корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо гузаронида мешаванд, ҷамъоварӣ ва барои истифода пешниҳод кардани ҳисоботи молиявӣ, ҳисоботҳои муқоисавӣ ва ахбори аниқ нисбати ҳолати амвол, дохилшавӣ ва сарфи онҳо мебошад.
11.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғайриҷамъоварии аудиторӣ»		Ин қонун ғайриҷамъоварии назорати одиториро дар тақсими муосир танзим менамояд.
12.	Қонун «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ»		Тартиби ташкилӣ ва истифодаи воситаҳои молиявиро аз рӯи стандартҳои давлатӣ танзим мекунад.
13.	Қонуни конституционӣ оид ба идоракунии маҳаллии давлатӣ		
14.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи худидоракунӣ дар шаҳрҳо ва қишлоқҳо»	Август 2004	Механизми худидоракунӣ дар шаҳрҳо деҳот танзим менамояд.

Манбаъ: Шарифов З.Р. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ. – Душанбе, 2011. - С 14-20

Дастурамали нави баҳисобгирии бучетӣ тартиби ягонаи ҷорӣ кардани баҳисобгирии бухгалтерӣ дар ташкилотҳои Ҳокимияти давлатӣ, ташкилотҳои идораи давлатӣ, фондҳои ғайрибучетӣ, ташкилоту идораҳои давлатии минтақавӣ, ташкилотҳои худидораи маҳаллӣ ва ташкилоти бучетӣ муқаррар мекунад.

Сиёсати давлатии баҳисобгирии муҳосибӣ ба воситаи дастурамалҳои зерин амалӣ карда мешавад:

- нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии бучетӣ;
- тартиби инъикоси амалиётҳо оид ба иҷрои бучет дар низомии бучетӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар ҳисобҳои баҳисобгирии бучетӣ;
- тартиби инъикоси ташкилотҳои, ки хизматрасонии ҳазинавӣ, иҷрои бучет, амалиётҳо оид ба хизматрасонии ҳазинавӣ иҷрои бучет дар ҳисобҳои баҳисобгирии бучетӣ татбиқкунанда;
- аз эътибор соқит кардани мукотиботи ҳисобҳои баҳисобгирии бучетӣ;
- дигар масъалаҳои ташкили баҳисобгирии муҳосибии бучетӣ.

Хамаи амалиётҳое, ки аз тарафи ташкилоту муассисаҳои буҷетӣ гузаронида мешаванд, дар ҳуччатҳои аввала ба қайд гирифта мешаванд. Барои қорӣ кардани баҳисобгирии буҷетӣ дар муассисаҳои буҷетӣ рӯйхатҳое, ки дар он равандҳо ва нишондодҳои ҳатмӣ инъикос ёфтааст, истифода карда мешавад.

Шакли рӯйхатҳои баҳисобгирии муҳосибии буҷетӣ, ки хусусияти ҳоси иҷроии буҷетро доранд, инчунин қорӣ кардани онҳо аз тарафи ташкилотҳо мувофиқи низоми буҷети ҚТ тасдиқ карда мешавад.

Дастурамал дар бораи баҳисобгирии буҷет аз чор қисм иборат аст. Дар қисми якум асосҳои ташкили баҳисобгирии буҷет инъикос ёфта, фаҳмиши он дода шуда, талабот оид ба расмият даровардан ва ҷо ба ҷо кардани ҳуччатҳои ибтидоӣ ва рӯйхатҳои баҳисобгирӣ дода шуда, дар он тартиби ислоҳи ҳатогихо, ки дар вақти тартиб додани ҳуччатҳо рӯй додааст мурағтаб гардида, нишон дода шудааст. Ҳамин тавр, дар ин қисм зарурати татбиқи барӯйхатгирии амвол, ғайриҳо ва уҳдадории молиявӣ, худидоракунии баҳисобгирии буҷетӣ нишон дода шудааст.

Дар қисми 2-юми Дастурамал нақшаи нави баҳисобгирии буҷет, дар қисми 3-юм тартиби истифодаи нақшаи ҳисобҳо ва дар қисми 4-ум тартиби баҳисобгирии амалиётҳо дар мавриди ба таври марказонидашуда ба роҳ мондани таъмини маводҳои арзишноки ташкилотҳои буҷетӣ инъикос ёфтааст. Дар дастурамал 3 замима дохил карда шудааст: дар замимаи 1-ум мукотиботи ҳисобҳои баҳисобгирии буҷет аз рӯи амалиётҳои асосии хоҷагӣ, дар замимаи 2-юм ба як шакл даровардани (унификатсия) ҳуччатҳои ибтидоии баҳисобгирӣ ва нишондод оид ба истифодаи он, дар замимаи 3-юм номгӯи рӯйхатҳои тавсияшавандаи баҳисобгирии буҷет бо нишондоди мушаххасоту нишондодҳои ҳатмӣ нишон дода шудааст.

Ҳангоми қабули молу мулк, ки бебозгашт ба муассиса ворид гаштаанд, аз рӯи арзиши бозорӣ баҳо дода мешавад. Молу мулк, ки дар ҳуди муассиса истеҳсол ва ё барпо карда шуда бошанд, он гоҳ онҳо аз рӯи арзиши тайёркуниашон баҳо дода мешаванд. Дар зери арзиши тайёркуни тамоми хароҷоти ҳақиқии барои тайёркунии объекти молу мулк гузаронидашуда дар назар дошта шудааст.

Ба ҳайати хароҷоти ҳақиқии бо бадастории амвол алоқаманд хароҷоти зерин дохил мешавад: маблағи пулие, ки мувофиқи шартнома ба фурушанда пардохта мешавад; ғоизҳо барои қарзи гирифташуда, ки бо бадастории амвол алоқаманд аст; муқофотҳо ба ташкилотҳои миёнарав; хароҷоти нигоҳдорӣ; овардарасонӣ ва ғайра.

Ташкилкунии арзиши қорӣ дар асоси нарҳе, ки ҳангоми бадастории амал мекунад, иҷро карда мешавад.

Баҳисобгирии муҳосибӣ аз рӯи ҳисобҳои арзиши муассиса ва амалиётҳо бо арзи хориҷӣ дар асоси аз нав ҳисобкунии қурби мубодилаи асъор аз рӯи курси БМТ бо пули миллӣ, дар санаи амаликунии амалиёт ба роҳ монда мешавад.

Бояд қайд намоем, ки ҳамаи ташкилотҳо, новобаста аз шакли моликиятшон ва тобеияти идоравиашон, бе илми ҳисобгирии муҳосибӣ фаъолият карда наметавонанд. Аз ин ҷост, ки баҳисобгирии муҳосибӣ қисми ҷудонашавандаи идоракунии ташкилот ба шумор меравад. Ахбороти баҳисобгирӣ ҳамчун асос барои ҳалли муаммоҳои идоракунӣ ҳам дар дохили ташкилот ва ҳам берун аз он хизмат мерасонад. Илми баҳисобгирии муҳосибӣ чараёни бақайдгирӣ ва коркарди ахбороти иқтисодӣ барои ба ҳисоб гирифтани фаъолияти молиявӣ хоҷагии корхонаву ташкилотҳо бо мақсади назорат ва идоракунӣ меомӯзад. Пешниҳод менамоем, ки ҳамаи корхонаҳо бояд дорои шӯъбаи ҳисобдорӣ бошанд ва амалиёти иҷрошудаи корхонаро дар асоси нишондодҳои ҳисобгирӣ асоснок намоянд.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ», №702 аз 25-уми март соли 2011.

2. Низомномаи ҳисобгирии муҳосибӣ «Сиёсати ҳисобдории корхона» УПП 1/99, №135 аз 24-уми сентябри соли 1999.
3. Нақшаи счётоҳои ҳисобгирии бухгалтерии ғабӯлияти молиявӣ ҳоҷагии субъектҳои ҳоҷагидорӣ ва Дастури методи истифодабарии он. Бо қарори Вазорати молияи ҶТ аз 5 мартӣ с.2004, №28. – Душанбе, 2004с. - 166с.
4. Дастурамал оиди бурдани ҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ. – Душанбе, 2001.
5. Менгиниев А.Х. Баҳисобгирии молиявӣ. Дастури таълимӣ / А.Х.Менгиниев, А.Мирзоалиев. – Душанбе: ИҶБАК ҶТ, 2004. – 290 с.
6. Шарифов З.Р. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ / З.Р.Шарифов. - Душанбе, 2011. - 202 с.
7. Шерназаров А.Ш. Ҳисобдорӣ / А.Ш.Шерназаров, А.Муҳаммедов, А.Ҳайдаров. – Душанбе: «Маориф», 1992. - 399 с.
8. Шобеков М. Ҳисобгирии молиявӣ. Китоби дарсӣ/ М.Шобеков, М.У. Бобоев, Т.Т.Ҷонбеков. - Душанбе: ҶДММ «Дақиқӣ», 2014. – 400 с.

УДК: 338.45:001(575)

МОДЕЛЬ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Мирзоева Евгения Шуджоатбековна – к.э.н., старший преподаватель кафедры финансового менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова А. 64/14. Тел.: (+992)985022224; evgeniya-2385@mail.ru

В данной статье автором рассматриваются проблемы предприятий легкой промышленности в Республике Таджикистан, которые до сих пор не находят своего решения, и в последнее время актуальность их преодоления возросла. Одной из таких проблем, автор отмечает техническую и технологическую отсталость отечественных предприятий отрасли от зарубежных предприятий. В данной статье проанализирована взаимосвязь между объемом производства предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан и объемами капиталовложений в данную отрасль. В процессе анализа проблем отрасли легкой промышленности Республики Таджикистан, автором разработана Стратегия кластерного развития отрасли легкой промышленности Республики Таджикистан на период до 2030 года, целью которой будет организация кластерного процесса в направлении импортозамещения основной продукции отрасли, а также предложена Модель инновационного развития предприятий легкой промышленности до 2030 года. Предложенная модель в достаточной степени соответствует сценарию развития экономики до 2030 года, инновационной динамике инвестиционного процесса и высокой инновационной активности.

***Ключевые слова:** инновационно-инвестиционная деятельность, отрасль легкой промышленности, кластерное развитие, инновационные технологии, инновационный процесс, модель инновационного развития, импортозамещение, инновационный курс.*

МОДЕЛИ РУШДИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Мирзоева Евгения Шуджоатбековна – н.и.и., муаллими калони кафедраи менеҷменти молиявӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, к. Нахимов А. 64/14. Тел.: (+992)985022224; evgeniya-2385@mail.ru

Дар мақолаи мазкур муаллиф муаммоҳои корхонаҳои саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистонро баррасӣ менамояд, ки то ҳол ҳалли худро наёфтаанд ва вақтҳои охир ҳалли чунин масъалаҳо меафзояд. Яке аз муаммоҳои, ки аз тарафи муаллиф муайян карда шудааст, ин ақибмонии техникӣ ва технологияи корхонаҳои ватанӣ аз корхонаҳои хориҷӣ

ба ҳисоб меравад. Инчунин, дар мақолаи мазкур оид ба алоқамандии байни ҳаҷми истеҳсолоти корхонаҳои саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳаҷми сармоягузориҳо дар ин соҳа таҳлил гузаронида шудааст. Дар раванди таҳлили проблемаҳои соҳаи саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби муаллиф Стратегияи рушди кластерӣ барои соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таҳия ва пешниҳод гардидааст, ки мақсади он ташикли раванди кластерӣ дар самти воридоти маҳсулоти асосии саноат мебошад. Барои татбиқи фаъолияти инноватсионӣ-инвеститсионии корхонаҳои саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо усули самарабахии рушди инноватсионӣ муаллиф Модели рушди инноватсионии корхонаҳои саноати сабукро то соли 2030 пешниҳод менамояд. Модели пешниҳодишуда ба сценарияи рушди иқтисодиёт то соли 2030, динамикаи инноватсионии раванди фаъолияти инноватсионӣ-инвеститсионӣ мутобиқ аст.

Калидвожаҳо: фаъолияти инноватсионӣ-инвеститсионӣ, соҳаи саноати сабук, рушди кластерӣ, технологияҳои инноватсионӣ, раванди инноватсионӣ, модели рушди инноватсионӣ, воридотивазкунӣ, самти инноватсионӣ.

MODEL OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES OF LIGHT INDUSTRY THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Mirzoeva Evgeniya Shujoatbekovna - candidate of economic sciences, Senior Lecturer, Department of Financial Management, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova, 64/14. Tel: (+992)985022224; Email: evgeniya-2385@mail.ru

In this article, the author considers the problems of light industry enterprises in the Republic of Tajikistan, which still do not find their solution, and recently the relevance of overcoming them has increased. One of these problems, the author notes the technical and technological backwardness of domestic industry enterprises from foreign enterprises. This article analyzes the relationship between the volume of production of light industry enterprises of the Republic of Tajikistan and the volume of investment in this industry. In the process of analyzing the problems of the light industry of the Republic of Tajikistan, the author developed and proposed a Strategy for the cluster development of the light industry of the Republic of Tajikistan for the period until 2030, the purpose of which is to organize a cluster process in the direction of import substitution of the main products of the industry. For the implementation of innovation and investment activities of enterprises of light industry of the Republic of Tajikistan, an effective method of innovative development, the author proposes a Model of innovative development of enterprises of light industry until 2030. The proposed model, sufficiently consistent with the scenario of economic development until 2030, the innovative dynamics of the investment process and high innovation activity.

Key words: innovation and investment activity, light industry, cluster development, innovative technologies, innovative process, model of innovative development, import substitution, innovation course.

Многие проблемы устойчивого функционирования и конкурентоспособности предприятий легкой промышленности в Республике Таджикистан до сих пор не находят своего решения, и в последнее время актуальность их преодоления возросла. С целью инновационно-инвестиционного развития предприятий отрасли легкой промышленности необходимо решить ряд ключевых проблем, одной из таких проблем, является техническая и технологическая отсталость отечественных предприятий отрасли от зарубежных предприятий. Данная проблема нуждается в первоочередном исполнении, так как износ основного капитала составляет 46%, а на некоторых предприятиях он составляет около 55%. Практически все предприятия легкой промышленности нуждаются в модернизации оборудования и техническом оснащении производства.

Важно заметить, что из-за технической и технологической отсталости, большинство отечественных предприятий не имеют возможности производить конкурентоспособную продукцию, соответствующую международным стандартам качества. Однако, некоторые из них, которые внедрили новое оборудование и использовали инновационные технологии, с успехом конкурируют не только на

внутреннем, но и на международном рынке. Таким образом, произведенная продукция предприятий легкой промышленности республики удерживается на внутреннем рынке, посредством сдерживания цен, при увеличивающихся издержках. Проблема обостряется тем, что большинство предприятий не вкладывают инвестиции в развитие инновационно-инвестиционной деятельности, и лишь наращивают объемы производства неконкурентоспособной продукции, что в скором времени приводит к банкротству предприятия. Между тем, мы проанализировали взаимосвязь, между объемом производства предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан и объемами капиталовложений в данную отрасль (см.таблицу 1) .

Таблица 1. Объем производства продукции легкой промышленности (в ценах соответствующих лет, млн. сомони)

Годы	Объем производства продукции легкой промышленности	Капитальные вложения в отрасль легкой промышленности
2005	323.3	1.105
2006	647.3	2.886
2007	813.2	5.068
2008	732	26.99
2009	705.3	49.289
2010	1093.7	159.758
2011	1430	269.284
2012	1553	305.674
2013	1379	277.344
2014	1379	50.4
2015	1435	90.9
2016	1418	204.7
2017	1681	124.9
2018	2546	57.4

Источник: Статистический ежегодник: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2018. – 322с.

Данная взаимосвязь, нами рассчитана с использованием программного обеспечения для проведения эконометрического и статистического анализа «EViews» (см. таблицу 2.).

Таблица 2. Взаимосвязь между объемом производства предприятий легкой промышленности и объемами капиталовложений

Dependent Variable: LOG(VLP)				
Method: Least Squares				
Date: 06/02/19 Time: 11:46				
Sample (adjusted): 2005 2018				
Included observations: 14 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	5.704605	0.067460	84.56219	0.0000
LOG(CAPLP)	0.269489	0.014279	18.87311	0.0000
DUMMY	0.996047	0.080002	12.45024	0.0000
R-squared	0.974859	Mean dependent var	6.997931	
Adjusted R-squared	0.970288	S.D. dependent var	0.522135	
S.E. of regression	0.090001	Akaike info criterion	-1.790573	
Sum squared resid	0.089103	Schwarz criterion	-1.653632	
Log likelihood	15.53401	Hannan-Quinn criter.	-1.803250	
F-statistic	213.2660	Durbin-Watson stat	2.006909	
Prob(F-statistic)	0.000000			

Данную взаимосвязь мы вычислили по следующему уравнению:

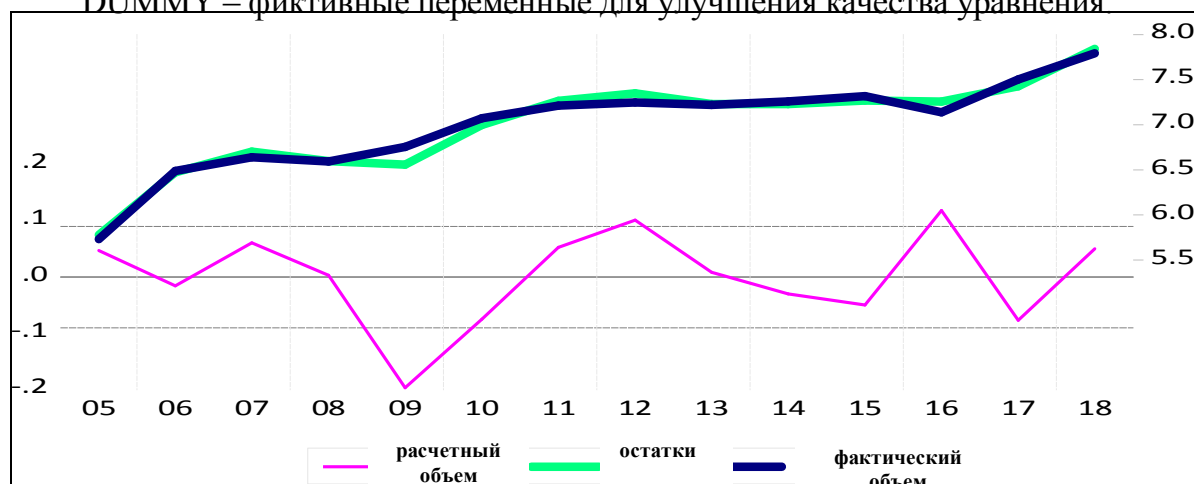

$$\text{LOG(VLP)} = 5.70460531916 + 0.269489122556 * \text{LOG(CAPLP)} + 0.99604725325 * \text{DUMMY},$$

где: VLP – объем производства в легкую промышленность;

CAPLP – капиталовложения в легкую промышленность;

DUMMY – фиктивные переменные для улучшения качества уравнения

Диаграмма 1. Взаимосвязь между общим объемом производства и капиталовложениями в легкую промышленность Республики Таджикистан

Следует отметить, что по результатам регрессионного анализа, мы выявили, что между объемом производства продукции предприятий легкой промышленности и объемами капиталовложений в данную отрасль промышленности Республики Таджикистан существует высокая взаимосвязь.

Таким образом, по нашему мнению, для стимулирования инновационно-инвестиционной деятельности предприятий легкой промышленности и их переориентации на инновационный курс развития, необходимо использовать механизм государственной поддержки секторов экономики. Следует отметить, что наращивание экономического потенциала Республики Таджикистан, ориентированное на рост конкурентоспособности промышленных предприятий на базе инвестиций в инновационную деятельность, является приоритетами осуществляемых в стране структурных изменений. В современных условиях инновационная ориентация промышленных предприятий в Республике Таджикистан может стать движущей силой для существенных преобразований в национальной экономике. Как отметил, в своем Послании Основоположник мира и национального единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон: «В результате осуществленных Правительством страны мер за последние 3 года доля сферы промышленности в валовом внутреннем продукте возросла с 15,2 % до 17,3 %. В связи с этим и с учетом важности сферы промышленности в решении социально-экономических задач, и создании рабочих мест, предлагаю ускоренную индустриализацию страны объявить четвертой национальной целью. Принимая это во внимание необходимо, чтобы до 2030 года доля сферы промышленности в валовом внутреннем продукте увеличилась до 22 %» [2].

Так, отрасль легкой промышленности, может играть ключевую роль в социальных вопросах повышения занятости населения и увеличению его доходов. Многие развивающиеся страны, ввиду того, что данная отрасль экономики содействует экономическому и социальному развитию, оказывают ей существенную государственную поддержку и вкладывают значительные объемы капиталовложений для стимулирования инновационной деятельности и активному использованию передовых технологий. В нашей республике, по причине технической и технологической отсталости предприятия отрасли не имеют возможности

формировать спрос на произведенную продукцию из-за не развитости их инновационно-инвестиционной деятельности. Вместе с тем, отечественные предприятия не влияют на спрос, так как не могут удовлетворить потребности потребителей по причине того, что модные тенденции приходят в основном с импортом зарубежных изделий. Однако, отрасль легкой промышленности, включена в состав приоритетных секторов экономики Республики Таджикистан, и в перспективе ожидается переориентация промышленных предприятий на инновационный тип развития.

В соответствии со Стратегией развития промышленности Республики Таджикистан на период до 2030 года приводится следующее: «Легкая промышленность является приоритетной отраслью промышленности Таджикистана. За годы независимости в республике построены и сданы в эксплуатацию крупные текстильные предприятия, ряд действующих предприятий переоборудованы. Преимущество легкой промышленности основано на доступности местного сырья, независимости от импорта производственного сырья из-за рубежа, особенностях трудоемкости, способствующих созданию большого количества рабочих мест, и широких способностях и возможностях в обеспечении населения готовой продукцией» [4, с.28].

В соответствии с Национальной стратегией развития Республики Таджикистан на период до 2030 года приводится следующее: «Производство продукции легкой промышленности к 2030 году увеличится в 2,5 раза, будут обеспечены высокие темпы производства и переработки хлопка-сырца, хлопка-волокна, шерсти, кожи, обуви, ковров, мебели, швейной продукции и шёлка. На этой основе увеличатся объемы импортозамещающей и ориентированной на экспорт продукции» [3, с. 15].

Следует отметить, что в Стратегии развития промышленности Республики Таджикистан на период до 2030 года указаны следующие показатели отрасли легкой промышленности Республики Таджикистан (см. таблицу 3.)

Таблица 3. Показатели производства продукции предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан

Наименование продукции	2018	2020	2030	Процент 2030г по сравнению с 2018 годом
Хлопковая пряжа, тонн	20634,2	21257	34383	166,6
Хлопчатобумажные ткани, млн. кв. метров	4,0	40	100	25 равный
Швейная продукция, тыс. сомони	233525	269394	758030	3,2 равный
Ковры, тыс. кв. метров	3253	5000	6850	2,1 равный
Носки, тыс. пар	3311	4141	16026	484,0
Трикотажные изделия, тыс. сомони	1140	1540	3500	307,0
Переработка шкур, штук	607300	861427	2000000	329,3
Обувь, тыс. штук	917	1000	1700	185,3
Мебель, тыс. сомони	30540	32595	36334	118,9
Адрас и атлас, тыс. кв.метров	67,8	72	612	9,0 равный

Источник: Стратегия развития промышленности Республики Таджикистан на период до 2030 года, г. Душанбе, 27 марта 2018 года, № 159.

Таким образом, задействование производственных мощностей и создание новых предприятий позволят увеличить производство хлопковой пряжи на 166,6%, хлопчатобумажных тканей - на 25 раз, трикотажных изделий - в 3,1 раза, чулочно-носочной продукции - в 4,8 раз, ковров в 2,1 раза, обуви - в 185,3%, мебели - 118,9%, адраса и атласа - в 9,0 раз [4, с.29].

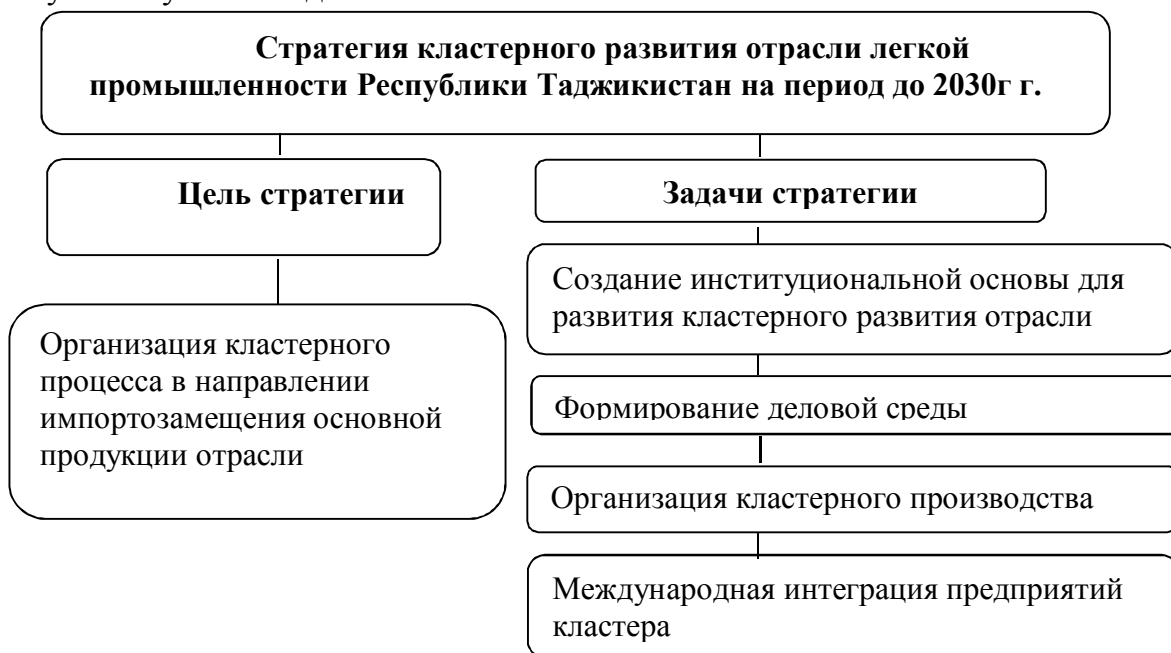
В ближайшей перспективе отрасль легкой промышленности станет площадкой для разработки и внедрения инноваций, посредством широкого использования передовых инновационных технологий мировых лидеров текстильной промышленности, так и за счет активного внедрения отечественных разработок.

В современных условиях в Республике Таджикистан, особое значение приобретает создание инновационного климата, мотивирующего на поиск и внедрение инноваций во все сферы экономики и, в первую очередь, в промышленное производство, так как из-за перенасыщения рынка высококонкурентной импортной продукцией страдают отечественные предприятия, которые в большинстве своем не используют инновационные разработки. В этих условиях для отечественных промышленных предприятий жизненно необходимо внедрять инновации, которые окажутся движущей силой [3, с.1].

В процессе анализа проблем отрасли легкой промышленности Республики Таджикистан, мы пришли к выводу, о том, что необходимо разработать и предложить Стратегию кластерного развития отрасли легкой промышленности Республики Таджикистан на период до 2030 года, целью которой будет организация кластерного процесса в направлении импортозамещения основной продукции отрасли. (см. рис. 1.)

Ввиду того, что предприятия легкой промышленности, большинство из которых имеют статус малого и среднего бизнеса, сталкиваются с проблемами финансирования исследовательских, конструкторских и инновационных разработок, при этом им необходимо оставаться конкурентоспособными.

По этой причине формирование кластера в отрасли легкой промышленности будет способствовать её развитию, содействую благоприятному инвестиционному климату в Республике Таджикистан.

Рисунок 1. Цели и задачи Стратегии кластерного развития отрасли легкой промышленности на период до 2030 года (составлено автором).

В Стратегии кластерного развития отрасли легкой промышленности Республики Таджикистан до 2030 года, необходимо включить следующие задачи:

1. Создание институциональной основы для развития кластерного развития отрасли включает следующие государственные мероприятия:

- программа по импортозамещению в отрасли легкой промышленности;
- создание инновационно-промышленных парков для поддержания инновационных исследований и разработок;

- создание коммуникационной платформы для информирования всех заинтересованных сторон;

- государственные инвестиции в наукоёмкое производство;

- программа государственных заказов и участие в нем предприятий кластера легкой промышленности;

- контроль над незаконным импортом продукции отрасли.

2. Формирование деловой среды, включает следующие мероприятия:

- содействие организации кластерных союзов и организаций;

- создание исследовательских лабораторий для тестирования материалов;

- создание выставочных платформ для продукции отрасли;

- открытие центров по дизайну и созданию опытных прототипов;

- открытие центров подготовки и обучения персонала;

- организация и проведение тренингов, семинаров, мастер-классов, стажировок, обмен опытом с зарубежными компаниями и т.д.

- проведение и демонстрация моды швейной продукции.

3. Организация кластерного производства:

- поставка качественного сырья для производственных предприятий;

- открытие сетей лабораторий для экспертизы и сертификации сырья;

- стимулирование выпуска инновационных материалов;

- поддержка исследований по разработке инновационной продукции для различных сегментов рынка.

4. Международная интеграция предприятий кластера отрасли включает следующие мероприятия:

- экспорт конкурентоспособной продукции отрасли;

- открытие и организация международных выставок и промышленных ярмарок продукции отрасли;

- подписание стратегических соглашений с зарубежными странами, в целях способствования продвижения текстильной, швейной и обувной продукции.

Для реализации инновационно-инвестиционной деятельности предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан, эффективным методом инновационного развития, предлагаем модель инновационного развития предприятий легкой промышленности до 2030 года.

Предложенный инновационный подход, в достаточной степени соответствует сценарию развития экономики до 2030 года, инновационной динамике инвестиционного процесса и высокой инновационной активности. Инновационный подход предполагает значительно более сложную модель управления и для государства, и для бизнеса.

Инновационное социально-ориентированное развитие легкой промышленности предполагает формирование новой элиты в бизнесе, повышение инвестиционной и бюджетной привлекательности отрасли, ее роли в экономике республики. В связи с вышеизложенным, в нашем исследовании представлена примерная Модель развития предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан до 2030 года, требующую сложную форму государственного управления национальной экономики (см. рис. 2.).

Важно заметить, что наряду с использованием традиционных мер, стимулирующих экономический рост предприятий легкой промышленности (бюджетные средства на финансирование науки, субсидирование процентных ставок по привлекаемым кредитам на закупку сырья, оборудования и запчастей к нему, на производство экспортной продукции в пределах возможностей государственного финансирования), так инновационный тип развития экономики предусматривает новые дополнительные целевые меры государственной поддержки. Это меры по привлечению инвестиций на техническое перевооружение и радикальную модернизацию производства, на реализацию высокотехнологичных пилотных проектов и важнейших инвестиционных проектов на основе развития частно-

государственного партнерства. Это позволит увеличить масштабность внедрения прогрессивных наукоемких технологий, обеспечить более высокие темпы роста объемов выпуска продукции, повысить в объеме продаж долю инновационной продукции.

Рисунок 2. Модель развития предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан (составлено автором).

Мировые лидеры промышленной продукции, значительно опережают своих конкурентов, во многом благодаря реализации инновационной стратегии развития и использования комбинации новых методов управления, которые обеспечивают лучшие рыночные позиции предприятиям. Однако для завоевания более выигрышной позиции на рынке, предприятия должны не только успешно внедрять инновационные технологии, но и своевременно реагировать на вызовы, и адаптироваться к быстро меняющимся условиям [7, с. 55].

Необходимо отметить, что повышение эффективности инновационной деятельности может быть достигнуто следующим образом. Во-первых, путем создания институтов инновационного развития, которые обеспечивают формирование национальных приоритетов инновационного развития и инновационной инфраструктуры, адекватную оценку научно-технологических ресурсов, необходимых для достижения намеченных целей. Во-вторых, укреплением научно-технологического потенциала страны путем активизации инновационной деятельности предприятий и организаций. В-третьих, формированием институциональных основ становления национального рынка инноваций.

Основной целью государственной инновационной политики «...служит повышение эффективности производства и обеспечение конкурентоспособности продукции отечественных производителей на основе создания и распространения базисных достижений, улучшающих инновацию, обеспечивающих устойчивый социально-экономический рост и достижение национальных стратегических целей...» [1].

Данный подход должен стать неотъемлемой частью стратегии перевода национальной экономики на инновационный тип развития. Необходимо адресное и

целевое налоговое стимулирование, позволит предприятиям уменьшить налогооблагаемую базу по налогу на прибыль в части расходов на научно-исследовательские и опытно-конструкторские разработки [6, с.167].

Таким образом, для проведения активной инновационной деятельности, необходимо стимулировать отечественные предприятия отрасли, путем использования механизмов льготного налогообложения, успешно функционирующих в развитых странах.

Литература

1. Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности» от 16.04.2012, №822, статья 10.
2. Послание Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 26 декабря 2018 г. [Электронный ресурс] URL: <http://www.prezident.tj>. (дата обращения 14.12.2019г.)
3. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Утверждена Решением Маджлиси Намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан 1 декабря 2016 года №636 [Электронный ресурс] URL: <http://mmk.tj/Government-programs/strategy/381> (дата обращения 24.02.2019г.)
4. Стратегия развития промышленности Республики Таджикистан на период до 2030 года. Утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 27 марта 2018 года, №159 [Электронный ресурс] URL: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=131234 (дата обращения 11.03.2019г.)
5. Комилов С.Дж. //Теоретические аспекты инновационно-инвестиционной деятельности развития промышленных предприятий. С.Дж. Комилов, Е.Ш. Мирзоева //Вестник РТСУ. – Душанбе, 2019. - С.- 12-22.
6. Комилов С.Дж. Инновационное развитие как фактор активизации интеграционных процессов России и стран Центральной Азии/Политические, экономические и гуманитарные аспекты евразийской интеграции// Матер.межд.науч.-практ. конф. – Душанбе: РТСУ, 2014.- С.166-170.
7. Стратегия развития предпринимательства в реальном секторе экономики/Под ред. Клейнера Г.Б.-М.: Наука, 2002.-255с.

УДК: 338.138 (575.3)

УПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЯ ИПОТЕЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА РЫНКЕ ФИНАНСОВОГО КАПИТАЛА

Азизкулов Бехзод Джумабоевич - старший преподаватель кафедры финансов Таджикского государственного финансово – экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: 93 588 78 68 (м.)

Муртазов Нурилло - к.э.н., доцент кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово – экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: 918696932, e-mail: nmurtazoev@mail.ru

В статье рассматриваются различные трактовки понятий «ипотечное кредитование» и «ипотечные отношения», встречающиеся в экономической литературе, также изучены новые процессы сращивания крупных банков с промышленностью в современных условиях и объективные предпосылки этого процесса. Анализируется процесс формирования финансового сектора Республики Таджикистан.

Отмечено, что ипотечные отношения не могут формироваться и развиваться при отсутствии таких экономических предпосылок, как накопление денежных средств хозяйствующих субъектов, среды для эффективного их размещения, укрепление доверия между партнёрами, и их устойчивых долговременных связей. Поэтому развитие ипотечного кредита на рынке финансового капитала способствует росту этого сектора финансового рынка и выступает важнейшим условием экономического роста страны.

Следует отметить, что сила и мощь финансового капитала кроется в его постоянном: именно в процессе движения ипотечного кредита, при котором он

самовозрастает и происходит постоянное его воспроизводство. Его движение происходит на финансовом рынке, поэтому последняя является среда существования финансового капитала.

В статье обосновывается положение о том, что управление развитием ипотечных отношений на рынке финансового капитала способствует успешной работе его агентов (банки, страховые компании и микро-финансовые организации) по аккумулярованию денежных средств общества и последующая передача их в распоряжения хозяйствующих субъектов, также определяет условия и среду движения финансового капитала.

Ключевые слова: капитал, финансовый капитал, инвестор, процент, банк, депозиты, финансовый сектор, финансово-промышленные группы, ассоциации банков, ипотечный кредит, ипотечные отношения, пул.

ИДОРАКУНИИ РУШДИ МУНОСИБАТҶОИ ИПОТЕКӢ ДАР БОЗОРИ САРМОЯИ МОЛИЯВӢ

Азизкулов Бехзод Чумабоевич-муаллими калони кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе кӯчаи Нахимов 64/14, тел: (+992) 93 588 79 82 (т)

Муртазоев Нурилло- н.и.и., дотсенти кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон.

Сурога: 734067 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе кӯчаи Нахимов 64/14, тел: 918696932. Сурогаи элронӣ: nmurtazoev@mail.ru

Дар мақолаи мазкур тафсифи мухталифи мафҳумҳои «қарзи ипотекаӣ» ва «муносибатҳои ипотекаӣ», ки дар адабиёти иқтисодӣ мавриди истифода қарор мегиранд, мавриди омӯзиши қарор дода шуда, равандҳои нави муттаҳидиавии бонкҳои бузург бо саноати азим дар шароити муосир, инчунин, заминаҳои ташаққули раванди мазкур шарҳ дода шудаанд.

Раванди ташаққули баҳиши молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда шуда, рушди қарзҳои ипотекаӣ бидуни ҷунин заминаҳои иқтисодӣ, ба монанди андушти маблағҳои пулии субъектҳои хоҷагидор, иқлими мусоид барои ҷойгиркунии самаранокии онҳо, таҳқими этиמוד байни шарикон ва робитаҳои дарозмуддати устувор байни онҳо имконнопазир аст. Аз ин рӯ, рушди қарздиҳии ипотекаӣ дар бозори сармоияи молиявӣ ба рушди баҳиши бозори молиявӣ мусоидат намуда, шарти муҳими рушди иқтисодии кишвар маҳсуб меёбад.

Бояд қайд намуд, ки қувва ва иқтисодии сармоияи молиявӣ дар ҳаракати мунтазами он ниҳон аст: маҳз дар чараёни ҳаракат афзоиши ёфта, тақрористеҳсоли доимии он ба роҳ монда шуда, ҳаракат ва мавҷудияти қарздиҳии ипотекаӣ дар бозори молиявӣ таъмин карда мешавад.

Дар мақола идоракунии рушди муносибатҳои ипотекаӣ дар бозори молиявӣ баҳри пешрафти фаъолияти агентҳои он (бонкҳо, ширкатҳои сугуртавӣ ва ташилотҳои хурди молиявӣ) дар ҷалби воситаҳои пулии аҳоли ва пешниҳоди минбаъдаи онҳо ба ихтиёри субъектҳои хоҷагидор, шарт ва муҳити ҳаракати сармоияи молиявиро муайян месозанд, асоснок карда шудаанд.

Калидвожаҳо: сармоя, сармоияи молиявӣ, сармоягузор, фоиз, бонк, депозит, баҳиши молиявӣ, гурӯҳҳои молиявӣ саноатӣ, ассотсиатсияҳои бонкҳо, қарзи ипотекаӣ, муносибатҳои ипотекаӣ, иттиҳодияҳо ва ғайра.

MORTGAGE RELATIONS DEVELOPMENT DEPARTMENT IN FINANCIAL CAPITAL MARKET

Azizkulov Bekhzod Dzhumaboevich - Senior lecturer in finance and monetary circulation and Financial –Tajik State University of Finance and Economics. Address: 64/14 Nakhimov str. Dushanbe, Republic of Tajikistan 734067. Tel: (+992 37) 231-02-01 (+992) 93 588 79 82 (m)

Murtazoev Nurullo – Associate Professor, Department of Economic Theory of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 64/14 Nakhimov str. Dushanbe, Republic of Tajikistan 734067. Mob: 918 696932, e-mail: nmurtazoev@mail.ru

The article discusses various interpretations of the concepts of "mortgage lending" and "mortgage relations", found in the economic literature, also explores new processes of merging large banks with large industry in modern conditions and the objective premises of this process. The process of forming the financial sector of the Republic of Tajikistan is analyzed.

It is noted that mortgage relations cannot be formed and develop in the absence of such economic prerequisites as the accumulation of funds of economic entities, the environment for their effective placement, the strengthening of trust between partners, and their sustainable long-term ties. Therefore, the development of a mortgage loan to the financial capital market contributes to the growth of this sector of the financial market and is the most important condition for the country's economic growth.

It should be noted that the strength and power of financial capital lies in its constant movement: it is in the process of moving a mortgage loan, in which it self-grows and its constant reproduction occurs. Its movement takes place in the financial market, so the latter is the medium of financial capital.

The article substantiates the position that the management of the development of mortgage relations in the financial capital market contributes to the successful work of its agents (banks, insurance companies, and micro-financial organizations) in accumulating the company's funds and their subsequent transfer to the disposal of business entities, also determines the conditions and environment the movement of financial capital.

Keywords: *capital, financial capital, investor, interest, bank, deposits, financial sector, financial and industrial groups, bank associations, mortgage loan, mortgage relations, pool, etc.*

Одной из наиболее актуальных в республике форм кредитования, которая обеспечивает развитие рынка финансового капитала, является ипотечное кредитование. Ипотечный кредит обеспечивает развитие капитальных благ долгосрочного пользования. С введением в действие Закона Республики Таджикистан «Об ипотеке», принятого в 2009г., начала формироваться система ипотечного кредитования. В республике и её регионах в коммерческих банках началась разработка и реализация различных жилищных программ, которые опирались на положения названного Закона. Другими словами, Закон Республики Таджикистан «Об ипотеке» формировал условия для развития ипотечных отношений в стране.

Ипотечный кредит как экономическая категория характеризует экономические отношения по поводу долгосрочной ссуды, как формы финансового капитала, предоставляемой банками под залог недвижимости: земли, производственных и жилых зданий. Согласно статье 1 Закона «Об ипотеке», «ипотека - залог недвижимого имущества, прошедшего государственную регистрацию в установленном законом порядке; залог - способ обеспечения исполнения обязательства, в связи с которым кредитор по обеспеченному залогом обязательству (залогодержатель) имеет право в случае неисполнения должником этого обязательства получить удовлетворение из стоимости заложенного имущества преимущественно перед другими кредиторами лица, которому принадлежит это имущество (залогодателя), за исключением случаев, установленных законом»[1, с. 1].

Предметом ипотеки может быть право собственности или иное вещное право на недвижимое имущество:

а) здания, сооружения и другая недвижимость, которые используются в сфере бизнеса или предпринимательской деятельности;

б) жилые дома, квартиры в многоэтажных домах, дом в жилищном массиве (махалле), двор, квартира, которая состоит из одной или нескольких изолированных комнат;

в) дачи, садовые дома, гаражи и другие строения потребительского назначения;

в) иное имущество, отнесенное законодательством Республики Таджикистан к недвижимому имуществу, за исключением случаев, установленных законом.

Право с определенным сроком действия может быть предметом ипотеки только до истечения срока его действия.

Как выше отметили, Закон Республики Таджикистан «Об ипотеке» определяет институциональные основы формирования и развития ипотечных отношений в

направлении расширения сектора ипотечного рынка, который является составной частью финансового рынка. На ипотечном рынке происходят трансакции или обмен ипотечных ссудных капиталов, купля и продажа ипотечных облигаций, которые выпускаются различными торгово-промышленными и строительными компаниями, используемых для выдачи кредитов под залог недвижимости. Рынок ипотечных кредитов предоставляет институтам финансового рынка (банкам и другим учреждениям) возможности для кредитования домохозяйств с целью приобретения жилья, залога жилья или иной недвижимости, а также на приобретение финансовых активов, размещаемых на рынке с целью формирования источников ипотечного кредитования. Ипотечным рынком создается ипотечный сегмент финансового или фондового рынка, в то же время данный рынок выступает сегментом рынка банковских услуг, направленных на обслуживание ипотечных кредитов.

Как выше отметили, в настоящее время отечественные коммерческие банки разрабатывают и реализуют жилищные программы, поскольку в системе ипотечных отношений объективно существуют интересы их участников (государство, коммерческие банки, население, домашние хозяйства), которые лежат в основе формирования системы стимулов для развития ипотечного кредита. Стоит отметить, что до 2010 г условия реализации этих интересов и ипотечных отношений в стране оставляли желать лучшего. Только в последующие годы информация объемов ипотечных кредитов нашли свое отражение в официальных статистических документах (в основном в банковском статистическом бюллетене Национального банка Республики Таджикистан).

Таблица 1. Ипотечный кредит в банковской системе Республики Таджикистан

Показатели	2010	2015	2017	2018	2018 в % к 2010
Всего банковских кредитных вложений, млн.сомони	3 291, 9	11 341, 6	8 608,1	8 741, 3	266,1
в том числе: ипотечный кредит	11, 3	166, 0	185, 8	209, 1	18,5 раз
В %	0,34	1,46	2,15	2,39	1,42пп
Всего кредитных вложений микрофинансовых организаций, млн. сомони.	436, 4	1 991, 6	1 695, 0	2 040, 6	467,5
в том числе: ипотечный кредит	-	24, 6	46, 9	57, 3	232,9
В %	-	1,23	2,76	2,81	4,37пп.

Источник: Банковский статистический бюллетень. Декабрь 2018. № 1 (281). С.36, 40.

В период 2010 - 2018 гг. объемы банковских ипотечных кредитов возросли с 11, 3 до 209, 1 млн. сомони, или более чем в 18.5 раз, опережая темпы роста всех банковских кредитных вложений. Удельный вес объемов ипотечных кредитов возрос с 0,34% до 2,39% или более 1,42 процентный пункт. Относительно микро финансовых организаций следует отметить, что в этом направлении также наблюдается существенный рост объемов ипотечных кредитов: в 2018 г. их объем составлял 57, 3 млн. сомони против 24, 6 млн. сомони в 2015 г., т.е. возрос более чем в 1,23 раза, его удельный вес увеличился на 2,81 процентного пункта (см. таблицу 3.1.). Как свидетельствуют данные таблицы 1, в 2010-2018 годы произошел быстрый рост объемов ипотечного кредитования банковской отрасли экономики страны. Однако следует отметить, что в ВВП страны удельный вес объемов предоставленных ипотечных кредитов составил лишь 2,39% (в 2018 г.), что является весьма низким

показателем по отношению с развитыми европейскими странами, в которых объемы достигают 90% от ВВП (в ЕС в целом - 45% в 2005 г.), в США - 100% [3, с.67.].

Оценки многих отечественных экспертов и специалистов сходятся в том, что развитие ипотечного кредитования (в классическом варианте) в Таджикистане происходит очень медленными темпами и находится на низком уровне. Содержательные составляющие существующих ипотечных кредитов не отражают экономические и правовые аспекты классической ипотеки, не содержат отличительных особенностей механизма кредитования в целом. В практике зарубежных стран ипотечный кредит выделен как самостоятельная форма кредита и получил довольно широкое распространение.

В Таджикистане это сопряжено с множеством проблем, важнейшей из которых является нехватка доступных ресурсов в банковском секторе и экономики в целом. Обеспечивать ипотечные кредиты за счет вкладов очень опасно из-за разрыва в сроках (срок ипотечного кредита 10-20 лет, а срок вклада - не больше года).

Таблица 2. Сроки срочных депозитов в банках республики (млн.сомони)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Рост, 2018 по 2012 Уменьшение (-) Увеличение (+)
Всего срочные депозиты	253, 8	268,5	318, 7	385, 7	287, 9	125, 1	208, 7	- 82,2
в том числе:								
до 1 месяца	0	0	0	200	0	0	0	-
Свыше 1 месяца до 3 месяцев	0,045	0,367	3, 6	0,11	0,213	0,613	0,13	+ 2,88 раз
Свыше 3 месяцев до 6 месяцев	3, 3	2, 3	5, 0	32, 4	0,77	0,53	0,64	- 19,3
Свыше 6 месяцев до 12 месяцев	187, 4	171, 9	171, 7	232, 2	140, 9	53, 6	71, 5	- 38,1
Более 12 месяцев	63, 0	93, 8	138, 3	120, 8	145, 9	70, 4	73, 0	+ 115,8
Сберегательные депозиты	0,198	0,133	0,182	0,310	0,453	0,282	0,207	+ 104,5

Источник: Банковский статистический бюллетень, 2018. - № 1 (270). - С.28.

Как свидетельствуют данные таблицы 2, большой объем срочных депозитов ставился в банках в срок от 6 до 12 месяцев, который в среднем составлял более 80 %, и в 2018 г. составлял свыше 34,2 % всего срочных депозитов банка. А депозиты более 12 месяцев в период 2014-2016 г. составляли более 50 %. В 2018 г. резко сократились - более чем в 2 раза по сравнению с 2016 г. - сберегательные депозиты, хотя по сравнению с 2012 г. они увеличились более чем на 10%. Эти тенденции снижения связаны с кризисной ситуацией в крупных отечественных банках (Таджиксодиротбанк, Агроинвестбанк и др.). Таким образом, у отечественных банков наблюдается ограниченность ресурсов, обеспечивающих кредиты «длинных денег», возврата которых придется дожидаться 10-15 лет. Поэтому существует большой риск для банков предоставлять за счет этих средств ипотечные кредиты.

Поэтому для обеспечения масштабов развития ипотечного кредитования на финансовом рынке и их рефинансирования необходимо в современных условиях создать условия и среду, способствующие развитию рынка ипотечных ценных бумаг в стране. Законом Республики Таджикистан «Об ипотеке» устанавливается лишь институциональная среда развития ипотечных отношений, заключающаяся, прежде всего, в определении процедуры залога недвижимого имущества, которые прошли государственную регистрацию. Иначе говоря, предусмотрен лишь порядок

обеспечения обязательств по ипотеке, кредитному договору. Однако, в Законе не установлено инфраструктурное обеспечение развития ипотечных кредитов и ипотечного рынка как важного компонента рынка финансового капитала. Таким образом, Законом Республики Таджикистан «Об ипотеке» невозможно создание стимулов для развития ипотечного рынка. Поэтому возникает необходимость пересмотра и совершенствования названного Закона. Как было выше отмечено, ипотечный рынок представляет собой ипотечный сегмент рынка финансового капитала, осуществляющий выдачу и обслуживание ипотечных кредитов. В практике мирового хозяйствования рынок ипотечного кредитования делится на первичный и вторичный рынки. Первичный рынок включает предоставление или продажу ипотечных кредитов. Вторичный рынок включает в себе покупку и продажу права на процентный доход по кредитам, посредством выпуска специальных ценных бумаг. Субъекты, приобретавшие ценные бумаги, вступают в права на получение дохода. Для обеспечения возврата суммы кредитов наряду с будущим доходом заёмщика выступает и залог приобретаемого жилья. Основными свойствами данного капитала, как и других финансовых и кредитных капиталов, являются время или срок предоставления кредита, процентная ставка (ее величина и тип), а также процедура погашения кредита и требования по первому взносу. Платежеспособный спрос населения и экономических субъектов на ипотечные кредиты определяет емкость ипотечного рынка. Институтами финансового рынка (банками, ссудо-сберегательными организациями, кредитными союзами, страховыми организациями и др.) формируется предложение на ипотечном рынке. Залог выступает одним из элементов ипотечных отношений и ипотечного рынка, следовательно, можно судить о тесной связи между рынком ипотечного кредита, рынком недвижимости и рынком физического капитала. С ростом объема предложения ипотечных кредитов происходит снижение уровня процентных ставок, тем самым расширяется объем спроса на недвижимость, который может привести к повышению её стоимости [6, с.20].

В свою очередь, повышение цены недвижимости порождает снижение уровня спроса на жилье, а увеличение объема предложения ипотечных кредитов или ссуд нейтрализует эту тенденцию.

Нормализацию рынка недвижимости в республике и усиление его социальной ориентированности можно осуществить путем совершенствования существующих институтов и создания новых институтов финансового рынка, которые регулируют отношения в сфере ипотечного кредитования. Одним из важных механизмов и институтов, целенаправленно регулирующих ипотечные отношения и ипотечный рынок, является создание открытого акционерного общества «Ипотечное агентство Республики Таджикистан». Данный институт создаст условия развития рынка ипотечного кредита, обеспечит благоприятные условия для функционирования и деятельности профессиональных участников рынка ипотечного жилищного кредитования, привлечение инвестиционных ресурсов в данную сферу и расширение строительного комплекса. Таким образом, создание «Ипотечного агентства Республики Таджикистан» повышает уровень доступности потребителей, населения к ипотечным кредитам и расширяет спектр ипотечных продуктов, а также увеличивает объемы строительства жилья на всей территории страны.

Среди стратегических целей Ипотечного агентства можно особо выделить:

- развитие системы ипотечного жилищного кредитования в республике;
- мобилизацию и привлечение инвестиционных ресурсов в сферу ипотечного кредитования;
- обеспечение уровня доступности потребителей, населения к ипотечному кредитованию и расширение ипотечного портфеля;
- расширение строительства жилищных комплексов во всех регионах Республики Таджикистан;

- обеспечение развития инфраструктуры профессиональных участников рынка и формирование механизма защиты прав и законных интересов инвесторов.

Изучение мирового опыта организации ипотечного кредитования позволило нам предложить ряд схем ипотечного кредитования для отечественных коммерческих банков.

Использование модели депозитного института. В Таджикистане данная модель характерна для сберегательных банков. Сущность данного модуля состоит в том, что сберегательными банками мобилизуются и аккумулируются ресурсы, посредством вкладов и контрактных сбережений с целью ипотечного кредитования, а также данными банками выдаются и обслуживаются ипотечные кредиты (организуются регулярные платежи в счет погашения кредитов, ведутся счета, ведется работа заемщиками и т.д.). Сберегательные банки выступают в качестве инвестора, формируют из выданных кредитов кредитные портфели в рамках данной модели. Система контрактных «строительных сбережений» является одной из возможных форм мобилизации ресурсов для организации ипотечного кредитования. Следует отметить, что данная форма существует в странах Европы, прежде всего, во Франции и в Германии, однако специфической особенностью данной схемы является замкнутость, так как источники выдачи ипотечных кредитов, формируются за счет ресурсов, накопленных участниками схемы контрактных сбережений. Используя данную схему, банки имеют возможность выдавать кредиты на приемлемых условиях в отличие от рыночных, исходя из того, что уровень выплат процентов населением по привлеченным сбережениям также ниже рыночного. Модель включает также использование механизма стимулирования сбережений, например, использование различных дотаций для вкладчиков. В мировой практике часто практикуются семейные накопительные счета для своих акционеров. Цель семейного счета состоит в накоплении денежных средств для получения ипотечного кредита с целью покупки или строительства жилья. Право на получение кредита клиентом осуществляется лишь при условии того, что его накопления составляют не менее 30% суммы, необходимой для покупки жилья. В этом случае кредит предоставляется, собственно, под залог приобретаемого объекта. Принципиальным условием выдачи ипотечного кредита является проверка или выявление платежеспособности заемщика, с тем, что расходует треть совокупности своего месячного дохода именно на платежи по кредиту. Сроки для кредитования составляют от одного года до десяти лет. Также существуют льготные процентные ставки, основой которых выступают учет ставки рефинансирования, тенденции в национальной экономике и финансовые возможности заемщика. Накопительные счета для банков порождают интерес к нему, потому что в случае отсутствия кредитных историй заемщиков семейный накопительный счет предоставляет возможность банку ознакомиться с состоянием клиента, узнать об уровне его доходов и дисциплины платежей. В другом случае, накопительный семейный счет как условие обеспечения кредита, становится базовой основой для заключения сберегательного жилищного контракта между клиентами и банком. Контракт содержит такие условия и процедуры накопления денежных ресурсов, которые используются для приобретения или строительства жилья, а также условия выдачи льготного ипотечного кредита. Минимальный срок контракта составляет один год, и если клиентом успешно выполнены условия контракта, то в этом случае им приобретается право на ипотечное кредитование на относительно низких процентных ставках и на сроки, которые зависят от времени накопления денежных средств.

Другой моделью организации жилищного ипотечного кредитования выступает «модель ипотечной компании». Данная модель содержит в себе иные, чем с первой моделью, принципы. Ипотечными компаниями вклады прямо не привлекаются, начальные операции осуществляются за счет финансирования собственного капитала и срочных займов. Компаниями предоставляются ипотечные кредиты и их обслуживание, а также, при выдаче кредита, реализуют его третьему лицу, а именно,

инвестору. Реализация происходит прямо или посредством выпуска ценных бумаг, которые обеспечиваются пулом ипотечных кредитов. Выручка или средства, полученные от продажи ценных бумаг, вновь используются в обороте (новые кредиты), а формирование доходов или прибыли происходит за счет сборов по выдаче кредитов и платежей, и их обслуживанию. Формирование и развитие данной модели базируется на существовании эффективно развивающегося вторичного рынка и предоставлении ипотечных кредитов. Следует подчеркнуть, что в Таджикистане, даже при отсутствии такого рынка, многие банки проявляют интерес к данной модели ипотечного кредитования, так как внедрение данной модели способствует решению проблем, связанных с дефицитом долгосрочных средств. Однако ключевой проблемой в данной ситуации является наличие инвестора. На практике решение данной проблемы возможно лишь посредством договоров с предприятием-инвестором, а также использования возможностей ипотечного агентства. Мировая практика показывает, что неразвитость вторичного рынка ипотечных кредитов и его проблемы были решены путем создания так называемых Агентств по ипотечному кредитованию (например, созданная в 1938 г. в США Fannie Mae - Федеральная ассоциация по ипотечному кредитованию). Основную функцию данного Агентства составляла закупка ипотечных кредитов, которая происходила посредством выпуска и размещения ценных бумаг среди инвесторов и в итоге мобилизовались средства на ипотечное кредитование. Ценные бумаги обеспечиваются залоговыми свидетельствами под ипотечные кредиты, которые Агентство приобретает у банков. Следует также отметить, что при государственной поддержке и гарантиях, ценные бумаги выступают довольно важным инструментом кредитования, так как ресурсы, вложенные в них, реально гарантируют обеспечение недвижимости.

Исходя из этого, можно утверждать, что, учитывая особенности развития финансового рынка и создания необходимых условий в республике, появляются возможности использования обоих механизмов ипотечного кредитования. Практика развития финансовых институтов зарубежных стран показывает, что каждым институтом часть выданных ссуд держится в своем кредитном портфеле, а другая часть продается инвесторам. Они одновременно получают кредиты или покупают ценные бумаги, которые обеспечены кредитами у других субъектов рынка ипотеки.

Исходя из этого, необходимо заключить, что главной задачей является использование механизмов, которые предоставляют равномерное распределение рисков среди участников ипотечных отношений. В кругу деятельности коммерческих банков республики существуют определенные риски финансовых потерь, из которых можно выделить следующие: превышение размера суммы долгов заемщиков над суммой, вырученной от реализации залога (недвижимости), а также риск, связанный при продаже залога. Поэтому среди отечественных коммерческих банков существует практика выдачи ипотечных кредитов, прежде всего, собственным сотрудникам.

Литература

1. Закон Республики Таджикистан «Об ипотеке». – Душанбе, 2013. - №994
2. Закон Республики Таджикистан «О банковской деятельности»//Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2009 г., №5, ст.331; 2010 г., №7, ст.555; 2011 г., №12, ст.846; 2013 г., №11, ст. 786; Закон РТ от 27.11.2014 г., № 1154
3. Артюх К. Аналитический обзор «Русипотека: кредитование и секьюритизация»./К.Артюх, 2008. - № 1 (12). - С. 30-35.
4. Банковский статистический бюллетень, 2019. = № 4 (285). - С.28.
5. Бондаревский Б.Е. Исследовательский потенциал понятия “финансовый капитал”/Б.Е.Бондаревский// Экономические науки, 2010. - № 11. - С.46-50
6. Гарипова З.Л. Рынок жилищной ипотечного кредита в обеспечение экономического роста/ З.Л. Гарипова, 2014. - №32 (608). - С.54-60
7. Гильфердинг Р. Финансовый капитал/Р. Гильфердинг. -М., 1959. - 508с.
8. Маркс К. Капитал /К. Маркс. - Т.1. -900с.

9.Макконнелл К. Экономикс: принципы, проблемы и политика./ К Макконнелл, С.Брю. пер. с англ.- 14-е изд.-М., 2005. -972с.

10.Теории современного капитализма: Трактровка финансового капитала [электронный ресурс] URL://[http://www. Economindex .ru/economy-889.html](http://www.Economindex.ru/economy-889.html) (дата обращения: 12.02.20)

УДК: 337.1

МУАММОҶОИ ҲИСОБГИРИИ МЕҲНАТ ВА МУЗДИ КОР ДАР МУАССИСАҶОИ БУҶЕТИ

Каримов Нурмахмад Ярмахмадович – муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: (+992)919-27-77-70. E-mail.ru – karimov.23.1971@mail.ru

Ахмедова Бунафша Нарзиевна – магистранти курси якуми ихтисоси баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва аудити Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: (+992)907-07-99-70. E-mail.ru - bunafsha1982@inbox.ru

Дар мақолаи мазкур ҳисобгирии меҳнат ва музди кор дар муассисаҳои буҷетӣ мавриди омӯзиши қарор гирифтааст. Манбаи асосии даромади коргарону хизматчиёни тамоми корхонаву муассисаҳои хоҷагии халқ музди кор мебошад. Бо ёри он аз рӯи меъёри меҳнат ва истеъмол назорат карда мешавад ва он чун фишанги муҳими иқтисодӣ барои идоракунии, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва дар самти дуруст риоя намудани принципҳои адолати иҷтимоӣ истифода бурда мешавад.

Дар мақола музди меҳнати асосӣ ва иловагӣ, шаклҳои пардохти музди меҳнат мавриди таҳлил қарор гирифта шудааст. Ба музди меҳнати асосӣ музди меҳнати ҳисобкардашуда мувофиқи вақти корӣ, ҳаҷми маош, мукофотпулиҳо барои коркунони корбайъ ва вақтбайъ, иловапулиҳо дохил мешавад. Музди кори иловагӣ муздест, ки барои вақти кор накардан дода мешавад ба мисли пардохти рӯхсатии меҳнатӣ, муздиҳӣ барои иҷрои корҳои ҷамъиятӣ ва ғайра.

Калидвожаҳо: ҳисоботи молиявӣ, меҳнат, музди кор, буҷет, соҳаҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ, фондҳои нафақа, муассисаҳои буҷетӣ, даромад.

ПРОБЛЕМЫ УЧЕТА ТРУДА И ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Каримов Нурмахмад Ярмахмадович – старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: (+992)919-27-77-70. E-mail.ru – karimov.23.1971@mail.ru

Ахмедова Бунафша Нарзиевна – магистрант первого курса специальности бухгалтерского учета, анализа и аудита Таджикского государственного финансово-экономического университета Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: (+992)907-07-99-70. E-mail.ru - bunafsha1982@inbox.ru

В данной статье рассматривается учет труда и заработной платы в бюджетных организациях. Основным источником дохода работников и служащих всех организаций является заработная плата, с помощью которой норма труда и норма потребления контролируется. Это считается как основной экономический рычаг для управления, повышения производительности труда и используется соблюдение принципов социальной справедливости.

В статье анализируется основная и дополнительная заработная плата, формы выплаты заработной платы. Показано, что в состав основной заработной платы входит расчетная заработная плата в зависимости от рабочего времени, объема заработной платы, премии. Дополнительная заработная плата это заработная плата, которая выплачивается во время отпусков, выплаты во время выполнения общественных работ и т.д.

Ключевые слова: финансовый учет, труд, заработная плата, бюджет, производительная и непроизводительная сфера, пенсионные фонды, бюджетные организации, доход.

ACCOUNTING OF LABOR AND WAGES IN BUDGETARY ORGANIZATIONS

Karimov Nurmakhmad Yarmahmadovich - Senior Lecturer, Department of Accounting, Tajik State Financial and Economic University Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Telephone: (+992) 919-27-77-70. E-mail.ru - karimov.23.1971@mail.ru

Akhmedova Bunafsha Narzievna – first course master of the specialty of accounting, analysis and audit of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067 Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Telephone: (+992) 907-07-99-70. E-mail.ru - bunafsha 1982 @inbox.ru

In this article discusses the accounting of labor and wages in budgetary organizations. It should be noted that the main source of income for workers and employees of all organizations is wages, with the help of which the labor rate and consumption rate are monitored and used as the main economic lever for managing, increasing labor productivity and adhering to the principles of social justice.

Key words: financial accounting, labor, salary, budget, productive and non-productive sphere, pension funds, budget organizations, income.

Баҳисобгирии дуруст ва сари вақт ташкилкардашудаи истифодабарии вақти корӣ ва фонди музди меҳнат, коркарди меҳнатӣ ва музди кори ҳар як корманд дар баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат аҳамияти калон дорад. Вазифаҳои асосии баҳисобгирии меҳнат ва музди кор иборат аст аз:

- ҳисобгирии аниқи ҳайати коркунон, вақти кории онҳо ва ҳаҷми корҳои иҷрошуда;

-дуруст ҳисоб кардани музди кор ва боздоштҳо аз он;

-сари вақт ҳуҷҷатноккунии коркард, ҳисоб кардани музди кор ва мукофотпулиҳо, ёрдампулиҳо дар лаҳзаи корношоямии муваққатӣ;

-дуруст ба роҳ мондани ҳисобгирии ҳисоббаробаркуниҳо бо коркунони муассиса, буҷет ва фонди таъминоти иҷтимоӣ;

-назорат оид ба самаранок истифодабарии захираҳои меҳнатӣ, фонди музди меҳнат ва фонди истеъмоли;

-ҳисоби дурусти ба ҳароҷоти истеҳсоли ва муомилот бурдани маблағҳои музди меҳнати ҳисобшуда ва ҳиссачудокуниҳо аз музди меҳнат.

Ҳисобкунии музди меҳнати ташкилоту муассисаҳои соҳаҳои ғайриистеҳсоли, ки аз ҳисоби буҷет маблағгузори карда мешаванд, дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ставкаҳои ягонаи тарифии амалкунанда ба роҳ монда мешаванд.

Микдор ва андозаи маоши ҳар як коргар аз натиҷаи аттестатсия ва тарифгузори муайян карда мешавад. Дар ин маврид вазифаҳои меҳнати корманд, уҳдадорҳои онҳо, дараҷаи маълумотнокии онҳо ба асоси гирифта мешавад. Ба ғайр аз ин, мазмун ва характери корҳои иҷрошаванда, гуногунтарафӣ, роҳбарӣ кардан ба зердастон, дараҷаи мустақили ва ҷавобгарӣ низ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Барои таҳассусҳои пешбарандаи соҳаҳои гуногун аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон маошҳои баланд муқаррар гардидааст. Маоши вазифавии ҷонишинони роҳбарон 10-20% камтар аз роҳбарият муайян мешавад.

Муассисаҳои буҷетӣ, ба ғайр аз кори асосиашон, метавонанд ба фаъолияти соҳибқорӣ машғул шаванд. Дар ин сурат ба кормандоне, ки дар ин соҳа фаъолият менамоянд, музди меҳнат мувофиқи шаклҳои тасдиқшудае, ки барои коркунони дигар соҳаҳои хоҷагии халқ истифода мебаранд, ҳисоб карда мешавад [1].

Дар амалия музди меҳнати асосӣ ва иловагӣ мавҷуд аст. Ба музди меҳнати асосӣ дохил мешавад: музди меҳнати ҳисобкардашуда мувофиқи вақти корӣ, аз рӯи тарифҳо ва расенкаҳо, ҳаҷми маош, мукофотпулиҳо барои коркунони корбайъ ва вақтбайъ, иловапулиҳо барои шароити меҳнати зарарнок, барои кори шабона, соатҳои аз меъёр зиёд, бекористӣ ба айби коргар ва ғайра.

Музди кори иловагӣ муздест, ки барои вақти кор накардан дода мешавад: пардохти рухсатии меҳнатӣ, соатҳои имтиёзноки наврасон, танаффус барои модарони кӯдаки ширхорадошта, музддихӣ барои иҷрои корҳои ҷамъиятӣ ва ғайра.

Шаклҳои асосии ҳисобкунии музди меҳнат инҳоянд:

1. Шакли вақтбайгӣ ҳисобкунии музди меҳнат дар асоси вақти муайяни коркардашуда, новобаста аз ҳаҷми корҳои иҷрошуда ҳисоб карда мешавад.

2. Шакли корбайгӣ ҳисобкунии музди меҳнати коргарон, дар асоси ҳаҷми корҳои иҷрошуда, миқдори маҳсулоти истехсолшуда ва меъёрҳои муқарраршудаи ҷузъу қисмҳои маҳсулот алоқаманд аст.

3. Шакли аккордии ҳисобкунии музди меҳнат дар асоси ҷамъкунии музди меҳнат барои иҷрои ҳаҷми муайяни кор ё истехсоли ҳаҷми муайяни маҳсулот истифода мешавад.

Дар муассисаҳои бучетӣ барои ҳисобгирии музди меҳнат ҳисоби 211510 211560 «Ҳисоббаробаркунӣ аз рӯи музди меҳнат ва идрорпулиҳо» истифода бурда мешавад. Дар ҳисоб ҳисоббаробаркунӣ бо коргарон ҷихати музди меҳнат, ёрдампулиҳо барои корношоямии муваққатӣ, ҳомиладорӣ, таваллудкунӣ ва дигар пардохтҳо, ки дар қонунҳои амалкунанда мавҷуд аст, инчунин ҳисоббаробаркунӣ бо донишҷӯён, аспирантон ва хонандагон оид ба идрорпулӣ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Ҳисоби 211510 чунин субҳисобҳо дорад:

211510 «Ҳисоббаробаркунӣ бо музди меҳнат»;

211560 «Ҳисоббаробаркунӣ бо идроргирандагон»;

211541 «Ҳисоббаробаркунӣ бо аъзоёни иттифоқи касаба оиди маблағгузаронии ғайринақдӣ аъзоҳаққӣ»;

211550 «Ҳисоббаробаркунӣ оиди ҳуччатҳои иҷроишӣ ва дигар ҳисобҳо»;

211590 «Дигар ҳисоббаробаркунӣ барои корҳои иҷрошуда» [2, с.67].

Музди меҳнат ва ёрдампулиҳо як маротиба дар як моҳ ҳисоб карда мешаванд ва дар ҳисобгирӣ дар рӯзи охири моҳ инъикос мегарданд.

Ҳуччатҳои асосие, ки барои ҳисобгирии музди меҳнат истифода бурда мешаванд:

- фармони роҳбарияти корхона (шакли Т-1) оиди ба кор қабул кардан, ки барои ҳар як аъзои коллективи меҳнатӣ тартиб дода мешавад ва мувофиқи он дар шуъбаи кадрҳо ба қайд гирифта мешавад;

- карточкаи шахсӣ (шакли Т-2) барои ҳар як коркунӣ корхона тартиб дода мешавад, ки дар он маълумот оиди коргар (ном, насаб, сана, моҳ, сол ва ҷои таваллуд, маълумот ва ғайра), маълумоти ҳарбӣ, рухсатии меҳнатӣ, баландбардорӣ маълумот ва дигар маълумотҳо инъикос меёбад.

- фармон (амр) оиди ба кори дигар гузаронидан (шакли Т-5), ки дар шуъбаи кадрҳо барои расмият даровардани ҳуччатҳои коргар дар ду нусха тартиб дода мешавад.

- фармон (амр) оиди додани рухсатии меҳнатӣ (шакли Т-6)-дар вақти ба рухсатии меҳнатӣ баромадан тартиб дода мешавад ва дар он маълумотҳо барои маблағи рухсатии меҳнатӣ ва боздоштҳо аз он дода мешавад.

- фармон (амр) оид ба қатъ гардидани шарномаи меҳнатӣ (шакли Т-8) дар ду нусха аз тарафи шуъбаи кадрҳо тартиб дода мешавад ва бо имзои роҳбари муассиса тасдиқ карда мешавад.

Дар фармон оиди сабаб ва асоси аз кор рафтани ҳисоббаробаркунӣ оиди музди меҳнати бақиявӣ ва амволи қиматноки насупоридани коргар маълумот дода мешавад:

- табели ҳисобгирии вақти корӣ ва ҳисобгирии музди меҳнат (шакли Т-12, 421), ки барои назорати риояи вақти корӣ истифода бурда мешавад.

Ҳисобгирии табелӣ барои ҳамаи коргарони штатии муассиса ҳатмӣ мебошад. Барои ҳар як коргар рақами табелӣ дода мешавад, ки ин рақами

табелӣ дар ҳамаи ҳуҷҷатҳои ҳисобгирӣ ва пардохтии музди меҳнат истифода бурда мешавад. Моҳияти ҳисобгирии табелӣ аз он иборат аст, ки дар он қайди ба кор омадани коргарон, аз кор рафтан, дермонӣ, наомадан, беморӣ, инчунин соатҳои бекористӣ ва корҳои аз меъёр зиёдкардашуда бо сабабҳои ҷабди қайди карда мешавад.

Ҳисобгирии табелиро муҳосиб, бригадир, усто, табелчӣ, мудирӣ шуъбаи кадрҳо мебаранд. Ҳисобгирии коркарди коргаронро дар муассисаҳо, устоҳо, бригадирҳо, мудирони сеҳҳо ё дигар коргарони масъул анҷом медиҳанд. Барои ҳисобгирии коркард шаклҳои гуногуни ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ, ба монанди нарядҳои кори корбайъ, ведомостҳои корҳои иҷрошуда ва ғайраро истифода мебаранд. Новобаста аз шакли ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ, онҳо бояд дорои чунин маълумотҳо бошанд: ҷои кор (сеҳ, қитъа, шуъба), вақти корӣ (соат), номгӯӣ ва дараҷаи кор (амалиётҳо), миқдор ва сифати кор, ному насаб, рақами табелӣ ва дараҷанокии коргар, меъёри вақт ва нархи воҳиди ягонаи маҳсулот (кор), маблағи музди меҳнати коргарон, рамзи ҳисоби хароҷот, ки музди меҳнати ҳисобшуда ба он гузаронида мешавад, миқдори меъёр - соат оиди кори иҷрошуда ва ғайра.

Табели вақти корӣ ҳармоҳа аз тарафи шахсони масъул (шуъбаҳо, факултаҳо, лабораторияҳо) тартиб дода шуда, дар охири моҳ рӯзҳои кори коркардашуда ҷамъбаст карда мешаванд ва бо тасдиқи имзои шахсони масъул бо муҳосибияи корхона, барои ҳисобгирии музди меҳнат ва пардохти он пешниҳод карда мешавад.

Дар асоси қонунҳои амалкунанда музди меҳнат на камтар аз ним моҳ бояд ҳисоб карда шавад (моддаи 108 Кодекси шартномаҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон). Тартиби пардохти аванҳо дар асоси шарҳномаҳои меҳнати (индивидуалӣ) ва коллективӣ ба роҳ монда мешавад.

Ҳисоб кардани музди меҳнати моҳона ва пардохти он бо ведомости ҳисобӣ - пардохтии шакли 49 сураат мегирад. Дар ведомости ҳисобӣ - пардохтӣ рақами табелӣ, ному насаби коргарон, маблағи ҳисобкардашудаи музди меҳнат, ёрдампулиҳо, иловапулиҳо, авансҳои додашуда, андозҳои дошташуда ва ғайра нишон дода мешавад [3, с.132].

Ҳисоббаробаркунӣ бо коргарон дар вақти ба руҳсатии меҳнатӣ баромадан ё аз кор рафтан, бо ҳисоби ҳисоббаробаркунӣ оиди додани руҳсатии меҳнатӣ (аз кор рафтан) ҳуҷҷатнок карда мешавад (шакли 425). Дар ҳолатҳои, ки ҳисоббаробаркунӣ яқдафъаина оиди музди меҳнат дар вақти рафтани сафари хизматӣ ё аз кор рафтан, бо ҳисоби умумӣ мувофиқат намекунад, ҳисоби даврагӣ бо ведомости пардохтии авансӣ (ем-389) ё ордери хароҷоти хазинавӣ ҳуҷҷатнок карда мешавад.

Ведомостҳои ҳисобӣ - пардохтӣ ва пардохтии музди меҳнат бо имзои шахси тартибдиҳанда тасдиқ карда мешавад. Иҷозатро оиди пардохти музди меҳнат, роҳбари муассиса ва сармуҳосиб бо имзоҳои худ медиҳанд.

Барои гирифтани маълумот оиди меҳнати коргарон, карточка – маълумотномаи шакли 417 пур карда мешавад, ки дар он ба ғайр аз маълумоти умумӣ оиди коргар, инчунин музди меҳнати ҳисобшудаи ҳармоҳа аз ҳамаи сарчашмаҳо, маблағҳои дошташуда ва додашуда қайд карда мешавад.

Дар вақти ҳисоб кардани музди меҳнат, иловапулиҳо, ёрдампулиҳо чунин навишти муҳосибӣ тартиб дода мешавад:

Дт субҳисобҳои 510100, 511100,

Кт субҳисобҳои 211510.

Маблағи музди меҳнат ва иловапулиҳо, ёрдампулиҳои пардохташуда, боздоштҳо аз музди меҳнат бо тартиби муқарраршуда дар ҳисобгирӣ чунин инъикос меёбад:

Дт субҳисобҳои 211510, 211680,

Кт субҳисобҳои 111110, 111254,

Дт субҳисобҳо 211541, 211542,
Кт субҳисобҳо 113100, 211510.

Дар асоси ведомостҳои ҳисобӣ-пардохтии музди меҳнат ордери мемориолин 5 тартиб дода мешавад. Дар муассисаҳое, ки якчанд ведомости ҳисобӣ - пардохтӣ тартиб дода мешавад, инчунин дар муҳосибияҳои марказонидашуда дар асоси ин ведомостҳо ведомости ҷамъбастии шакли 045 тартиб дода мешавад. Барои ведомостҳои ҳисобӣ- ҷамъбастии музди меҳнат, ки аз ҳисоби сарчашмаҳои ғайрибуҷетӣ маблағгузори шудаанд, ведомости ҷамъбастии шакли 405 тартиб дода мешавад. Ба ордери мемориалӣ ва ведомостҳои ҷамъбасти ҳамаи ҳуҷҷатҳои ибтидоии лорема (табели истифодаи вақти корӣ, нусха аз фармон оиди ба кор даромадан, аз кор рафтан ва ғайра) бояд замима шаванд [4, с.134].

Дар субҳисобҳои 211560 «ҳисоббаробаркунӣ бо идроргирандагон» ҳисоббаробаркунӣ бо идрори донишҷӯён, аспирантон, докторантони мактаби оӣ, муассисаҳои илмӣ-тадқиқотӣ, хонандагони техникум, коллеч, омӯзишгоҳҳо, мактабҳо ва ғайра ба амал бароварда мешавад.

Ҳисоб кардан ва пардохти идрорпулиҳо дар ведомостҳои ҳисобӣ - пардохтӣ як маротиба дар як моҳ, дар асоси фармон ба роҳ монда мешавад.

Маблағи идрорпулиҳо ҳисоб карда шуда, дар кредити субҳисобҳои 211560 ва боздоштҳо дар асоси ҳуҷҷатҳои иҷроишӣ дар Дебети субҳисобҳои 211560 нишон дода мешавад.

Дар зерҳисоби 211590 «ҳисоббаробаркунӣ бо коргарон оиди маблағгузаронии ғайринақдӣ ба ҳисобҳои амонатӣ дар муассисаҳои қарзӣ» маблағҳое, ки дар асоси аризаи коргарон аз музди меҳнати онҳо дошта шудааст ва хоҳиш намудаанд, ки музди меҳнати онҳоро бо роҳи ғайринақдӣ ба ҳисоби шахсии онҳо дар муассисаҳои қарзӣ гузаронанд, ба ҳисоб гирифта мешавад.

Ба маблағи аз музди меҳнати коргарон дошташуда барои ба ҳисоби шахсиашон гузаронидан чунин навишта мешавад:

Дт субсчёти 211510,
Кт субсчёти 211590.

Дар дебити зерҳисоби 211590 маблағҳои ба ҳисоби шахсии коргарон гузаронидашуда нишон дода мешавад, дар ин ҳолат чунин навишта мешавад:

Дт зерҳисоби 211590,
Кт субҳисобҳои счётҳои 111254.

Ҳисобгирии аналитикӣ оиди ин субҳисоб барои ҳар як муассисаи қарзӣ дар алоҳидагӣ, бо шакли 292 бурда мешавад.

Дар зерҳисоби 211982 «ҳисоббаробаркунӣ бо коргарон оиди маблағгузаронии ғайринақдӣ аз рӯи шартномаҳои суғуртавӣ», маблағҳои барои идораҳои суғуртавӣ гузаронидашаванда, ки аз музди меҳнати коргарон дошта шудааст, нишон дода мешавад.

Ба маблағи аз музди меҳнат дошташуда чунин навишта мешавад:

Дт зерҳисоби 211510,
Кт зерҳисоби 211982.

Дар ҳолати гузаронидани маблағҳо ба идораҳои суғурта:

Дт зерҳисоби 211510,
Кт субҳисобҳои ҳисобҳои 111254, 111254.

Ҳисобгирии аналитикӣ оиди зерҳисоби 211982 барои ҳар як идораи суғуртавӣ, бо шакли 292, дар алоҳидагӣ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Дар зерҳисоби 211541 «Ҳисоббаробаркунӣ бо аъзоёни иттифоқи касаба оиди маблағгузаронии ғайринақдӣ аъзоҳаққӣ», маблағҳои аз музди меҳнат дошташуда барои гузаронидан ба муассисаҳои иттифоқи касаба нишон дода мешавад.

Ба маблағҳои аз музди меҳнат барои иттифоқи касаба дошташуда чунин навишта мешавад:

Дт зерҳисоби 211510,

Кт зерҳисоби 211253, 111254.

Дар вақти гузаронидани маблағ ба идораҳои иттифоқи касаба:

Дт зерҳисоби 211541,

Кт субҳисобҳои ҳисобҳои 111253, 111254.

Дар зерҳисоби 211550 «Ҳисоббаробаркунии оиди ҳуҷҷатҳои иҷроӣ ва дигар ҳисобҳо», маблағҳои аз идрорпулиҳо дар асоси ҳуҷҷатҳои иҷроӣ ва дигар ҳуҷҷатҳо дошташуда, инчунин ҳисоббаробаркуниҳои оиди додани харҷ аз ҳисоби воситаҳои пардохтҳои иҷтимоӣ, ҳавасмандии моддӣ нишон дода мешавад.

Дар ҳолати аз музди меҳнат ва идрорпулиҳо дар асоси ҳуҷҷатҳои иҷроӣ доштани маблағ чунин навишта мешавад:

Дт субҳисобҳои 211510, 211560,

Кт зерҳисоби 211550.

Дар ҳолати гузаронидан ва доштани маблағ:

Дт зерҳисоби 211550,

Кт субҳисобҳои ҳисобҳои 11210, 121210, 111100.

Дар зерҳисоби ҳисоббаробаркуниҳои бо хизматчиёни ҳарбӣ оиди таъминоти пулӣ ва дигар пардохтҳо, ҳисоббаробаркуниҳои бо хизматчиёни ҳарбӣ оиди таълимоти пулӣ, ёрдампулиҳо, арзиши ҳуҷҷатҳои роҳкироӣ дар вақти рухсатии меҳнатӣ ва дигар пардохтҳо, ки қонунҳои амалкунанда пешбинӣ менамояд, нишон дода мешавад [7].

Дар зерҳисоби 211590 «дигар ҳисоббаробаркуниҳои барои корҳои иҷрошуда», ҳисоббаробаркуниҳои маблағҳои ҳаққи қалам (гонорар), ки ба коркунони штатӣ (муаллифон, композиторон, артистон), барои корҳо ва баромадҳои якдафъаина дар асоси шартнома, барномаҳои радио ва телевизион дода мешавад, ба ҳисоб гирифта мешавад.

Дар вақти ҳисоб кардани маблағи ҳаққи қалам чунин навишта мешавад:

Дт зерҳисоби ҳисобҳои 510400,

Кт зерҳисоби 211590.

Дар дебети зерҳисоби 211590 маблағҳои андозии дошташуда ва маблағи ҳаққи қалами пардохташуда нишон дода мешавад.

Барои гирифтани маълумоти аниқ оиди маблағҳои ҳаққи қалам барои ҳар як маблағгиранда карточка – маълумотномаи шакли 417 бурда мешавад.

Мебояд гуфт, ки музди меҳнат ва намуди музди меҳнат дар системаи баҳисобгирии муассисаҳо яке аз ҷойҳои марказиро ишғол менамоянд. Вазифаҳои асосии баҳисобгирии музди меҳнат инҳоянд:

➤ дуруст ва сари вақт ҳисоб намудани музди меҳнат ва пардохти он дар муҳлати муқарраргардида;

➤ дуруст тақсим намудани маблағи музди меҳнати ҳисобкардашуда;

➤ дуруст ва сари вақт ниғаҳдорӣ андозҳо аз даромади шахсонӣ воқеӣ;

➤ назорат аз болои истифодабарии захираҳои меҳнатӣ ва фонди музди меҳнат.

Низоми амалкунандаи ташкил ва пардохти музди меҳнат имкон медиҳад, ки аз як тараф, ба ташкилотҳо дар интиҳоби шакли пардохти меҳнат муқаррар кардани речаи корӣ ва ғайраро ҳуқуқи зиёдтар дода шавад, аз тарафи дигар, механизми ҷимояи кормандон, махсусан оиди сатҳи пасти пардохти меҳнат, давомнокии камтарини рухсатии меҳнатӣ, имтиёзҳо барои гурӯҳи алоҳидаи кормандон, давомнокии рӯзи корӣ дароз карда шавад. Бо вучуди ин, танзими марказонидашудаи муносибатҳои корӣ меъёрҳоеро муқаррар менамояд, ки барои ҳар як ташкилот, новобаста аз навъи фаъолият ва шакли ташкиливу ҳуқуқӣ, ҳатмӣ мебошад. Ҳамзамон, қайд кардан лозим аст, ки баробари ҷорӣ намудани низоми нав ва ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ баъзе камбудӣҳо ба назар мерасад. Хуб мешуд, ки агар таносуби ҳисобҳои 211510, 211560 дар робита ба сахмгузори ва кӯшишҳои инноватсионӣ аз тарафи

муздгирандагон дар чараёни асосии бевоситаи меҳнатӣ ва иловагӣ ба эътибор гирифта мешавад.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» №702 аз 25-уми марти соли 2011.
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2012. - 672с.
3. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Ирфон», 2010. - 192 с.
4. Инструкция «О порядке заполнения хозяйствующими субъектами форм квартальной и годовой финансовой отчетности, составляемая в соответствии с МСФО. Распоряжение Минфина РТ от 24 ноября 2004 г. – Душанбе, 2004. – 64 с.
5. Низомномаи ҳисобгирии муҳосибӣ «Ҳисобгирии воситаҳои асосӣ» ПБУ 4/2002 №6 аз 11-уми январи соли 2002.
6. Низомов Ф.С., Управленческий учет: Методические указания / Ф.С. Низомов. – Душанбе: ТНГУ, 2003. – 327 с.
7. Нақшаи ҳисобҳои ҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ ҳоҷагии субъектҳои ҳоҷагидорӣ ва Дастури методии истифодабарии он. Бо қарори Вазорати молияи ҶТ аз 5 март с. 2004, №28. – Душанбе, 2004. – 166 с.
8. Раҳимов С.Х., Баҳисобгирии молиявӣ: дастури таълимӣ /С.Х.Раҳимов, Д.К.Хусейнова. – Душанбе: «Эр-граф», 2013. – 290 с.

УДК: 339.37

ТАМОЮЛҲОИ МУОСИР ДАР ФАЪОЛИЯТИ ГУМРУКӢ ОИД БА ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Маҳмадзода Хайдар - муаллими калони кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 938631918. E-mail: Maynus@mail.ru

Мамадбекова Насаб Алибековна - ассистенти кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел: 937130304.

Дар мақола бо мақсади асоснок кардани равишҳои концептуалӣ ба руиши механизмҳои идоракунии давлатӣ дар соҳаи мақомоти гумрук, таъмини беҳатарии иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, фаъолияти хадамоти гумрук дар заминаи руиши давлат дар шароити ҷаҳонишавӣ омӯхта шудааст.

Дар соҳаи фаъолияти мақомоти гумрук оид ба таъмини амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин тамоюлҳои муосир дар руиши механизмҳои давлатӣ ба назар мерасанд: мутобиқишавӣ ба талаботи миллий ва азхудкунии воситаҳои байналмилалӣ руиши институтсионалии маъмурияти гумрукӣ; мутобиқгардонии воситаҳои ҷаҳонишавӣ ва содагардонии савдои ҷаҳонӣ; наздиқишавии расмиёти гумрукӣ ва системаи иттилоотии Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба стандартҳои ҷаҳонӣ.

Асоснок намудани тамоюлҳои муосири руиши механизмҳои идоракунии давлатӣ дар соҳаи мақомоти гумрук дар таъмини беҳатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тамоюлҳои ҷаҳонишавии содагардонии расмиёти тиҷорати байналмилалӣ мувофиқат мекунад.

Калидвожаҳо: механизмҳои идоракунии давлатӣ, тамоюлҳои муосир, ҷаҳонишавӣ, татбиқ, мутобиқишавӣ, азхудкунӣ, расмиёти гумрукӣ, стандарт, дигаргунӣ, механизмҳо, воситаҳо.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ТАМОЖЕННОГО ДЕЛА ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Маҳмадзода Хайдар - старший преподаватель кафедры таможенного дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Тел.: 938631918. E-mail: Maynus@mail.ru

Мамадбекова Насаб Алибековна - ассистент кафедры таможенного дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Тел.: 937130304.

В статье в целях обоснования концептуальных подходов к развитию механизмов государственного управления в сфере таможенного дела, исследуются вопросы обеспечения экономической безопасности Республики Таджикистан, деятельности таможенных органов в контексте развития государства в условиях глобализации.

В деятельности таможенной службы по обеспечению экономической безопасности Республики Таджикистан наблюдаются такие тенденции, как адаптация к национальным требованиям и освоение международных средств институционального развития таможенного администрирования; адаптация к условиям глобализации и упрощение мировой торговли; приведение таможенных процедур и информационной системы Таможенной службы при Правительстве Республики Таджикистан в соответствие с мировыми стандартами.

Обоснование современных тенденций развития механизмов государственного управления в сфере таможенного дела по обеспечению экономической безопасности Республики Таджикистан соответствует тенденциям глобализации упрощения процедур международной торговли.

Ключевые слова: механизм государственного управления, современные тенденции, глобализация, применение, адаптация, освоение, таможенные процедуры, стандарт, преобразования, механизмы, средства.

CURRENT CUSTOMS TRENDS TO ENSURE THE ECONOMIC SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Mahmadzoda Haidar - Senior Lecturer, Department of Customs, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Tel: 938631918. E-mail: Maynus@mail.ru

Mamadbekova Nasab Alibekovna - Assistant, Department of Customs, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Tel: 937130304.

In order to justify conceptual approaches to the development of public administration mechanisms in the field of customs, the article examines the issues of ensuring the economic security of the Republic of Tajikistan, the activities of customs authorities in the context of the development of the state in the context of globalization.

In the activities of the customs service to ensure the economic security of the Republic of Tajikistan there are such trends as adaptation to national requirements and the development of international means of institutional development of customs administration; adaptation to globalization and simplification of world trade; bringing the customs procedures and information system of the Customs Service under the Government of the Republic of Tajikistan in accordance with international standards.

Justification of current trends in the development of public administration mechanisms in the field of customs to ensure the economic security of the Republic of Tajikistan is in line with globalization trends in simplifying international trade procedures.

Keywords: public administration mechanisms, current trends, globalization, application, adaptation, development, customs procedures, standard, transformations, mechanisms, means.

Бехатарии иқтисодӣ, пеш аз хама, қисми умумии системаи амнияти миллии давлат, инчунин, таснифи сифатноки муҳими системаи иқтисодии кишвар мебошад.

Он комилан бо мафҳумҳои зерин, аз қабилӣ таъмини қобилияти мудофиавӣ, нигоҳ доштани сулҳи иҷтимоӣ дар ҷомеа ва ҳимоят аз офатҳои экологӣ ҳаммаъно мебошад.

Дар Стратегияи бехатарии иқтисодӣ ин мафҳум ҳамчун ҳолати ҳифзи иқтисоди милли аз таҳдидҳои беруна ва дохилӣ маънидод карда мешавад, ки соҳибхӯшӣ иқтисодии кишвар, ягонагии фазаи иқтисодии он ва шароити татбиқи афзалиятҳои Стратегии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин мекунад.

Сохибхитиёри иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин истиқлолияти объективии мавҷудаи давлат хангоми гузаронидани сиёсати иқтисодии дохилӣ ва хоричӣ бо назардошти уҳдадорихои байналмилалӣ мебошад.

Манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи иқтисод ниёзҳои объективии муҳими иқтисодии кишвар мебошанд, ки қонсгардонии онҳо татбиқи афзалиятҳои Стратегии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин мекунад.

Таҳдид ба бехатарии иқтисодӣ маҷмӯи шартҳо ва омилҳои он, ки имконияти муваққатӣ ё ғайримуваққати расонидани зарар ба манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар соҳаи иқтисодӣ ба вуҷуд меорад.

Мушкилоти бехатарии иқтисодӣ - маҷмӯи омилҳои он, ки дар шароити муайян метавонанд ба амнияти иқтисодӣ таҳдид кунанд.

Таваққал дар соҳаи бехатарии иқтисодӣ - эҳтимолияти расонидани зарар ба манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи иқтисодӣ вобаста ба татбиқи таҳдид ба бехатарии иқтисодӣ мебошад.

Таъмини бехатарии иқтисодӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ, ҳукуматҳои маҳаллӣ ва Бонки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамкорӣ бо институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ татбиқи маҷмӯи чорабиниҳои сиёсӣ, ташкилӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, иттилоотӣ, ҳуқуқӣ ва дигар чорабиниҳо мебошад, ки барои муқобилият бо таҳдидҳо ба бехатарии иқтисодӣ ва ҳимояи манфиатҳои миллии дар доираи иқтисодиёт ниғаронида шудааст.

Бехатарии иқтисодӣ дорои сохтори хеле мураккаби дохилӣ мебошад. Се унсурҳои муҳимтарини онро бояд қайд кард:

1) Истиқлолияти иқтисодӣ (дар шароити тақсими кунунии байналмилалӣ меҳнат, истиқлолияти иқтисодӣ маънои назорати давлатӣ аз болои захираҳои миллии, ба даст овардани сатҳи баланди сифати маҳсулотро дорад, ки рақобатпазирии кишварро таъмин менамояд ва ба он имкон медиҳад, ки дар баробари дигар кишварҳо дар савдои ҷаҳонӣ, робитаҳои ҳамкорӣ ва муқобилияти дастовардҳои илмӣ-техникӣ ширкат варзад);

2) Устуворӣ ва пойдории иқтисоди миллии (ин унсур ҳимояи моликият дар ҳама шаклҳои он, ташаккули шароит ва қарорҳои бозорӣ фаъолияти сохибдорӣ, инчунин нигоҳ доштани омилҳои он мебошад, ки метавонанд баҳри баъдидол овардани вазъ таъсир расонанд);

3) Қобилияти худидоракунии рушд ва пешрафт (фароҳам овардани фазои мусоид барои сармоягузори ва инноватсия, мунтазам навсозӣ кардани истеҳсолот, баланд бардоштани сатҳи касбии маърифатӣ ва умумии фарҳангии коргарон, шароити ҷудонашавандаю ҳатмӣ ва нигоҳдории иқтисоди миллии мебошад).

Омузиши масъалаи моҳияти бехатарии иқтисодӣ баррасии мафҳумҳои асосии зеринро дар бар мегирад:

1. Объектҳои бехатарии иқтисодӣ. Онҳо ҳам дар маҷмӯъ, системаи иқтисодӣ ва ҳам ҷузъҳои он мебошанд: захираҳои табиӣ, истеҳсоли ва ғайриистеҳсоли, фондҳо, амволи ғайриманкул, захираҳои молиявӣ, сохторҳои иқтисодӣ, оила, шахсони алоҳида ва ғайра.

2. Субъектҳои бехатарии иқтисодӣ. Инҳо: давлат ва институтҳои он, сохторҳои қонунгузори, корхонаҳо, ширкатҳои ҳам бахшҳои давлатӣ ва инчунин бахшҳои шахсии иқтисодӣ шуда метавонанд.

3. Таҳдидҳо ба бехатарии иқтисодӣ - ин падидаҳо ва равандҳои он, ки ба иқтисодиёти кишвар таъсири манфӣ мерасонанд ва манфиатҳои иқтисодии шахс, ҷомеа ва давлатро вайрон мекунанд. Таҳдидҳои асосие, ки пеш аз ҳама, ба муҳити иқтисодии дохилии кишвар таъсир мерасонанд, аз инҳо иборат мебошанд:

- афзоиши тамаркузи сарвати миллии дар моликияти сохторҳои ҷиноятӣ;
- афзоиши ҷинояткорӣ дар соҳаҳои гуногуни бозор;

- наздик ба таҳрифи ҷиноятии равандҳои хусусигардонӣ бо иштироки ғайриқонунии шахсони мансабдор;
  - қаллобӣ дар баҳши қарз ва молия;
  - ҳисобҳои нодуруст дар идораи амволи давлатӣ;
  - табиати номувофиқ ва тавсифи зиддияти сиёсати андозии давлатӣ;
  - тичоратиқунонии воситаҳои ахбори омма дар заминаи дастгирии сусти қонунгузорӣ;
  - номувофиқӣ ва осебпазирии заминаи ҳуқуқӣ, ки ҳатто барои ҳуқуқшиносони касбӣ мушкилӣ эҷод мекунад;
  - набудани ҳифзи муносиби ҳуқуқии ҷиноятӣ аз соҳибқорӣ қонунӣ;
  - вусъатдиҳии тичорати ҷиноятӣ (тичорати нашъа, порнография, тичорати силоҳ ва ғ.);
  - ноустуворӣ дар соҳаи ҳуқуқ ва ҳифзи ҳуқуқ;
  - коррупсия ва ҷиноятқорӣ муташаккилона;
  - нақши нокифояи давлат дар ҳимояи манфиатҳои субъектҳои хоҷагидорӣ.
- «Мавҷудияти омилҳои берунии иқтисодӣ низ қайд карда мешавад, ки амали яқҷояи онҳо яке аз сарчашмаҳои асосии таҳдид ба беҳатарии иқтисодиро ташкил медиҳад:
- аҳамиятнокии қарзи беруна;
  - набудани заминаи ягонаи меъёрии танзими фаъолияти иқтисодии хориҷӣ;
  - вобастагӣ аз воридот;
  - инфрасохтори инкишофнаёфта барои дастгирии содироти ватанӣ;
  - аздастдиҳии азхудқунии бозорҳои фурӯшӣ
  - ихроҷи моликияти зеҳнӣ ва кадрҳо ба хориҷа;
  - содирот ба хориҷи кишвар асбор, ашёи хом ва ғайра [8].

Иҷроиши вазифаҳои, ки ба мақомоти гумрук гузошта шудааст, дар шароити мураккаби вазъияти фаврӣ, ки бештар ба вазъи умумии иқтисодӣ дар кишвар, номукамалии заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, шаффофияти сарҳадҳо, афзоиши фаъолияти ҷиноятқорӣ муташаккилона дар қисмати назорат аз болои фаъолияти иқтисодии хориҷӣ (ФИХ), воридшавии ҷиноят ба сохторҳои давлатӣ амалӣ карда мешавад.

Воқеияти имрӯза нишон медиҳанд, ки андозаи ҷиноятқорӣ дар фаъолияти иқтисодии хориҷӣ торафт васеътар шуда истодааст ва дар замони ҳозира ин ҳолат ба амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон хатари ҷиддиро ба бор меорад.

Гурӯҳҳои ҷиноятқори муташаккилона, ки қочоқи намудҳои алоҳидаи молро аз сарҳади гумрукӣ назорат мекунанд, як қатор чорабинӣҳои муқобилро барои таъмини амнияти тичорати ғайриқонунии худ, аз ҷумла: пайгирии ҳаракати молҳо, мушоият, борфурорӣ ва тайёр намудани ҳуҷҷатҳои заруриро меандешанд.

Дар шароити муосир муқовимати воқеӣ ба сохторҳои ҷиноятӣ аз ҷониби воҳидҳои сохтори Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамкорӣ бо мақомоти Вазорати қорҳои дохилӣ ва Кумитаи давлатии амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин карда мешавад.

Рохбарияти Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои беҳбудии сохтори ташкилӣ ва штатии мақомоти ҳифзи ҳуқуқии мақомоти гумрук ва ташаккули сохторҳои нав ба самаранокии фаъолият ва дар маҷмӯъ, фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ мунтазам чораҳои мусбӣ меандешад.

Дар натиҷаи андешидани чораҳои ҷиддӣ аз ҷониби мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар давраи соли 2019 дар муқоиса бо соли 2018 молҳои, ки бидуни назорати гумрукӣ, ғайриқонунӣ ба ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид шудаанд, бо чунин тарз таҳлил карда мешавад.

Ҷадвали I. Муқоисаи ҳуқуқвайронкуниҳои маъмури дар соҳаи ғаёлияти гумрук дар солҳои 2018 ва 2019

№	Номгӯи ҳуқуқвайронкуниҳои маъмури дар соҳаи ғаёлияти гумрук	Дар ҷумҳури		фарқият
		2018	2019	
1.	Ҳамагӣ ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ ба қайд гирифта шудааст:	4280	3335	-945
1.1.	Парвандаи ҷинояти оғоз карда шуд:	72	57	-15
а)	қочоқи молу воситаҳои нақлиёт	33	41	8
2.	Арзиши гумрукии молҳо аз рӯи парвандаҳои ҷинояти	11758862	21786221	10027359
2.1.	Маблағи ҷаримаҳо аз рӯи парвандаҳои ҷинояти	480500	336810	-143690
2.2.	Маблағи пардохтҳои гумрукӣ аз рӯи парвандаҳои ҷинояти	442778	674190	231412
3.	Маблағи мусодираи мол аз рӯи парвандаҳои ҷинояти	5722842	2439901	-3282941
4.	Парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмури оғоз карда шудааст:	4208	3267	-941
5.	ПҲМ нисбати молҳои зераксизӣ:	333	234	-99
5.1.	маҳсулоти сӯзишворӣ	183	74	-109
5.2.	маснуоти заргарӣ: тиллоторӣ\ нуқра	5	2	-3
5.3.	маҳсулоти спиртӣ	110	122	12
5.4.	маҳсулоти тамоқу	11	11	0
5.5.	дигар молҳои зераксизӣ	24	25	1
5.6.	Микдори ПҲМ, ки тибқи қарори суд молҳо мусодира карда шуд	2055	1098	-957
5.7.	Маблағи молҳои мусодирашуда аз рӯи ПҲМ тибқи қарори суд	5107303	4579329	-527974
6.	Маблағи ҷаримаҳо аз рӯи ПҲМ, ки гумрук баррасӣ намудааст:	2584894	3038544	453650
6.1.	Маблағи пардохтҳои гумрукӣ аз рӯи ПҲМ, ки гумрук баррасӣ кардааст:	15400570	22184051	6783481
6.2.	ситонида шудааст.	15400570	22184051	6783481
7.	Маблағи умумии ҷаримаҳо (П/Қ ва ПҲМ)	7090504	7081017	-9487
7.1.	Рӯёнида шудааст	7059504	7075187	15683
8.	Маблағи умумии пардохтҳои гумрукӣ (П/Қ ва ПҲМ)	15887296	22858241	6970945
8.1.	ситонида шудааст.	15887296	22858241	6970945
9.	Маблағи молҳои мусодирашуда аз рӯи П/Қ ва ПҲМ	10526755	7019230	-3507525
10.	Микдори ҳолатҳо, ки тибқи моддаи 435 Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шуданд	203	177	-26
11.	Маблағи умумии пардохтҳои гумрукӣ аз рӯи моддаи 435 Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон (фаҳмондандихӣ)	10020066	5606462	-4413604

Сарчашма: Маълумоти омори Ҳадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Мутобиқи маълумотҳои омории Ҳадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2019 гардиши мол тавассути сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 4443,6 млн. доллар баробар шуд, ки нисбат ба соли 2018 (4219,4 млн. доллар) 224,2 млн. доллар ё 5,3% зиёд мебошад.

Аз ҳаҷми умумии гардиши мол 3327,7 млн. доллар ба воридоти мол бо назардошти ёрии башардӯстона (соли 2018 3145,6 млн. доллар) ва 1115,9 млн. доллар ба содироти мол бо назардошти ёрии башардӯстона (соли 2018 73,9 млн. доллар) рост омада, мутаносибан воридот ба маблағи 182,1 млн. доллари ИМА ё

ба андозаи 5,8% ва содирот ба маблағи 2,0 млн. доллари ИМА ё 3,9% афзоиш ёфтааст. Дар сохтори умумии гардиши мол ҳиссаи воридот ба 74,9% ва содирот ба 25,1% баробар мебошад [9].

Дар соли 2019 аз ҷониби иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо 116 мамлакати ҷаҳон амалиёти содиротию воридотӣ ба анҷом расонида шудааст.

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои содиротии баъзе номгӯи молу маҳсулот дар соли 2019 дар муқоиса бо соли 2018 чунин аст

Нишондиҳанда	соли 2018		соли 2019		Натиҷаҳо аз миқдор		Натиҷаҳо аз арзиш	
	Арзиш ҳаз.до л. ИМА	Вазн, бо тонна	Арзиш ҳаз.до л. ИМА	Вазн, бо тонна	Бо ифодаи вазн/ҳаҷм	Бо % нисбати соли 2018	Бо ифодаи арзиш	Бо % нисбати соли 2018
Ҳамагӣ содирот бо арзиш	1 073 863	X	1 115 893	X	X	X	42 030	104
аз ҷумла намудҳои асосии маҳсулот:								
Тилло	0	0	223 877	5	0		223 877	0
Ресмони пахтагӣ	37 819	16 331	40 630	18 474	2 143	113	2 811	107
Шарбатҳо ва шираи растаниҳо	3 227	301	7 277	545	243	181	4 050	225
Нахи пахта	165 303	92 990	139 601	94 083	1 093	101	- 25 703	84
Алюминий	199 320	94 854	173 218	96 830	1 976	102	- 26 102	87
Маъданҳо ва концентратҳо	400 130	347 673	296 886	316 459	-31 214	91	- 103 244	74
Семент	65 364	143 6915	68 055	1 533 111	100 396	107	2 691	104
Чарм	2 533	3 481	2 654	3 905	424	112	121	105
Маҳсулоти тамоку	2 417	171	2 551	284	113	166	134	106
Пилла	842	165	795	147	-18	89	- 47	94
Маҳсулоти меваю сабзавот	16 302	136 900	18 167	118 446	-18 454	87	1 865	111
- Меваҳо	12 001	52 241	10 158	34 124	-18 117	65	- 1 843	85
- Сабзавот	4 301	84 659	8 009	84 322	-337	100	3 708	186
- Пиёз	3 901	82 101	7 693	83 120	1 018	101	3 792	197
- Картошка	8	17	15	26	9	153	7	187
Маҳсулоти консервагии меваю сабзавот	146	298	114	273	-25	92	- 31	79

Сарчашма: Маълумоти оморӣи Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар соли 2019 аз Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи НМ ФИХ 81 номгӯи гурӯҳи молӣ ба хориҷи кишвар содир карда шудааст.

Дар содироти молҳои ватанӣ вазни қиёсии асосиро маъданҳо ва концентратҳо 26,6% ё ин ки 296,7 млн. доллар, тилло 20,1% ё ин ки 223,9 млн. доллар, алюминий 15,5% ё ин ки 173,2 млн. доллар, нахи пахта 12,5% ё ин ки 139,6 млн. доллар, семент 6,1% ё ин ки 68,1 млн. доллар, ресмони пахтагӣ 3,6% ё ин ки 40,6 млн. доллар, маҳсулоти меваю сабзавот 1,6% ё ин ки 18,2 млн. доллар ва чарм 0,2% ё 2,7 млн. доллар ташкил медиҳанд.

Тавре аз таҳлилҳо бармеояд, содироти маъданҳо ва концентратҳо нисбат ба соли 2018 ба миқдори 31214 тонна ва ба маблағи 103,2 млн. доллари ИМА коҳиш ёфтааст. Содироти алюминий ба миқдори 1976 тонна афзоиш ёфта, нархи он 26,1 млн. доллар кам шуда, содироти нахи пахта низ ба миқдори 1093 тонна афзоиш ёфта, арзиши он ба маблағи 25,7 млн. доллари ИМА коҳиш ёфтааст [12].

Омили коҳиш ёфтани арзиши содироти алюминий ва нахи пахта, коҳиш ёфтани нархи ин навъи маҳсулот дар биржаҳои байналмилалӣ мебошад.

Бинобар сабаби дар соли 2019 нисбат ба соли 2018 коҳиш ёфтани ҳаҷми арзиши содироти нахи пахта, ба ҳисоби миёна ба маблағи 25 млн. сомонӣ боҷи гумрукӣ кам ба бучети давлатӣ ворид гардид.

Бояд дарҷ намуд, ки дар доираи татбиқи “Барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020” ба қор андохтани қорхонаҳои нави истеҳсолӣ, боиси рушди содирот ва аз хориҷи кишвар кам ворид шудани баъзе намуди молу маҳсулот гаштааст.

Масалан, баъди ифтитоҳи қорхонаҳои нави истеҳсоли семент дар ҷумҳурӣ, дар соли 2019 дар баробари таъмини эҳтиёҷоти дохилӣ содироти семент 1537,3 ҳазор тоннаро ташкил додааст, ки ин нисбат ба соли 2018 ба андозаи 100,4 ҳазор тонна ва ба маблағи 2,7 млн. доллар (4,1%), зиёд мебошад.

Аз ҳаҷми умумии содирот 40,3% ё 449,8 млн. доллар ба кишварҳои хориҷи наздик ва 59,7% ё 666,1 млн. доллар ба кишварҳои хориҷи дур рост меояд. Ҳаҷми асосии содироти мол бо давлатҳои Туркия 21,0%, Ўзбекистон 15,4%, Швейтсария 20,2%, Қазоқистон 19,6%, Хитой 5,0%, Россия 4,0%, Афғонистон 3,5%, Белгия 1,8% ва Эрон 1,6%-ро ташкил медиҳад.

Дар соли 2019 нисбат ба соли 2018 содироти мол ба кишварҳои Қазоқистон 81,6 млн. доллар, Туркия 42,7 млн. доллар, Афғонистон 32,9 млн. доллар, Эрон 17,0 млн. доллар, Россия 10,9 млн. доллар, Италия 5,1 млн. доллар, Қирғизистон 3,0 млн. доллар ва Хитой 1,6 млн. доллар коҳиш ёфта, ин нишондод ба кишвари Швейтсария ба андозаи 223,5 млн. доллар, ба Ҷумҳурии Ўзбекистон ба андозаи 16,7 млн. доллар, ба кишвари Белгия ба андозаи 17,8 млн. доллар ва ба Ҷумҳурии Латвия ба андозаи 3,9 млн. доллар афзоиш ёфтааст.

Тибқи маълумоти омили гумрукӣ, кам гардидани ҳаҷми содирот ба Ҷумҳурии Қазоқистон, асосан аз ҳисоби кам содир шудани маъданҳо ва концентратҳои мисӣ, концентратҳои рӯҳӣ ва концентратҳои сурбӣ буда, ба кишварҳои Эрон, Россия ва Туркия аз ҳисоби коҳиш ёфтани содироти нахи пахта мебошад [10].

Тавре аз натиҷаи таҳлилҳо бармеояд, новобаста аз таъсири бухрони молиявӣ ҳаҷми ва таҳриҷи нисбати яке аз шарикони асосии стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, ба миён омадани мушкилоти транзити молу воситаҳои нақлиёт тавассути Ҷумҳурии Туркманистон, сатҳи гардиши тижорати хориҷӣ дар соли ҳисоботӣ муназзам мебошад.

Дар ин давра, воридоти мол аз хориҷи кишвар афзоиш ёфта, он мустақиман ба татбиқи имтиёзҳои андозию гумрукӣ вобастагӣ дорад. Имтиёзҳои пешниҳодшуда бошанд, бо мақсади беҳтар кардани фазои сармоягузори кишвар, татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ, ҳамчунин, бо таҷҳизоти истеҳсоли технологияи муосир мучаххаз намудани қорхонаҳои истеҳсолӣ, даст кашидан аз автомашинаҳои кӯҳна ва нав кардани парки автомобилӣ, сохтмони объектҳои муҳим ва ғайра равона шудаанд, ки яке аз воситаҳои ҷалби сармоя ва рушди иқтисодӣ мебошад.

Дар соли 2019 тибқи Номгуи молҳои фаъолияти иқтисоди хориҷӣ (НМ ФИХ) аз хориҷи кишвар ба қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи 97 номгу молу маҳсулот ворид карда шудааст.

Дар сохтори воридот (бе назардошти ёрии башардӯстона) вазни қиёсии асосиро молҳои зерин, (аз рӯи нишондоди млн. доллари ИМА) ба монанди маҳсулоти нафтӣ 10,0% ё ин ки 328,5 млн. доллари ИМА; гандум 6,8 % ё ин ки 222,8 млн. доллар; гази моеъ 5,9% ё ин ки 194,2 млн. доллар; воситаҳои нақлиёти сабукрав 4,5% ё ин ки 147,1 млн. доллар; оксиди алюминий (глинозем) 3,2 % ё ин ки 105,7 млн.доллар; рағани растанӣ 2,5% ё ин ки 82,7 млн. доллар; шакар 2,2% ё ин ки 72,6 млн. доллар; гӯшти мурғ 1,3% ё ин ки 43,0 млн. доллар; нуриҳои минералӣ 1,0% ё ин ки 34,1 млн. доллар ташкил намудаанд.

Чадвали 3. Нишондиҳандаҳои воридотии баъзе номгӯи молу маҳсулот дар давраи соли 2019 дар муқоиса бо соли 2018

Нишондиҳанда	Соли 2018		Соли 2019		Натиҷаҳо аз миқдор		Натиҷаҳо аз арзишҳо	
	Арзиш ҳазор доллари ИМА	Вазн бо тонна	Арзиш ҳазор доллари ИМА	Вазн бо тонна	Бо ифодаи вазн/ҳаҷм	Бо % нисбат и соли 2018	Бо ифодаи арзиш	Бо % нисбат и соли 2018
Ҳамагӣ воридот бо арзиш	3 145 578	X	3 327 734	X	X	X	182 156	106
аз ҷумла намудҳои асосии маҳсулот:								
Маҳсулоти меваю сабзавот	23 300	67 866	18 909	38 161	-29 705	56	-4 391	81
Гандум	172 642	1 018 909	222 775	1 090 208	71 299	107	50 133	129
Орд	10 336	47 200	21 056	85 820	38 620	182	10 720	204
Шакар	56 494	116 723	72 633	162 590	45 868	139	16 138	129
Равғани растанӣ	61 974	80 947	82 722	100 547	19 600	124	20 748	133
Гӯшти мурғ	42 631	27 368	42 952	24 180	-31 888	88	321	101
Гази моеъ	177 252	380 668	194 169	430 896	50 228	113	16 916	110
Маҳсулоти нафтӣ	311 076	447 303	328 459	504 065	56 762	113	17 382	106
- бензин	112 438	172 381	99 537	170 981	-1400	99	-12 901	89
- сӯзишвории дизелӣ	140 216	203 843	159 363	249 782	45939	123	19 147	114
- сӯзишвории реактивӣ	24 938	28 898	32 892	40 079	11 181	139	7 954	132
- равғанҳои молидани	18 698	17 312	20 036	19 614	2 303	113	1 339	107
- мазут	14 355	24 159	16 193	22 855	1 304	95	1 838	113
- дигар маҳсулоти нафтӣ	431	710	436	753	44	106	5	101
Нуриҳои минералӣ	30 693	163 702	34 068	141 840	-21 862	87	3 375	111
Семент	4 707	39 164	2 417	20 940	-18 224	53	-2 290	51
Чӯбу тахта	63 306	335 352	62 414	339 356	4 004	101	-892	99
Кувваи барқ аз арзиш (1000 Квт)	10 330	607	166	4	x	x	-10 165	2
Оксиди алюминий (глинозем)	85 206	159 698	105 656	197 343	37 645	124	20 450	124
Воситаҳои нақлиёти сабукрав (адад)	124 680	18 779	147 112	21 361	1 276	109	22 432	118

Сарчашма: Маълумоти оморӣ Хадмоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Тавре аз таҳлилҳо бармеояд, дар натиҷаи зиёд гардидани истифодабарандагони гази моеъ дар кишвар, воридоти ин намуди сӯзишворӣ нисбат ба соли 2018 ба миқдори 50228 тонна ё ба маблағи 16,9 млн доллар афзоиш ёфтааст. Воридоти бензин ба миқдори 1400 тонна ва ба маблағи 12,9 млн. доллар коҳиш ёфтааст [11, с.10].

Аз ҳаҷми умумии воридот 61,6% ё 2049,7 млн. доллар ба кишварҳои хориҷи наздик ва 38,4% ё 1278,1 млн. доллар ба кишварҳои хориҷи дур рост омадааст. Воридоти асосии мол аз рӯи нишондоди фоизӣ ба Федератсияи Россия 30,3%, Ҷумҳурии Қазоқистон 22,2%, Ҷумҳурии Халқии Хитой 18,2%, Ҷумҳурии Ўзбекистон 5,1%, Ҷумҳурии Туркия 4,3%, Ҷумҳурии Япония 2,0%, Ҷумҳурии Федералии Олмон 2,3%, Ҷумҳурии Ислонд Эрон 1,4%, Ҷумҳурии Ислонд Покистон 1,4% ва Ҷумҳурии Украина 1,1% рост меояд.

Бояд дарҷ намуд, ки дар натиҷаи аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ гардидани як қатор тадбирҳо ҷиҳати саноатикунонии соҳаҳои истеҳсоли ва дастгирии молистеҳсолкунандагони ватанӣ, истеҳсоли як қатор молҳо дар дохили ҷумҳурӣ рушд ёфта, воридоти ин навъи молҳо аз хориҷи кишвар давра ба давра коҳиш ёфта истодааст.

Дар соли 2019 нисбат ба соли 2018 сатҳи коҳишёбии воридоти молу маҳсулот аз хориҷи кишвар чунин аст:

- гӯшти мурғ ба миқдори 3188 тонна ё 12%;

- маҳсулоти қаннодӣ аз шакар 365 тонна ё 4%;
- маҳсулоти қаннодии какаодор 646 тонна ё 6%;
- шарбатҳои мева ва сабзавот 188 тонна ё 13%;
- оби чав 1915,0 ҳазор литр ё 38%;
- картошка 28512 тонна ё 89%;
- семент 18 224 тонна ё 47%;
- маҳсулот аз санг, гач, семент, асбест 16900 тонна ё 18%;
- фулузоти сиеҳ ва маснуот аз он 20172 тонна ё 4%;
- мавод барои шустушӯ 1926 тонна ё 4%;
- трансформаторҳои барқӣ 613 тонна ё 16%;
- маснуоти керамикӣ ба миқдори 786 тонна ё 1% ва ғайра [12].

Ҳамзамон, бояд дарҷ намуд, ки новобаста аз давра ба давра татбиқ гардидани Барномаи давлатии рушди содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020, нишондиҳандаҳо дар самти кам ворид намудани молҳои воридотивазкунанда қаноатбахш нестанд.

Масалан, дар соли 2019 нисбат ба соли 2018 воридоти тухми паранда ба миқдори 5869,0 ҳазор дона, тухм барои чӯчабарорӣ 8299,0 ҳазор дона, гандум 71298 тонна, орд 38620 тонна, биринҷ 10489 тонна, шакар 45868 тонна, рағани растанӣ 19600 тонна, маҳсулоти макаронӣ 4034 тонна, маҳсулоти қаннодии нонӣ 3140 тонна, оби минералӣ 2956 ҳазор литр, хӯроки тайёр барои ҳайвонот 45357 тонна, пластмас ва маснуот аз он 26100 тонна ва ангишт 9332 тонна, афзоиш ёфтааст.

Дар натиҷаи фаъол гардонидани қорҳои санҷишӣ ва назорати баъди барасмиятдарории гумрукӣ, дар соли 2019 аз ҷониби воҳидҳои сохтории назоратии Ҳадамоти гумрук 777 ҳолати нодуруст ситонидани пардохтҳои гумрукӣ ошкор ва аз ин ҳисоб 24977,9 ҳазор сомонӣ пардохтҳои гумрукии иловагӣ муайян гардид. Аз маблағи ошкоргардида 18886,3 ҳазор сомонӣ ба буҷет ворид карда шудааст [12].

Адабиёт

1. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 3 декабри соли 2004, №62.
2. Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тасдиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2020” аз 1 декабри соли 2016.
3. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Барномаи миёнамуҳлати рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2024» аз 1 ноябри соли 2019, № 537, - ш.Душанбе.
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи Барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020.
5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 март соли 1999, №97 «Дар бораи ҳимояи бозори истеъмолии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз воридшавии молҳои бесифат».
6. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 июни соли 2012, №310 «Дар бораи Номгуи молҳо (қор, хизматрасонӣ), ки бояд хатман сертификатсия карда шаванд».
7. Гутин Б. М. Современные тенденции в деятельности таможенных органов по обеспечению экономической безопасности Российской Федерации // Б. М. Гутин, А. А. Литовченко, Н. Е. Симонов //Успехи современного естествознания, 2004. - № 9. - С.126-128.
- 8.Карзаева Н.Н. Основы экономической безопасности. Учебник. / Н.Н. Карзаева. – М.: Издательство: Инфра-М, 2019. - 276 с.
- 9.Маълумотҳои оморӣ Ҳадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон [манбаи электронӣ]-URL: <https://gumruk.tj/> (санаи воридшавӣ: 15.03.2020с.; 11.04.2020с.).
- 10.Маълумотҳои оморӣ Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон [манбаи электронӣ]- URL: Tajtrade.tj (санаи воридшавӣ: 24.03.2020; 20.04.2020с.)
- 11.Маҷаллаи Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ №4-2019 [манбаи электронӣ] – URL: www.Stat.tj (санаи воридшавӣ: 12.04.2020с.).
12. Маълумотҳои оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [манбаи электронӣ] - URL: WWW.Stat.tj (санаи воридшавӣ: 16.04.2020с.).

УДК: 321.1

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ПРОИЗВОДСТВА ОВОЩЕЙ И КАРТОФЕЛЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Косимов Тагай Абдуллоевич - старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Тел: +992 918 94 02 72.

Статья посвящена анализу и оценке состояния производства овощей и картофеля в сельском хозяйстве Таджикистана. Подчеркивается важность и огромная роль сельского хозяйства в обеспечении продовольственной безопасности, в том числе на основе развитие организационно-экономических аспектов производства овощей и картофеля. На основе анализа динамики показателей развития овощеводства и картофелеводства, возделывание урожайности и валового сбора, а также основных показателей развития данной подотрасли сельского хозяйства определены закономерности и тенденции их производства. По результатам исследования разработаны и предложены рекомендации по развитию овощеводства и картофелеводства в Республике Таджикистан.

Предложенные рекомендации включают такие направления как: обеспечение устойчивости производства, применение новых подходов в развитии семеноводства, развитие овощеводства, создание условий для развития малого и среднего бизнеса, а также учета особенностей размещения и территориального развития производства овощей и картофеля.

Ключевые слова: овощи, картофель, сельское хозяйство, продовольственная безопасность, овощеводство, картофелеводство, сельскохозяйственное производство, устойчивое развитие, поясное картофелеводство, размещение.

ТАҲЛИЛ ВА АРЗЁБИИ ҲОЛАТИ ИСТЕҲСОЛИ САБЗАВОТ ВА КАРТОШКА ДАР ҲОҶАГИИ ҚИШЛОҚИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Косимов Тагай Абдуллоевич - муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: +992 918 94 02 72.

Мақола ба таҳлил ва арзёбии ҳолати истеҳсоли сабзавот ва картошка дар хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон баҳишда шудааст. Аҳамияти калон доштани хоҷагии қишлоқ ва нақши бузурги он дар таъмини амнияти озуқаворӣ, аз ҷумла дар заминаи инкишофи ҷанбаҳои ташиқоти иқтисодии истеҳсоли сабзавот ва картошка қайд карда шудааст. Дар асоси таҳлили динамикаи нишондиҳандаҳои рушди сабзавоткорӣ ва картошкапарварӣ, коркарди ҳосилнокӣ ва ҷамъоварии умумӣ, инчунин, нишондиҳандаҳои асосии рушди зерсоҳаи мазкурӣ хоҷагии қишлоқ қонуниятҳо ва тамоилҳои истеҳсоли онҳо муайян карда шудааст. Аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқот тавсияҳо барои рушди сабзавоткорӣ ва картошкапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва пешниҳод карда шудаанд.

Тавсияҳои пешниҳодгардида чунин самтҳоро, ба мисли: таъмини устувории истеҳсолот, истифодаи роҳҳои нав дар инкишофи тухмипарварӣ, рушди сабзавоткорӣ, бунёди шароит барои рушди тичорати хурду миёна, инчунин, баҳисобгирии хусусиятҳои ҷойгиркунӣ ва рушди ҳудудии истеҳсоли сабзавоту картошкаро дар бар мегиранд.

Калидвожаҳо: сабзавот, картошка, хоҷагии қишлоқ, амнияти озуқаворӣ, сабзавоткорӣ, картошкапарварӣ, истеҳсолоти кишоварзӣ, рушди устувор, картошкапарварии минтақавӣ, ҷойгиркунӣ.

ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE STATE OF VEGETABLE PRODUCTION AND POTATOES IN AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Kosimov Tagay Abdulloevich - Senior Lecturer of the Accounting Department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14 Tel: +992 918 94 02 72.

The article is devoted to the analysis and assessment of the state of production of vegetables and potatoes in agriculture in Tajikistan. The importance and huge role of agriculture in ensuring food security, including through the development of the organizational and economic aspects of the production of vegetables and potatoes, is emphasized. Based on the analysis of the dynamics of indicators of the development of vegetable growing and potato growing, the cultivation of yields and gross harvest, as well as the main indicators of the development of this sub-branch of agriculture, the patterns and trends of their production have been determined. According to the results of the study, recommendations were developed and proposed for the development of vegetable growing and potato growing in the Republic of Tajikistan. The proposed recommendations include such areas as: ensuring the sustainability of production, the application of new approaches in the development of seed production, the development of vegetable growing, the creation of conditions for the development of small and medium-sized businesses, as well as taking into account the peculiarities of the location and territorial development of the production of vegetables and potatoes.

Key words: *vegetables, potatoes, agriculture, food security, vegetable growing, potato growing, agricultural production, sustainable development, belt potato growing, accommodation.*

Таджикистан в настоящее время не сможет удовлетворительно решать основные проблемы снабжения быстрорастущего населения продуктами питания. Это означает потребность ускоренного вовлечения в интенсивный оборот дополнительных земель и к коренным изменениям в характере сельскохозяйственного производства республики, его переориентации на преимущественное развитие продовольственных отраслей, к резкому повышению их доли в отраслевой структуре уже в ближайшее время.

Наметившаяся уже сейчас тенденция повышения удельного веса продовольственных отраслей в структуре всего сельскохозяйственного производства республики, должна вызвать необходимость разработки экономически обоснованной долгосрочной программы его переориентации, обеспечивающей соответствующее смещение центра тяжести хозяйственной деятельности в целях достижения прогнозируемого эффекта.

Картофель важная культура и универсальный продукт питания. Это, прежде всего, ценнейший продукт питания и его по достоинству называют второй хлебной культурой. Клубни картофеля отличаются высокой питательностью, в них содержится до 20% крахмала, 2% сырого протеина и ценнейшие витамины С и группы В. Большие площади картофель занимает в США, Китае, Индии, Германии и других странах мира.

На территории бывших советских республик эта культура возделывается в широких пределах от Заполярья до крайних южных и восточных границ. Наибольшие его площади принадлежат Российской Федерации.

Картофель в нашей республике выращивается повсеместно, однако, благоприятными для картофелеводства являются горные и предгорные зоны.

Районирование картофеля в благоприятных условиях, отвечающих его биологическим требованиям, внедрение интенсивных сортов типа «Лорх», «Полет», «Кардинал», «Зарина» и другие, организация безвирусного семеноводства, а также соблюдение технологической дисциплины являются существенным резервом повышения его урожайности[1].

В Таджикистане в 1940 г. картофель занимал 9,2 тыс. га, в 1990 г. площади посадок достигли 14,4 тыс. га. Однако, в 1991 г. они сократились до 12,8 тыс. га при средней урожайности 140 ц/га, а в 1995 г. до 9,5 тыс. га и 116,9 ц/га, соответственно[2].

Тенденция к росту площадей и урожайности его в последующие годы не наблюдалась, и только с 1998 года она стала расти, так в 1998 году площади под картофель стали занимать 16,6 тыс. га, а урожайность 105 ц/га.

Таблица 1. Динамика показателей развития овощеводства и картофелеводства в республике

№	Показатели	1991	2009	2010	2017	2017к 1991, раз
ово щей	Посевные площади, тыс.га	28,0	40,8	44,8	59,7	2,1
	Урожайность, ц/га	193	208,0	205,8	256,0	1,3
	Валовый сбор, тыс.т.	627,8	1046,9	1142,6	1859,1	2,9
карт офел	Посевные площади, тыс. га	12,8	29,8	31,8	40,6	3,2
	Урожайность, ц/га	140,0	223,1	229,7	191,5	1,4
	Валовый сбор, тыс.т.	180,9	690,9	760,1	782,9	4,3

Источник: Таджикистан//Ежегодный статистический сборник. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2017.- С. 24-40; Сельское хозяйство Республики Таджикистан//Статистический ежегодник. -Душанбе, 2018.- С. 29, 37, 45.

В настоящее время, в структуре посевных площадей сельскохозяйственных культур удельный вес площади овощей и картофеля составляет, соответственно, 7,1 и 4,9%, т.е. почти 12% посевных площадей сельскохозяйственных культур занимают овощи и картофель. [3] Динамика возделывания, урожайности и валового сбора овощей и картофеля в республике в период 1991-2017гг. приведены в табл. 2. Анализ показывает, что в последние два десятилетия основные показатели развития овощеводства и картофелеводства имеют тенденцию к увеличению. Так, в этот период в овощеводстве посевные площади, урожайность и валовой сбор увеличились, соответственно, в 2,1, 1,3 и 2,9 раза. Аналогичные показатели в картофелеводстве выросли, соответственно, в 3, 2,1, 4 и 4,3 раза. Анализ состояния овощеводства и картофелеводства свидетельствует о том, что в республике постепенно переходят на развитие продовольственных отраслей сельского хозяйства. Анализ основных показателей развития овощеводства и картофелеводства по категориям хозяйств (табл. 2) показывает, что за анализируемый период основные показатели развития овощеводства и картофелеводства по категориям хозяйств имеют тенденции к росту в пользу домашних хозяйств населения и дехканских хозяйств.

Таблица 2. Динамика возделывания, урожайности и валового сбора овощей и картофеля в республике по категориям хозяйств

№	Показатели	Сельхоз- предприятия		Население		Дехканские (фермерские) хозяйства		По республ ике
		1991	2017	1991	2017	1991	2017	2017
ово щей	Посевные площади, тыс. га	16,0	2,9	12,0	28,5	-	28,3	59,7
	Урожайность, ц/га	181,0	245,8	265	247,2	-	266,0	256,0
	Валовый сбор, тыс. тонн	322,5	80,2	305,3	867,0	-	911,9	1859,1
картоф еля	Посевные площади, га	7,4	2,6	5,4	17,6	-	20,4	40,6
	Урожайность, ц/га	143,0	222,0	138,0	164,7	-	211,0	191,5
	Валовый сбор, тыс. тонн	106,0	57,2	74,9	295,8	-	429,9	782,9

Источник: Сельское хозяйство Республики Таджикистан / Статистический ежегодник -Душанбе, 2018.- С.29, 37, 44.

Занимая 47,4% посевные площади овощей, 50,2% площади посева картофеля, дехканские хозяйства республики производят 49,1% и 37,7% общего объема производства овощей и картофеля по республике. Так, в этот период в овощеводстве посевные площади, урожайность и валовой сбор овощей в дехканских хозяйствах по сравнению к сельхозпредприятиям увеличились соответственно в 9,7, 1,1 и 11,4 раза. Аналогичные показатели развития картофелеводства в дехканских хозяйствах по сравнению к сельхозпредприятиями выросли соответственно, в 7,8, 0,95 и 7,5 раза.

Следует также отметить, что в настоящее время 47,7% площади посевов овощей, и 43,3% площади посевов картофеля приходится на долю домашних хозяйств населения. Так, в общем объеме производства овощей и картофеля по республике, доля этих хозяйств составляет, соответственно, 46,6% и 37,8%. В последние годы наблюдается и тенденция развития овощеводства и картофелеводства и в разрезе дехканских хозяйств.

Анализ динамики возделывания, урожайности и валового сбора овощей и картофеля по республике в территориальном разрезе анализируется в табл.3, который показывает удельный вес того или иного региона республики в валовом сборе овощей и картофеля.

Таблица 3. Основные показатели развития овощеводства и картофелеводства в территориальном разрезе на 01.01. 2018 г.

№	Показатели	ВМКБ		Согдийская область		Хатлонская область		РРП	
		В натур.	В % к респ. показ.	В натур.	В % к респ. показ.	В натур.	В % к респ. показ.	В натур.	В % к респ. показ.
овощей	Посевные площади, га	632	1,05	16189	27,09	30497	51,04	124205	20,82
	Урожайность, ц/га	266,4	104,06	270,5	105,6	263,3	102,85	218,8	85,5
	Валовый сбор, тонн	16838	0,9	480551	25,8	1021221	54,9	340463	18,3
картофеля	Посевные площади, га	2466	6,07	16063	39,5	9693	23,7	12393	30,5
	Урожайность, ц/га	207,7	108,5	201,3	105,1	163,0	85,1	197,9	103,4
	Валовый сбор, тонн	51210	6,5	324864	41,5	162677	20,8	244141	31,2

Источник: Сельское хозяйство Республики Таджикистан//Статистический ежегодник. -Душанбе, 2018.- С.104, 167, 201.

Одновременно, оно указывает на территориальное размещение вышеупомянутых отраслей в сельском хозяйстве республики. Так, Согдийская область, Хатлонская область и районы республиканского подчинения, соответственно занимают 41,5%, 20,8% и 31,2% площади посева картофеля по республике.

Анализ сложившейся ситуации свидетельствует, прежде всего, о тенденции развития различных форм хозяйства в производстве картофеля и овощей как важных продуктов питания, а также о скрытой силе аграрного сектора национальной экономики, также как и о политике государства, относительно развития картофелеводства с целью достижения самообеспечения страны и ее регионов. Важное значение имеет анализ и динамика производства картофеля и овощей на душу населения за последние годы, который показал, что с ростом численности населения также увеличивается объем производства картофеля и овощей. Так, если в 1991г., в республике на душу населения производилось картофеля и овощей, соответственно 32,3 и 112,1 кг то этот же показатель в 2017 г. составляет 88,6 и 210,4 кг [4]. Данная тенденция происходит на фоне быстрых темпов роста населения страны. В итоге, постоянно растущая потребность в этом важнейшем продукте питания требует расширения зоны картофелеводства.

В республике имеются большие резервы увеличения сбора клубней картофеля как за счет повышения урожайности, путем совершенствования зональной технологии возделывания применительно к конкретным почвенно-климатическим условиям, так и за счет расширения ареала его распространения.

Следует отметить, что большую часть площади посевов картофеля с высокой урожайностью занимают районы РРП (Лахш, Рашт, Таджикабад, Сангвор) в горной зоне Центрального Таджикистана, а также долинские пригородные районы (Рудаки, Варзобский, Вахдатский и др.). У передовиков последних лет и отдельных хозяйств в Лахшском районе получают 350-400 ц/га. При урожае 30 тонн клубней затраты не превышают 60% от суммы валового дохода[5].

В условиях долинных районов эффективна подзимняя посадка картофеля, тот который раньше созревает, дороже продается, меньше затрат воды, поле раньше освобождается для последующей культуры.

За последние годы в условиях этих пригородных районов население стало использовать каждый клочок земли под картофель. В связи с этим, площади под картофель с каждым годом расширяются.

Согласно данным Министерства сельского хозяйства Республики Таджикистан, в Центральную зону республики из горных районов Матчи налажена поставка большой партии семенного картофеля. Вполне реально то, что постепенно население горной зоны Центрального Таджикистана из потребителя станет производителем этого ценного продукта питания[6].

В будущем было бы целесообразно специализировать один из горных районов под посадки семенного картофеля, чтобы в дальнейшем он мог бы обеспечить всех производителей картофеля самым вирусоустойчивым, и самым ценнейшим сортом семян (клубней) картофеля.

В развитии картофелеводства нужно более полно использовать возможности для осуществления зональной специализации, размещать основное его производство в предгорных и горных зонах, а в долинных хлопководческих зонах размещать производство раннего картофеля и производить обмен продуктов между хозяйствами горных районов республиканского подчинения и хозяйствами, расположенными в Вахшской долине (южная зона республики). Первые должны производить для всей южной зоны республики поздний картофель, а вторые ранний.

Сложившийся уровень развития производства картофеля не удовлетворяет возросшие потребности населения.

Ускоренное развитие указанной отрасли в перспективе связано с проблемой дальнейшего расширения орошаемых земель, как в долинных, так и в предгорных районах[7]. С расширением этой проблемы будут определяться темпы и масштабы развития предгорных и горных зон, очаговое размещение специализированных хозяйств в других районах.

Размеры и структура посевных площадей увязаны не только с потребностями, необходимостью расширенного производства ранних и поздних сортов картофеля, но и с учетом поставки их в республиканский фонд.

Дальнейшее расширение посевных площадей и урожайности картофеля будет способствовать увеличению объема производства продукции. Так, в 2021 году намечается увеличить производство картофеля в 2,4 раза. Это даст возможность уже в ближайшей перспективе полностью удовлетворить потребности населения республики в этих видах продукции. Кроме того, будут созданы возможности для вывоза значительной части продукции за пределы республики и полного обеспечения потребности собственной перерабатывающей промышленности, где будут производиться картофельная мука, крахмал и даже таджикские картофельные чипсы.

По опыту зарубежных стран, в каждой зоне должно было бы действовать хотя бы по одному перерабатывающему заводу по переработке картофельной муки, что не стали бы использоваться населением завоз зимой из других стран, когда мы сами вполне могли производить эти продукты питания, как картофельная мука, крахмал и картофельные чипсы собственного производства.

Развитие овощеводства, картофелеводства - неотложная задача современной аграрной политики. Последнее должно быть ориентировано на то, чтобы в ближайшем будущем годовое производство на одного жителя республики довести до

объемов, являющихся физиологической нормой потребления этих продуктов во многих странах мира. Так, для обеспечения потребности населения в продовольственном картофеле его производство необходимо довести до 950-1100 тыс. т в 2020 г. При этом нормы потребления картофеля на одного человека увеличиваются с 92 кг в 2017 г до 120 кг в 2020 г. Решение этой задачи требует стабильного сохранения посевных площадей культуры на уровне 2017 г., т.е. около 40,0-41,0 тыс. га и повышения средней урожайности плантаций до 300-350 ц/га, соответственно, к 2018-2020 гг.

Следует отметить, что с учетом роста потребностей в качественном семенном материале, для полного удовлетворения потребностей в продовольственных посадках картофеля объем производства семенных клубней необходимо довести до 100-120 тыс. т. (табл.4).

Анализ зарубежного опыта в отрасли семеноводства (в Голландии, других странах Европы, Прибалтийских странах, ряда областей Российской Федерации, Белоруссии, Украины, Казахстане) показывают, что повышение качества посадочного материала и урожайности полей картофеля добились благодаря методам биотехнологии.

Таблица 4. Прогнозные объемы производства семенного картофеля в республике на период 2018-2020 гг.

Регионы	2018		Производство кондиционных посадок семян, т.	2020		Производство кондиционных посадок семян, т
	Площадь семенных посадок			Площадь семенных посадок		
	га	%		га	%	
РРП	2340	47,6	35100	2350	42,7	37600
Согд	1625	33,1	24375	1660	30,2	26560
Хатлон	700	14,2	10500	1090	19,8	17440
ГБАО	250	5,1	3750	400	7,3	6400
По республике	4915	100	73725	5500	100	88000

Составлено автором по материалам семеноводческих хозяйств РТ

Примечание: предлагаемая урожайность семенного картофеля в 2018 - 215 и в 2020 – 230 ц/га; выход кондиционных клубней 70% или 150-160 ц/га, соответственно.

Положительный опыт других стран в этом направлении был внедрен и в Таджикистане: на стыке 80-90-х годов по инициативе чл.-корр. АН Алиева К.А. и академика Академии наук Республики Таджикистан Насырова Ю.С., были созданы два центра по биотехнологии растений - в Институте физиологии растений и генетики Академии науки Таджикском аграрном университете.

Специализированные семеноводческие хозяйства, в целях дальнейшего размножения, оздоровленную элиту возделываемых сортов получают из опорных пунктов.

В настоящее время, в составе Научно-производственного объединения «Богпарвар» функционируют три опорных пункта - в Лахшском, Муминабадском и Айнинском районах, причем в силу ограниченности земельных площадей, последний из них для выращивания безвирусного семенного картофеля не может быть использован[8].

Нам представляется целесообразным постепенное расширение их сети до семи - восьми за счет включения хозяйств других регионов республики. Также целесообразно организовать специализированные фирмы или акционерные общества по производству элитных семян картофеля. Такие хозяйства можно организовать в Раштском, Сангворском, Рогунском, Ганчинском, Кухистони Мастчоҳ, Даштиджумском и Ховалинском районах, а также в Ишкашимском районе ГБАО. В этих целях следует использовать горные массивы, имеющие наиболее благоприятные условия для роста, развития растений и формирования урожаев картофеля, где

естественный фон не способствует широкому распространению вирусных заболеваний этой культуры. По статистическим данным, под посевы в 2012 г. было завезено свыше 2500 т. семенного картофеля, которого хватает на 740 га земли [9].

Взвешенная политика развития разнотипных форм собственности и целенаправленные структурные реформа позволяют Таджикистану, реализовать свой значительный экономический потенциал. Речь идет об эффективном использовании приусадебных участков населения (ЛПХ), как особой и оправданной формы организации труда и производства, как в горных, так и в пригородных, долинных территориях республики. О динамике роста приусадебных участков населения и степени их использования в масштабе республики свидетельствует тот факт, что в 2017 г. площадь сельхозугодий приходящихся на долю ЛПХ увеличилась в 3,6 раза, пашня в 4,0 раза, многолетние насаждения в 1,5 раза [10].

Для расширения масштабов развития отрасли необходимо ограничить использование земель под здания и сооружения путем строительства многоэтажных жилых домов и подсобных зданий, отводя для дачных участков и строительства различных предприятий. Анализ показал, что формирование и развитие личных подсобных хозяйств населения в Республике Таджикистан играет важную роль в привлечении трудоспособного населения страны к активной и полезной трудовой деятельности, включая молодежь. Именно частный сектор, как и другие формы сельского предпринимательства, является наиболее гибкими, легко приспособляющимися к изменяющимся экономическим условиям.

Для регионов, имеющих лучшие природно-климатические параметры в производстве картофеля, выход на траектории устойчивого роста сектора надо искать в расширении рынка картофеля с глубокой ее оценкой.

Все изложенные данные дают основание сделать следующие выводы:

1. Устойчивое развитие овощекартофельной отрасли аграрного сектора республики требует соответствующей материально-технической базы, что по крайней мере, отсутствует у большинства хозяйств малого и среднего размера нашего агробизнеса.

2. Нужен новый подход развитию семеноводческих хозяйств республики для изготовления достаточных объемов качественных семян различных овощей и клубней картофеля.

3. Развитие овощекартофельной отрасли аграрного сектора республики на перспективу должен осуществляться, как с помощью государства, так с самого частного сектора путем использования передового опыта возделывания овощей и картофеля.

4. Малый бизнес должно стать новым направлением в стратегии территориального размещения и развития овощекартофельной отрасли аграрного сектора, как в горных, так и долинных зонах республики.

5. Цель перехода к «поясному картофелеводству» заключается в укреплении базы достижения продовольственной самодостаточности республики.

6. Использование особенностей территории, их оптимальной специализации в общереспубликанском и международном разделении труда, использование ресурсного потенциала и конкурентных преимуществ горных территорий республики.

7. Важным направлением для развития этой отрасли является наличие помещений и современная технология хранения овощей и картофеля.

8. Развитие перерабатывающей отрасли также является ключевым звеном развития овощекартофельного подкомплекса республики.

Литература

1. Каримов Б. Технология производства картофеля /Б. Каримов, А. Ахмедов и др. - Душанбе: «Богпарвар», 2007. -184с.
2. Каримов Б. Рекомендации по возделывание сельскохозяйственных культур /Б. Каримов, Т.А. Бухориев и др. - Душанбе: «Азия - Принт», 2010. - 192с.

3. Одинаев Ш.Т. Экономически эффективное возделывание сельскохозяйственных культур на орошаемых землях / Ш.Т. Одинаев // Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. - Душанбе, 2013. -№1(35). - С.55-60.
4. Отчеты Министерства сельского хозяйства РТ за 2007-2014гг.
5. Пириев Дж. Научные основы перспективного размещения отраслей сельского хозяйства Таджикистана в рыночных условиях/ Дж. Пириев. - Душанбе, 2003. -188с.
6. Сельское хозяйство Республики Таджикистан//Статистический ежегодник. -Душанбе, 2012.-166с.
7. Сельское хозяйство Республики Таджикистан//Статистический ежегодник. -Душанбе, 2018.-172с.

УДК: 331.1

ОСОБЕННОСТИ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ И МОБИЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Халимханов Зафар Акбархонович - ассистент кафедры таможенного дела, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734025, ул. Нахимова 64/14. Тел.: 985378555, @mail zafarzzafar@mail.ru.

В данной статье исследуется вопрос о миграции, ее теории и появлении, а также рассматривается вопрос мобильности молодежи и их желание вовлечься во внешнюю трудовую миграцию, а именно молодежь с высшим образованием. Также, в статье рассматриваются факторы, влияющие на миграцию молодежи ее характер и специфику, что, в основном, мотивирует молодежь вовлечься во внешнюю трудовую миграцию. В последнее время миграционный процесс охватил большинство стран мира, в том числе, и нашу страну. Ежегодно, сотни тысяч наших граждан покидают страну в целях обеспечения своих потребностей и потребностей своих семей путем вовлечения во внешнюю трудовую миграцию. Самыми главными причинами внешней трудовой миграции, среди населения нашей страны, по-прежнему, останутся социально-экономические вопросы.

Ключевые слова: анализ, миграция населения, трудовая миграция, безработица, утечка мозгов, мобильность, переходный период, мировая экономика, международная трудовая миграция, трансформация, социальная напряженность, внешняя трудовая миграция, легальная миграция.

ХУСУСИЯТҲОИ МУҲОЧИРАТИ МЕҲНАТӢ ВА ҚОБИЛИЯТИ ДОНИШЧӢӮӢНИ МУАССИСАҲОИ ОЛИИ ТАЪЛИМИ

Халимхонов Зафар Акбархонович - ассистенти кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 985378555, @mail zafarzzafar@mail.ru

Дар ин мақола масъалаи муҳочират, назария ва пайдоиши он мавриди баррасӣ қарор гирифта, инчунин масъалаи муҳочирати ҷавонон ва хоҳиши онҳо барои дохил шудан ба муҳочирати меҳнати беруна, яъне ҷавонони дорои маълумоти олии, яъне пас аз хатми таҳсил баррасӣ карда мешавад. Дар мақола инчунин омилҳои, ки ба муҳочирати ҷавонон таъсир мерасонанд, хусусият ва мушаххасоти он, ки ҷавонро барои ҷалб шудан ба муҳочирати меҳнати хориҷӣ ҳавасманд мекунанд, муҳокима карда мешаванд.

Вақтҳои охир раванди муҳочират аксари кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла мамлакати моро фаро гирифтааст. Ҳамасола садҳо ҳазор нафар шаҳрвандони мо барои таъмини эҳтиёҷот ва эҳтиёҷоти оилаи худ тавассути ҷалб шудан ба муҳочирати меҳнати хориҷӣ ба хориҷи кишвар мераванд. Сабабҳои муҳимтарини муҳочирати меҳнати хориҷӣ дар байни аҳолии кишварамон масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошанд, ки омилҳои асосии муҳочирати меҳнати мебошанд.

Калидвожаҳо: Таҳлил, муҳочирати аҳоли, муҳочирати меҳнатӣ, бекорӣ, кӯчиши ақлҳо, қобилиятнокӣ, раванди гузариши, иқтисоди ҷаҳон, муҳочирати байналмилалӣ меҳнатӣ, дигаргунӣ, шиддати иҷтимоӣ, муҳочирати меҳнати беруна, муҳочирати қонунӣ.

FEATURES OF LABOR MIGRATION AND MOBILITY OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Khalimkhonov Zafar Akbarhonovich - assistant of the Department of Customs Tajik State University of Finance and Economics, Adress: 734067, The Republic of Tajikistan, Nahimov str. 64/14 Tel.: 985378555, @mail zafarzzafar@mail.ru

This article explores the issue of migration, its theory and appearance, and also examines the issue of youth mobility and their desire to get involved in external labor migration, namely, youth with higher education, that is, after graduation. The article also discusses the factors affecting the migration of youth, its nature and specificity, which mainly motivates young people to get involved in external labor migration. Recently, the migration process has embraced most countries of the world, including our country

Every year, hundreds of thousands of our citizens leave the country in order to provide for their needs and the needs of their families through involvement in external labor migration. The most important causes of external labor migration among the population of our country are still socio-economic issues, which are the main factors of labor migration.

Keywords: analysis, population migration, labor migration, unemployment, brain drain, mobility, transition, world economy, international labor migration, transformation, social tension, external labor migration, legal migration.

В начале новой эры большинство стран мира были вовлечены в глобализационный процесс, и в мировую экономическую миграцию в целом. Этот период охарактеризовался некоторыми крупными изменениями, такими как политические и экономические. Одной из основных особенностей этого периода является то, что большинство стран мира были вовлечены в международную трудовую миграцию, несущую в основном экономический характер [3].

Этот период был тяжелым как для нашей страны, так и для всех стран постсоветского пространства в целом, так как этот период носил трансформационный характер. Но сложность, в которой оказалась наша страна, была намного больше. Например, коммуникационная изоляция, дефицит природных ресурсов, неразвитая промышленная инфраструктура, полуразрушенная инфраструктура, полная зависимость извне, с точки зрения экономики, и т.д.

Необходимо иметь в виду тот факт, что наша страна по сравнению с другими странами СНГ, имеет ограниченный доступ к сырьевым источникам и природным ресурсам, а в советское время не была создана необходимая социально-экономическая инфраструктура для полноценного развития экономики страны. Можно сказать, что в те времена наша экономика полностью зависела от внешней поддержки в виде дотаций, а после распада СССР и появления новых независимых государств некоторые недостатки стали проявляться наружу и дали о себе знать.

В таких непростых условиях трудовая миграция для нашей страны стала основным шансом и надеждой на выход из существующих трудностей и кризисов для большинства граждан в целом, так как у нас не было другого выхода и пути.

В условиях рыночной экономики трудовая миграция для нашей страны является неотъемлемой составной частью, так как она является основным элементом рыночной экономики, компенсирующим снижение доходов населения страны. Трудовая миграция создает необходимые условия для снижения социального напряжения, и в свою очередь устраняет безработицу и кризис на рынке труда. На сегодняшний день трудовая миграция стала одним из основных видов деятельности большинства наших граждан, так как они не видят другого пути для улучшения своего уровня жизни.

Также, следует рассмотреть саму сущность миграции. С точки зрения социологии - миграция населения трактуется как совокупность перемещений людей между странами, регионами и городами. Данное перемещение, также характеризуется как демографический и социально-экономический процесс [1]. На сегодняшний день, перемещения, связанные с миграцией, в большинстве случаев имеют экономический характер, в целях более эффективного удовлетворения своих потребностей.

В рыночных условиях и открытости экономики основным стабилизатором национальной экономики является рынок труда. Благодаря трудовым ресурсам можно достичь многих успехов путем рационального и эффективного использования трудового потенциала в целом, так как это практика широко распространена в некоторых странах мира.

Если говорить о трудовой миграции, то непосредственно данный процесс существовал с появлением человечества. Многолетнее стихийное расселение некоторых племен по всему земному шару, в целях освоения новых территорий и земель, в большинстве случаев сопровождалось мирным путем [2]. С развитием производства и ростом населения земного шара она стала главной причиной массового передвижения людей и, в свою очередь, создала благоприятную почву для образования новых государств и народов.

В XIX веке миграция населения в основном умножилась параллельно с развитием капитализма. Также, одна из причин увеличения миграции населения - это межгосударственное переселение рабочих сил и обеспечение отдельных стран рабочими силами [7]. Характерной чертой миграции населения было то, что в начале и конце XIX в. Миграция, в основном, исходила из промышленно развитых стран Европы – Германии, Нидерландов и Великобритании - в другие страны, и потом этот процесс взял обратный оборот, то есть из менее индустриально развитых стран в более развитые страны, в основном из таких стран, как Польша, Италия, Россия и др. [4].

Если говорить о нынешней ситуации в сфере трудовой миграции, то можно подчеркнуть, что основными причинами данного процесса в настоящее время в большинстве случаев являются социально-экономические причины, побуждающие большинство лиц вовлечься во внешнюю трудовую миграцию.

Необходимо подчеркнуть, что на сегодняшний день существуют различные аспекты исследования вопроса трудовой миграции и ее влияния со стороны ученых. Но следует отметить, что, в свою очередь, не освещенными остались такие вопросы как, например, вопросы миграции молодежи и их мотивации, в основном молодежи с высшим образованием. Для исследования данного вопроса был проведен качественный и количественный социологический опрос среди студентов четырех ВУЗов города Душанбе, чтобы выявить, чем хотят заниматься студенты после окончания учебы и получения определенной профессии.

Основная цель проведения данного исследования заключалась в том, чтобы определить мотивы студентов, которые в будущем хотят мигрировать, и какие факторы, в основном, на них влияют, определить и выявить причины, которые вынуждают их мигрировать из страны.

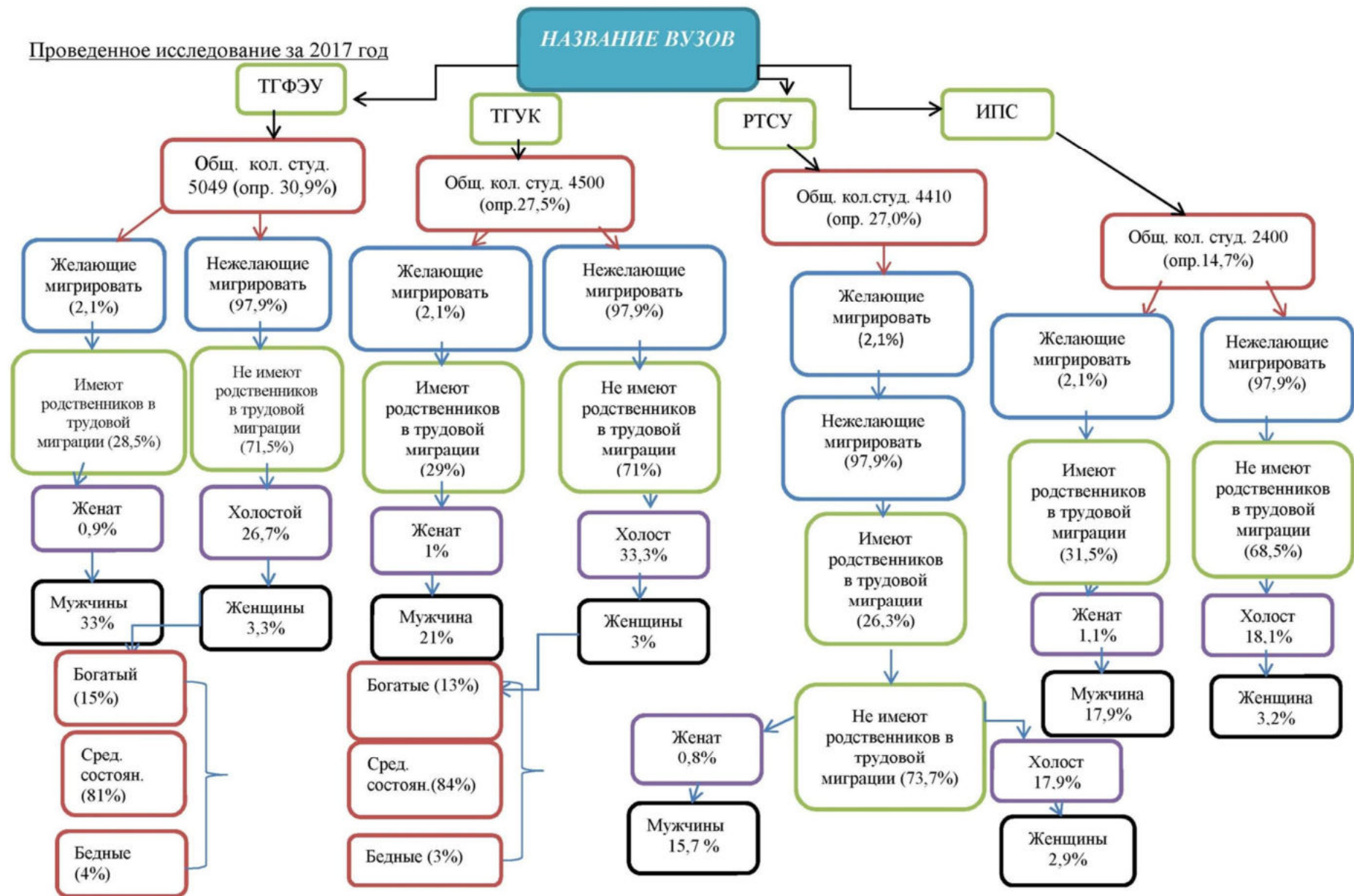
Также, надо отметить, что основная цель проведения данного опроса была в том, чтобы выявить характер и дальнейшие действия студентов, то есть чем они хотят конкретно заняться в будущем. Основным элементом заключен в том, что опрос такого типа, среди учащихся студентов ВУЗов страны, по поводу определения их будущих действий, был проведен впервые. Ранее изучением данного вопроса никто не занимался.

Также, необходимо отметить, что целевой аудиторией проведенного опроса, в основном, являлись студенты первого, второго и третьего курсов ВУЗов страны.

Как было уже упомянуто, в опросе участвовали студенты четырех ВУЗов страны, которые непосредственно находятся в городе Душанбе, это - Таджикский государственный финансово-экономический университет (ТГФЭУ), Таджикский государственный университет коммерции (ТГУК), Российско-таджикский славянский университет (РТСУ) и Институт предпринимательства и сервиса (ИПиС).

В ниже приведенной схеме-анализе-дереве, на основе полученных данных, мы постараемся раскрыть сущность проведенного опроса.

Проведенное исследование за 2017 год

Следует подчеркнуть, что общее количество опрошенных респондентов составляет 525 человек, по данным схемы 16359 в схеме 5049 – в ТГФЭУ; в РТСУ – 4410 и т.д. ТГФЭУ - 30,9%, ТГУК - 27,5%, РТСУ - 27,0%, ИПС - 14,7%. А что же касается специальности опрошенных респондентов, то, в основном, это экономисты, финансисты, а также имеющие юридические направления в образовании.

В результате анализа опроса было выявлено, что количество желающих мигрировать во всех четырех ВУЗах почти одинаково, то есть (2,1%), как показывают результаты проведенного опроса среди учащихся студентов, то есть столько процентов заинтересованных в будущем отправляться во внешнюю трудовую миграцию.

А также есть те, которые не желают мигрировать, то есть почти 97,9% из общего количества опрошенных студентов ответили, что не хотят уезжать из страны, то есть в трудовую миграцию, после окончания учебы. Судя по их ответам, у них есть другие цели и намерения, чем заняться в будущем. Причина заключается в том, что проведенные в последнее время социально-экономические преобразования в нашей стране, говорят о том, что привлекательность внешней трудовой миграции постепенно снижается среди населения, в основном среди молодежи с высшим образованием. Социально-экономическое состояние наших граждан улучшается, уровень жизни населения страны поднимается, что может стать снижающим фактором привлекательности внешней трудовой миграции.

Следует подчеркнуть, что в процессе анализа ответов респондентов нами будут рассмотрены те ответы, которые непосредственно были заданы им. Следующий вопрос, который будет рассматриваться, имеют ли наши респонденты родственников во внешней трудовой миграции, ответы являются следующими: респонденты из ТГФЭУ (почти 28,5%) сказали, что имеют родственников и только 71,5% ответили, что не имеют родственников во внешней трудовой миграции.

Что же касается респондентов ТГУК, то данные респонденты ответили следующим образом: 29% из общего количества опрошенных ответили положительно, то есть сказали, что имеют родственников во внешней трудовой миграции.

Респонденты РТСУ ответили следующим образом: 26,3% имеют родственников.

Следующие респонденты, учащиеся ИПС, ответили следующим образом: 31,5% сказали, что имеют родственников.

Цель изучения и рассмотрения данного раздела с нашей стороны заключается в том, чтобы выявить и определить потенциальных мигрантов, а также мотивы, которые играют стимулирующую роль для вовлечения во внешнюю трудовую миграцию. По нашему мнению, наряду с другими факторами и мотивами одним из основных притягивающих факторов в сфере трудовой миграции является так называемый «родственный фактор». То есть бывают такие случаи, когда мигранты, зная, что у них есть родственники, с уверенностью могут мигрировать, а в противном случае мигранты не решаются вовлечься в данный процесс, то есть данный фактор, по нашему мнению, считается ключевым.

Следующий вопрос касается женатых и холостых респондентов. Ситуация в данном направлении находится в следующем состоянии. Например, респонденты ТГФЭУ распределились по данному вопросу, таким образом, почти 0,9% из всего количества опрошенных студентов ответили, что являются женатыми, и только 26,7% сказали, что являются холостыми. Что же касается респондентов из ТГУК, то ситуация в данном ВУЗе немного отличается от предыдущих ВУЗов. Количество женатых здесь намного больше, то есть 1%, а количество холостых почти 33,3% из общего количества опрошенных респондентов. Следующим ВУЗом является РТСУ, респонденты данного ВУЗа распределились таким образом: оказалось, что почти 0,8% из общего количества опрошенных являются женатыми, и только 17,9% являются холостыми. Последним из списка участвующих в проведенном опросе являются респонденты ИПС. Респонденты из данного ВУЗа отличаются от других,

среди них количество женатых лиц намного больше почти 1,1%, а количество холостых составляет 18,1%.

Следующий рассматриваемый нами вопрос является гендерным, сколько женщин учатся в ВУЗах, которые непосредственно участвовали в опросе. В результате было выявлено, что среди студентов число лиц мужского пола намного превалирует над женским, то есть мужчин намного больше, чем женщин. Таким образом, выяснилось, что среди всех участвующих ВУЗов в опросе большинство студентов из ТГФЭУ являются мужчинами 33% и только 3,3% женщины, а что же касается ТГУК, то здесь 21% мужчины и только 3% женщины. Следующим являются студенты РТСУ: почти 15,7% мужчины, а 2,9% респондентов из общего количества опрошенных из данного ВУЗа являются женщинами. Также необходимо упомянуть о следующем участнике опроса ИПС, то в данном ВУЗе тоже наблюдается высокая доля мужчин по сравнению с женщинами, таким образом, количество мужчин составляет 17,9%, а женщин - 3,2%.

Следующий вопрос в ходе проведения опроса касался того, какое состояние имеют респонденты, то есть, как они оценивают собственное экономическое состояние. В результате выяснилось, что большинство респондентов из ТГФЭУ почти 81%, имеют среднее материальное состояние, а 15% из общего количества опрошенных респондентов являются богатыми, а также есть те, которые являются бедными, их количество незначительно почти 4% из общего количества.

Ситуация в остальных ВУЗах почти одинакова, например, количество имеющих среднее состояние в РТСУ составляет 79%, несмотря на то, что несколько отличается от других ВУЗов, а число богатых составляет 19%, это уже яркий показатель того, что число богатых в этом ВУЗе намного больше, также следует подчеркнуть число бедных, составляет почти 2% из общего количества опрошенных респондентов.

И последний участник опроса ИПС. Здесь количество имеющих среднее состояние составляет 83,5%, богатые - 14%, бедные - 2,5% из всего количества опрошенных респондентов.

В результате опроса был задан соответствующий вопрос участникам, сколько человек из их семей мигранты в трудовой миграции. В результате выяснилось, что в семье студентов из ТГФЭУ не имеют ни одного мигранта. 1,4% в семье имеют два мигранта, а 7,8% из всего количества опрошенных ответили, что имеют одного мигранта и одновременно столько же, то есть 7,8% имеют в семье троих мигрантов, то есть брат, отец, мать, бабушка или их бабушка находятся во внешней трудовой миграции.

Что же касается студентов из ТГУК, то 15,4% опрошенных респондентов ответили, что также не имеют мигрантов, а 7,8% ответили, что имеют двух мигрантов, 7,8% имеют троих мигрантов, 6,5% имеют только одного мигранта.

Ситуация в РТСУ немного другая, здесь количество не имеющих мигрантов составляет - 13,9%, а лиц, которые имеют одного мигранта, 9,3%, необходимо подчеркнуть, что намного больше, чем в предыдущих ВУЗах, 7,8% опрошенных имеют двух мигрантов и столько же, то есть -7,8% имеют троих мигрантов во внешней трудовой миграции.

В ИПС ситуация сложилась следующим образом: здесь количество не имеющих мигрантов из общего количества опрошенных респондентов составляет - 15,7%, а лица, которые имеют только одного мигранта, составляют - 8,2%, также однозначно, то есть одинаково ответили респонденты из этого ВУЗа -7,8% имеют двух мигрантов и такое же количество опрошенных сказали, что имеют троих мигрантов[5].

Таким образом, можно прийти к выводу, что родственные связи, экономическое состояние, то есть основополагающие ценности, играют не первостепенную роль в решении вопроса о внешней трудовой миграции. На наш взгляд, родственные связи играют ситуационную роль, то есть, если молодой человек встречается с трудностями, то возникает вопрос о внешней трудовой миграции как

источнике денежных средств и обеспечения своих потребностей. Также необходимо подчеркнуть, что профессионально-образованная молодежь может сократить уровень безработицы и увеличить доходы страны, при условии, что она будет обеспечена работой с достойной заработной платой [6].

Таким образом, мы предлагаем некоторые рекомендации по вопросу эффективного использования кадрового потенциала внутри страны и утечки мозгов:

- создать благоприятные условия для реализации интеллектуального потенциала внутри страны, в целях развития естественных и точных наук;

- обеспечить трудовыми ресурсами и достойной заработной платой, с их привлечением в создание и становление национальной экономики и конкурентоспособности;

- стимулировать молодежь для развития инновационной деятельности на предприятиях, в организациях, в частных и государственных структурах;

- создать благоприятную среду для развития малого и среднего бизнеса для молодежи;

- активизировать реализацию государственных программ, касающихся развития молодежи;

- совершенствовать воспитательную работу среди молодежи, самой энергичной и трудоспособной части населения Таджикистана в целях недопущения массовой миграции высококвалифицированных специалистов и т.д.

Литература:

1. Авакин С.И. Международная микроэкономика / С.И. Авакин. - Москва, 1998. – 416 с.
2. Киреев А. П. Международная экономика / А. П. Киреев в 2-х томах– Ч. 1. Международная микроэкономика. М., 1998. – 426 с.
3. Ломакин В.К. Мировая экономика: Учебник для вузов / В.К. Ломакин. -М., 1998. -727 с.
4. Краткий словарь по социологии / Под ред. Д.М. Гвишиани– М., 1989. – С. 159.
5. Халимханов З.А. Процесс трудовой миграции молодежи Республики Таджикистан в условиях переходной экономики / З.А. Халимханов //Вестник ТНУ. – 2017. -№4(7). –С.201-205.
6. Халимханов З.А. Ретроспективный анализ развития миграционных процессов в мире/ З.А. Халимханов //Вестник ТНУ. – 2019. -№ 2 (7). –С.95-99.
7. Schults T.W. Investing in Human Capital. – N.Y.,1971; Investing in people.-Los-Angeles, 1981. –P. 111.

УДК: 336.2.01.(575,3)

РОҲҶОИ ТАКМИЛИ ТАНЗИМИ НИЗОМИ АНДОЗ

(дар асоси таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ)

Ҳасанзода Яқуб - ассистенти кафедраи информатикаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к.Нахимов 64/14. тел.: +992938074933, yakub_33@mail.ru .

Дар мақолаи мазкур роҳҳои такмили танзими низоми андоз (дар асоси таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ) баррасӣ шудааст. Вобаста ба ин, яқчанд дастовардҳои хусусияти навгонидошта бо мақсади муайян намудани роҳҳои такмили низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шудааст. Мувофиқ бо меъёрҳои амалкунандаи андоз аз арзиши иловашуда дар давлатҳои хориҷӣ ҳулосабарорӣ ва бо системаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқоиса гардидааст. Ҳамзамон, масъалаҳои такмили низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, имрӯзҳо мавқеи хоссаро доро мебошад, чунки низоми андоз бояд доимо мувозин буда, ба шароитҳои иқтисодӣ ҳамрадиф бошад.

Калидидвожаҳо: асос, назария, метод, низоми андоз, омӯзиши иқтисодӣ, табиат, аҳамият, маблағ, ҷамъият, инсон, давлат, қонун, назорат, истеҳсолот, хусусият, пардохт, пул, молия, корманд, корхона, таҳқиқ, танзим, буҷет, маҳал, қонунгузорӣ.

СПОСОБЫ УЛУЧШЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ

(на примере опыта зарубежных стран)

Хасанзода Яқуб - ассистент кафедры информатики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: +992938074933 , yakub_33@mail.ru.

В этой статье рассматриваются способы улучшения регулирования налоговой системы (на примере опыт зарубежных стран). В этой связи был представлен ряд новых достижений с целью выявления путей совершенствования налоговой системы Республики Таджикистан. Соответствие действующим нормам налога на добавленную стоимость было заключено в зарубежных странах и сопоставлено с налоговой системой Республики Таджикистан. В то же время вопросы совершенствования налоговой системы Республики Таджикистан занимают особое место в свете опыта зарубежных стран в настоящее время, поскольку налоговая система должна быть постоянно сбалансирована и сопровождаться экономическими условиями.

Ключевые слова: основы, теория, метод, система, налог, образование, экономика, природа, значение, финансы, сообщество, человек, государство, право, контроль, производство, особенности, платежи, деньги, финансы, работник, предприятие, исследование, регулирование, бюджет, место, законодательство.

THE WAY OF IMPROVEMENT IN REGULATING THE TAX SYSTEM (in example foreign experience of the countries)

Hasanzoda Yakub - assistant of the Department of Informatics of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. Phone: +992938074933, yakub_33@mail.ru

This article deals with the way of improvement in regulating the tax system (in example foreign experience of the countries). In this regard, several new achievements were presented in order to identify ways to improve the tax system of the Republic of Tajikistan. Compliance with the current norms of value added tax was concluded in foreign countries and compared with the tax system of the Republic of Tajikistan. At the same time, the issues of improving the tax system of the Republic of Tajikistan have a special place in the light of the experience of foreign countries at the present time, since the tax system must be constantly balanced and accompanied by economic conditions.

Keywords: fundamentals, theory, method, system, tax, learning, economy, nature, significance, finance, society, person, state, law, control, production, features, payments, money, finance, employee, enterprise, research, regulation, budget, place, legislation.

Дар таърихи башарият дигаргуниҳои кулӣ, ҷӣ аз лиҳози иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ё сиёсию ҳуқуқӣ ҳарчанд, ки пешрафта бошад ҳам, лекин рушди бемайлоии он дар давлатҳои мутараққикарда, алалхусус, кишварҳои Аврупо ба авҷи воло омада расидааст. Дар қатори ҳамаи ин дигаргуниҳо, низоми андозбандӣ ва шаклҳои он нақши муҳим дошта, маҳз ин масъала сабабгори қабули қонунҳо, илова дар конститутсияҳо ва ҳатто низоми идоракунии давлат тағйироти куллиро ба миён овардааст. Бинобар ин, масоли марбута дар асоси омӯзиши таҷрибаи давлатҳои пешгом, дар дилхоҳ масъала, бахусус оид ба низоми андозӣ хеле муҳим буда, дар шароити имрӯза аҳамияти баланди илмиро қасб намудааст.

Имрӯз мо дар арсаи асри XXI қарор дошта, гарчанде ки то ин давра таҳқиқотҳои зиёди илмӣ дар соҳаи молиявӣ гузаронида шуда бошанд ҳам, барои ҳалли муаммои такмили танзими низоми андозбандӣ он нокифоя буда, таҷрибаҳои пешқадами амаливу ихтирооти муосири илмӣ мубрамияти махсусро қасб намуда истодаанд.

Масъалаҳои такмили низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, имрӯзҳо мавқеи хоссаро доро мебошад, чунки низоми андоз бояд доимо мусовӣ буда, ба шароитҳои иқтисодӣ ҳамрадиқ мебошад.

Бо мақсади муайян намудани роҳҳои такмили низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷрибаи мамлакатҳои хориҷиро оид ба ин масъала аз назар мегузаронем.

Низоми андози Гурҷистон аз низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба кулӣ фарқ мекунад. То соли 2004 дар Гурҷистон 26 намуди андоз ҷой доштанд,

пас аз ислоҳоти андоз, ки соли 2004 гузаронида шуд, теъдоди андозҳо аз 26 то 6 намуд ихтисор гардида, имрӯз дар Гурҷистон андозҳои зерин ситонида мешаванд: [1, с.66]

1. Андоз аз даромади шахсони воқеӣ (20% аз даромади андозбандишаванда).

2. Андоз аз фоида (15% аз фоидаи андозбандишаванда).

3. Андоз аз арзиши иловашуда (18%), ки онро соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқӣ месупоранд; агар гардиши солонаи фаъолияти онҳо аз 100 ҳазор лари (300 ҳазор сомонӣ) зиёд бошад.

4. Андоз аз амвол (1% аз арзиши амвол).

5. Андози аксизӣ.

6. Андоз барои молҳои воридотӣ (бочи гумрукӣ).

Тавре ки таҳлилҳо нишон медиҳанд, дар Гурҷистон андози иҷтимоӣ ҳамчун андози мустақил вучуд надорад, вай бо андози аз даромад якҷоя карда шуда, танҳо аз шахсони воқеӣ ситонида мешавад. Бояд қайд кард, ки ҷой надоштани андози иҷтимоӣ ва андози замин барои рушди соҳибкорӣ мусоидат менамояд ва дар ин ҳолат корхонаю муассисаҳо ба афзоиши музди меҳнати коргарон зид намебошанд. Ба ақидаи мо, татбиқи ин таҷриба дар кишвари мо низ хеле саривақтӣ ба ҳисоб меравад.

Аз таҷрибаи Гурҷистон оид ба низоми андозӣ ва ташаккули даромаду харочоти бучет барои мо диққатҷалбкунанда ин истифодабарӣ аз низоми электронӣ дар низомҳои мазкур мебошад. Автоматикунонии низоми андозу бучетӣ боиси шаффофияти низом ва пурзӯр гардидани назорати воридот ва самаранокона истифода гардидани маблағҳои бучетӣ мегарданд, ки хеле таҷрибаи саривақтӣ ба ҳисоб меравад.

Дар Федератсияи Россия тибқи Кодекси андози Федератсияи Россия, ки аз 01.01. с. 2005 амал мекунад, 9 намуд андози федералӣ, 3 намуд андози минтақавӣ ва 2 намуд андози маҳаллӣ мавҷуданд. Ба андозҳои федералӣ дохил мешаванд: [2, с.28]

- андоз аз арзиши иловашуда;

- аксизҳо;

- андоз аз даромади шахсони воқеӣ;

- андози ягонаи иҷтимоӣ;

- андоз аз фоидаи шахсони ҳуқуқӣ;

- андоз аз истихроҷи маъданҳои қабри замин;

- андози об;

- андоз барои ҳуқуқи истифодабарии объектҳои олами ҳайвонот ва захираҳои биологӣ;

- бочи давлатӣ.

Ба андозҳои минтақавӣ андоз аз амволи шахсони ҳуқуқӣ, андози нақлиёт ва андоз аз бизнеси бозӣ дохил мешаванд. Андозҳои маҳаллӣ аз андози замин ва андоз аз молу мулки шахсони воқеӣ иборатанд.

Теъдоди умумии андозҳо, ҷӣ тавре, ки мебинем, дар Федератсияи Россия 14 намудро ташкил мекунад, ки ин нисбат ба соли 2004, яъне то қабули Кодекси андози Федератсияи Россия, ки 23 намуди андоз амал мекард, ба 9 намуд андоз камтар мебошанд.

Аз таҷрибаи Федератсияи Россия ва Гурҷистон як чиз барои мо бештар диққатҷалбкунанда мебошад: дар ин давлатҳо мақомоти андоз мустақил набуда, ба ҳайати Вазорати молия дохиланд. Самараи ин таҷриба дар он аст, ки дар ҳолате, ки Вазорати молия масъулияти банақшагириро дорад, инчунин барои қисмати даромад низ масъул буда, ҳамеша кӯшиш мекунад ҳангоми банақшагири, нақшаҳо ба ҳақиқат наздик бошанд. Биноан, ин таҷриба дар кишвари мо низ боиси беҳбудии танзими низоми андозии кишвар мегардад.

Ғайр аз ин, дар давлатҳои мазкур меъёри андоз аз молу мулки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бо фоиз нисбат ба арзиши амвол муқаррар карда шудааст, ки

барои таъмини принципи адолатноки иҷтимоии андозбандӣ мусоидат менамояд. То ҳол дар ҷумҳурии мо дар вақти ҳисоб намудани маблағи андоз аз амволи ғайриманкул масоҳати он ҳамчун боҷи андозбандӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ин ҳолат, маблағи андоз аз арзиши бозории он вобаста намебошад ва дар бораи таъмини принципи адолати иҷтимоии андозбандӣ ҳоҷати ғап нест. Чунки хонаҳои арзишашон садҳо маротиба зиёд низ баробари хонаҳои арзишашон ночиз якхела андозбандӣ мегарданд. Аз ин лиҳоз, таҷрибаи давлатҳои хориҷиро дар масъалаи андози амвол дар вақти тақмили низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назар гирифтани, бо мақсад мувофиқ мешуморем.

Меъёрҳои андоз аз як гектар замин дар миқёси вилоятҳо ва шаҳрҳо (ноҳияҳо) бо назардошти минтақаҳои кадастрӣ ва намудҳои замин, аз ҷумла заминҳои маҳалҳои аҳолинишин, заминҳои зери ҷангалзор ва буттазорҳои маҳалҳои аҳолинишин ва заминҳои истифодаи кишоварзӣ ҳар 5 сол тибқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сомонӣ муқаррар карда мешаванд. Дар давлатҳои хориҷӣ, аз он ҷумла дар Федератсияи Россия ва Украина меъёрҳои андози замин бо фоиз нисбат ба арзиши кадастри қитъаҳои замин муқаррар карда шудааст. Масалан, дар Федератсияи Россия ду меъёри андози замин амал мекунад: 0,3% нисбат ба қитъаҳои замин, ки бо заминҳои истифодаи кишоварзӣ ва заминҳои барои сохтмони манзили истиқоматии шахсони воқеӣ дар маҳалҳои аҳолинишин тааллуқ доранд ва 1,5% нисбат ба дигар қитъаҳои замин муқаррар карда шудааст.

Ҷадвали 1. Меъёрҳои амалкунандаи андоз аз арзиши иловашуда дар давлатҳои хориҷӣ*

№	Номи кишварҳо	Меъёрҳои асосӣ	Меъёрҳои паस्तкардашуда	Шакли қўтоҳшудаи ин навъ андоз дар кишвар	Номи пурраи андоз аз арзиши иловашуда дар ин кишвар
1	2	3	4	5	6
1	Ҷумҳурии Фаронса	20%	10%, 5,5% ва 2,1%	TVA	Taxe sur la Valeur Ajoutee
2	Британияи Кабир	20%	5% ва 0%	VAT	Value Added Tax
3	Ҷумҳурии Федеративии Олмон	19%	7%	MwSt./USt.	Mehrwertsteuer/ Umsatzsteuer
4	Италия	22%	10%, 6% ва 4%	IVA	Imposta sul Valore Aggiunto
5	Шоҳигарии Белгия	21%	12% ва 6%	BTW MWSt	Belasting over de toegevoegde waarde Mehrwertsteuer
6	Федератсияи Россия	18%	10% ва 0%	НДС	Налог на добавленную стоимость
7	Шветсия	25%	12%, 6% ва 0%	Moms	Mervardesskatt
8	Венгрия	27%	5%	AFA	Altalanos forgalmi ado
9	Испания	21%	10% ва 4%	IVA	Impuesto sobre el valor anadido
10	Лаҳистон(Варшава)	23%	8%, 5% ва 0%	PTU/VAT	Podatek od towarov I uslug

*Сарчашма: муаллиф таҳия намудааст.

Муқаррар намудани меъёрҳои андози замин бо фоиз ба арзиши кадастрӣ қитъаҳои замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба ақидаи мо, аз манфиат ҳолӣ нест,

зеро вай имконият медиҳад, ки тарзи баҳисобгирӣ ва чамъоварии маблағи андозӣ замин содаю осон гардад.

Яке аз андозҳои муҳимтарине, ки дар ташаккули даромадҳои бучети давлати Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши хосса дорад, андоз аз арзиши иловашуда мебошад. Тибқи моддаи 181 Кодекси андозӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон се меъёри андоз аз арзиши иловашуда 18%, 7% ва 0% муқаррар карда шудааст. Вале дар давлатҳои хориҷӣ меъёрҳои гуногуни андоз аз арзиши иловашуда барои гурӯҳҳои алоҳидаи муомилоти молҳо, иҷрои корҳо ва хизматрасониҳо қабул гардидааст. Масалан, дар Фаронса дар соли 1988 чор меъёри андоз аз арзиши иловашуда амал мекард: меъёри асосӣ - 18,6% ба ашёи қиматбаҳо, тамоку, нӯшокиҳои алкоғолӣ (спиртӣ) - 33,33%; ба молҳои маданияту таълимӣ - 7%; ба молҳои истеъмоли аввалиндараҷа - 5,5% [6, с.268].

Тавре дар боло қайд намуда будем, андоз аз арзиши иловашуда аввалин маротиба соли 1954 дар Фаронса, аз ҷониби олими фаронсавӣ Морис Лоре пешниҳод гардида шудааст. Аз ҳамин сабаб, мо аввал Фаронсаро ҳамчун давлате, ки аз ин навъ андоз истифода мебарад, мисол меорем.

Дар кишвари Фаронса андоз аз арзиши иловашуда тибқи меъёри муқарраршудаи Кодекси андозӣ давлати Фаронса нисбат ба андозсупоранда муайян карда мешавад, яъне хусусияти муомилавӣ ва вазъи молиявӣ андозсупоранда дар ин ҷода ба инобат гирифта намешавад [7, с.45]. Инчунин, меъёри андозӣ муқарраршуда ягона буда, ба нарху навои молу маҳсулот вобастагӣ надорад. Объекти ААИ нархи фурӯши маҳсулот ва ё нархи хизматрасонӣ ба шумор меравад.

Дар низоми андоз ва андозбандии ҳукумати Фаронса меъёрҳои андоз аз арзиши иловашуда бо чунин тарз таҳрезӣ гардидааст:

- дар шароити имрӯза меъёри асосии он ба 20% баробар аст;
- барои баъзе намудҳои молҳо дар мисоли автомобил, таҷҳизот барои сабти кино ва аксгирӣ, атриёт, тамоку, нӯшокиҳои спиртӣ ва ашёи қиматбаҳои ороиш дар мисоли муинаи асил меъёри баландкардашуда бо миқдори 22 % муқаррар карда шудааст.

- барои молҳои, ки ба соҳаи фарҳанг шомил ҳастанд, меъёри пасткардашуда 10% муқаррар карда шудааст;

- барои молҳои ниёзи аввалия буда, дар мисоли қисми зиёди маҳсулотҳои хӯрокворӣ, кишоварзӣ, тиббӣ-доруворӣ ва китобҳо меъёри аз ҳама пастарин, ба миқдори 5,5% муқаррар гардидааст;

- барои намудҳои ҷудоғонаи хизматрасонӣ дар мисоли хизматрасонӣ ба саёҳон, интиқоли бор ва мусофирон, хизматрасонии меҳмонхонаҳо, гузаронидани чорабиниҳои дилхушкунанда, бо хӯроки гарм таъмин намудани муассисаҳо низ бо меъёри 5,5% муқаррар карда шудааст.

Тибқи Кодекси андозӣ Ҷумҳурии Фаронса шурӯъ аз соли 1991, шахсони ҳуқуқӣ, яъне тамоми корхонаҳо, ташкилотҳо ва муассисаҳои, ки даромади умумиашон дар соли қаблӣ на камтар аз 70 ҳазор франкро ташкил диҳанд, аз супоридани ин навъ андоз, яъне андоз аз арзиши иловашуда озод мебошанд.

Аз таҷрибаи мамлакатҳои тараққикарда оид ба муқаррар намудани меъёрҳои тафриқавӣ барои андозӣ арзиши иловашуда истифода бурда, дар мамлақати мо ҷорӣ намудани меъёрҳои тафриқавии андоз аз арзиши иловашуда ба гурӯҳҳои алоҳидаи молу хизматҳо барои рушди иқтисодиёти миллӣ ва баландшавии сатҳи зиндагии аҳоли, бешубҳа, таъсири мусбат мерасонад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамагӣ се меъёри андозӣ иҷтимоӣ истифода бурда мешаванд: барои суғуртакунандагон - 25%, барои суғурташудагон - 1% ва барои соҳибкорони инфиродӣ - 20%. Аз таҷрибаи дигар давлатҳо истифода бурда, дар ҷумҳурии мо меъёри андозӣ иҷтимоиро вобаста бо ҳаҷм ва афзоиши музди меҳнати кормандони корхонаҳо тафриқа намудан ба мақсад мувофиқ мебошад. Афзалияти ин таҷриба аз он иборат аст, ки якум пинҳонкунии андозҳо

кам мешавад, дуҷум кофармоён бе мамониат музди меҳнати кормандонро боло мебаранд.

Дар шароити муносибатҳои бозорӣ низоми андоз ҷузъи муҳими танзимкунандаи равандҳои иқтисодиву иҷтимоӣ мебошад. Самаранокии ғайриқонунии он бо омилҳои муҳталиф муайян карда мешаванд ва дар навбати аввал ин мавқеи иқтисодӣ, ҷойгиршавии қувваҳои сиёсӣ, сатҳи фарҳанги андозбандӣ ва дастовардҳои илми иқтисодӣ мебошанд. Лекин, инчунин нишондиҳандаҳои низ ҳастанд, ки самаранокии низоми андозро муқаррар мекунанд. Ин ба даст овардани тавозун байни ҳавасмандии ғайриқонунии иқтисодӣ ва адолати иҷтимоии андозҳо ва дараҷаи азнавтасимкунии маҷмӯи даромадҳои дохилӣ бо ёрии андозҳо мебошанд. Саҳми андозҳо дар маҷмӯи даромади дохилӣ аз нақши низоми андоз дар батанзимдарории давлатии иқтисодӣ дарак медиҳад.

Дар айни ҳол дарк кардан лозим аст, ки ин нишондиҳанда бояд имконияти дар зери таъсири омилҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ тағйир ёфтандро дошта бошад.

Дар натиҷаи тадқиқоти мазкур, чунин дастовардҳои хусусияти навгонидошта ба даст омаданд:

1. Зимни таҳлилҳо ошкор карда шуд, ки таҷрибаи Гурҷистон дар самти яққоя кардани андози иҷтимоӣ бо андоз аз даромад ва аз шахсони воқеӣ ситонидани он, инчунин ҷой надоштани андози иҷтимоӣ ва андози замин барои рушди соҳибкорӣ мусоидат намуда, зимни он корхонаю муассисаҳо ба афзоиши музди меҳнати коргарон ҳавасманд мебошанд, ки татбиқи ин таҷриба дар кишвари мо низ хеле саривақтӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, таҷрибаи истифодабарӣ аз низоми электронӣ дар низомҳои даромаду хароҷотҳои бучетӣ, ки автоматикунонии низоми андозу бучетӣ, боиси шаффофияти низом ва пурзӯр гардидани назорати воридотҳо ва самаранокона истифода гардидани маблағҳои бучетӣ мегарданд, ки хеле мубрам ба ҳисоб меравад;

2. Муқаррар карда шуд, ки дар таҷрибаи Федератсияи Россия ва Гурҷистон мақомоти андоз мустақил набуда, ба ҳайати Вазорати молия дохиланд. Самараи ин таҷриба дар он аст, ки дар ҳолате, ки Вазорати молия масъулияти банақшагириро дорад, инчунин барои қисмати даромад низ масъул буда, ҳамеша кӯшиш мекунад ҳангоми банақшагири, нақшаҳо ба ҳақиқат наздик бошанд. Бинобар ин, таҷриба дар кишвари мо низ боиси беҳбудии танзими низоми андози кишвар мегардад. Инчунин, дар давлатҳои мазкур меъёри андоз аз молу мулкӣ шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бо ғайриқонунии нисбат ба арзиши амвол муқаррар карда шудааст, ки барои таъмини принсипи адолатнокии иҷтимоии андозбандӣ мусоидат менамояд. То ҳол дар ҷумҳурии мо дар вақти ҳисоб намудани маблағи андоз аз объектҳои ғайриманкул масоҳати он ҳамчун бӯчи андозбандӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ин ҳолат хонаҳои арзишашон садҳо маротиба зиёд низ баробари хонаҳои арзишашон ночиз яққела андозбандӣ мегарданд. Аз ин лиҳоз, таҷрибаи давлатҳои хориҷиро дар масъалаи андози объектҳои ғайриманкул дар вақти тақмили низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назар гирифтанд бо мақсад мувофиқ мешуморем;

3. Зимни таҳқиқи таҷрибаи пешқадами хориҷӣ ошкор карда шуд, ки дар Қазоқистон ва Федератсияи Россия меъёрҳои тафриқавӣ нисбат ба андози иҷтимоӣ истифода бурда шуда, меъёрҳои андози иҷтимоӣ вобаста ба ҳаҷми музди кор ва афзоиши он ба таври регрессивӣ муқаррар карда мешаванд. Дар ин ҳолат корфармоён ва соҳибкорон аз афзоиши музди меҳнати кормандон манфиат меёбанд, зеро маблағи андози иҷтимоӣ нисбат торафт камтар мешавад. Аз ин таҷриба истифода бурда, дар ҷумҳурии мо меъёри андози иҷтимоиро вобаста бо ҳаҷм ва афзоиши музди меҳнати кормандони корхонаҳо тафриқа намудан ба мақсад мувофиқ мубошад, чунки яққум пинҳонкунии андозҳо кам мешавад, дуҷум кофармоён бе монии музди меҳнати кормандонро боло мебаранд.

Хулоса, масоили марбута яке аз масъалаҳои рӯзмара махбус ёфта, дар ҷаҳони муосир рӯз то рӯз рушду нумӯъ карда истодааст. Табиист, ки танзими низоми андоз ва андозбандӣ дар заминаи таҷрибаи кишварҳои пешрафта рӯзафзун буда, бар ин мабно сарчашмаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоиву сиёсии ҷаҳон ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистони мо таъсиррасон мебошад. Бояд зикр намуд, ки андоз ва танзими он яке аз василаҳои калидӣ ва заминагузори зиндагии хуб ба омм мебошад. Аз ин хотир, андоз ва батанзимгузори он барои ҳар як мамолики рӯ ба тараққиёфтаи олам яке аз объектҳои субъективии зиндагии ошошта ва субот махсуб меёбад.

Адабиёт

1. Александров И.М. Налоги и налогообложение: учебник/ И.М. Александров– М.: Дашков и Ко, 2007. – 547 с.
2. Боймирзоев Б.И. Бюджетное регулирование экономики в условиях перехода к рыночному хозяйству (на материалах Республики Таджикистан): автореферат на соис. учен. степени канд. эк. наук -08.00.05/ Б.И. Боймирзоев. - Душанбе, 2002. – 25 с.
3. Витте, С.Ю. О государственном хозяйстве: консп. лекции/ С.Ю. Витте - Москва, 1997. – 3-ое изд.- 60 с.
4. Джаббаров Р.Т. Направления налогового регулирования в Таджикистане/ Р.Т. Джаббаров. - Душанбе: Конуният, 2002. - 44 с.
5. Иброхимов И.Р. Пути совершенствования налогово-бюджетной политики Таджикистана: монография/ И.Р.Иброхимов. – Душанбе: Ирфон, 2004. – 151с.
6. Кейнс Джон Мейнард Общая теория занятости, процента и денег (элект. книга). – Москва:ТКО «АСТ», 1995. - 574с.
7. Колчин С.П. Налоги и налогообложение: учебное пособие / С.П. Колчин. –М:Учебник, 2008.- 542 с.-стр. 342.
8. Макконелл К.Р. Экономикс/ К.Р.Макконелл, С. А.Брю. Т.2 –М.: ИНФРА-М, 2003. – 983с.
9. Маркс К. Сочинения 2-е издание.Том 21: сочинения / К. Маркс, Ф. Энгелс – М.: Эксмо, 1998.- 435 с.
10. Поляк Г.Б. Налоги и налогообложение: учебное пособие для ВУЗов. 3-е изд., перераб. и доп./ Г.Б., Поляк, А.Е. Суглобова. - М.: Юнити, 2010.- 562с.
11. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Том 3. Отдел третий: О влиянии налогов, которыми облагаются отдельные товары: монография/ Д.Рикардо – М.: Эксмо, 1998. – 539 с.
12. Саидмуродов Дж.Л. Внешняя трудовая миграция в условиях трудоизбыточного региона: автореферат на соис. канд. экон. наук. -08.00.05./ Дж.Л. Саидмуродов. - Душанбе, 2013.- 24с.
13. Улугходжаева Х.Р. Налоги и налогообложение: учебник/ Х.Р. Улугходжаева. –Душанбе: Ирфон, 2003.- 283с.
14. Худокормова А.Г. История экономических учений / А.Г.Худокормова. - Москва: ИНФРА-М., 2009.- 357с.

УДК: 336.71

МЕХАНИЗМҲОИ ТАШАККУЛҲОИ СИЁСАТИ ҚАРЗИИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ

Самарддини Шохназар - ассистенти кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/16. Тел.:+992 905777570. E-mail: Samar-sh93

Дар мақола масъалаҳои тақмили асосҳои назариявии ташаккули сиёсати қарзии бонки тиҷоратӣ, ки аз устуворию натиҷаҳои фаъолияти бонк бармеояд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Сиёсати қарзӣ ин раванди таъйини самтҳои фаъолияти бонки тиҷоратӣ дар соҳаи амалиёти қарзӣ сармоягузори ва таҳияи расмиёти қарздиҳиест, ки хатарро коҳиши медиҳад. Исбот карда мешавад, ки сиёсати қарзӣ ба таъмини амният ва эътимоди фаъолияти бонк, таъмини фоидаоварию амалиёти қарзӣ равона шудааст. Муаллиф махсусан ба масъалаҳои ташаккули принципҳои методологии таҳияи сиёсати қарзӣ ва зарурати омӯхтани таҷрибаи низоми бонкдорию хориҷӣ, пеш аз ҳама кишварҳои саноатии нав, инчунин истифодабарии эҷодкоронаи механизмҳои идоракунии босамари фаъолияти бонк дар шароити хатарӣ зиёди молиявӣ тавачҷуҳ мекунад. Муаллиф таъкид мекунад, ки нуктаи асосӣ барои бонкҳои тиҷоратӣ дар ҷараёни таҳияи сиёсати қарзӣ ин тасаввурот оид ба тамоюли рушд ва муайян намудани нақши (рисолати) бонк дар ҷараёни рушд мебошад. Вобаста ба ин, динамикаи рушди иқтисод ва

даромади аҳолии ҷумҳуриро таҳлил намуда, алоқамандии руиҳи иқтисодро бо руиҳи баҳии бонкдорӣ ҷумҳури муайян мекунад.

Калидвожаҳо: баҳии бонкдорӣ, бонки тиҷоратӣ, сиёсати қарзӣ, стратегия ва тактикаи руиҳи бонки тиҷоратӣ, сиёсати фоизӣ, қарз, депозитҳо, хароҷот ва нархгузорӣ, хизматрасониши бонкӣ.

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Самароддини Шохназар - ассистент кафедры таможенного дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/16. Тел.: +992 905777570. E-mail: Samar-sh93

В статье рассматриваются вопросы совершенствования концептуальных основ формирования кредитной политики коммерческого банка, которые определяются устойчивостью функционирования и результатами деятельности банка. Суть кредитной политики определяется, как процесс выделения приоритетных направлений деятельности коммерческого банка в области кредитно-инвестиционных операций и выработки процедур кредитования, способствующие снижению рисков. Обосновывается, что кредитная политика направлена на обеспечение безопасности и надёжности функционирования банка, обеспечение прибыльности кредитных операций. Автор придает особый акцент вопросам формирования методологических принципов разработки кредитной политики и необходимости изучения опыта зарубежных банковских систем, прежде всего, стран новой индустрии, а также творческое использование их эффективных механизмов управления банковской деятельностью в условиях высоких финансовых рисков. Автор утверждает, что для коммерческих банков в процессе разработки кредитной политики первоочередным моментом является ясное представление о тенденции развития экономики страны и определение своей роли (миссии) в этом развитии. В связи с этим, анализирует динамику роста экономики и доходов населения республики и явную взаимосвязь экономического роста и роста банковского сектора экономики.

Ключевые слова: банковский сектор, коммерческий банк, кредитная политика, стратегия и тактика развития коммерческого банка, процентная политика, кредит, депозиты, затраты и ценообразование, банковские услуги.

MECHANISMS FORMING A LOAN POLICY OF A COMMERCIAL BANK

Samaroddini Shokhnazar - Assistant, Department of Customs, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/16. Tel: +992 905777570. E-mail: Samar-sh93

In the article discusses the improvement of the conceptual framework for the formation of a credit policy of a commercial bank, which is determined by the stability of the functioning and results of the bank. The essence of credit policy is defined as the process of prioritizing the activities of a commercial bank in the field of credit and investment operations and developing lending procedures that help reduce risks. It is proved that the credit policy is aimed at ensuring the safety and reliability of the bank, ensuring the profitability of credit operations. The author places particular emphasis on the formation of methodological principles for developing credit policy and the need to study the experience of foreign banking systems, primarily countries of the new industries, as well as the creative use of their effective banking management mechanisms in the face of high financial risks.

The author claims that for commercial banks in the process of developing credit policy, the first thing is to clearly understand the development trend of the country's economy and determine its role (mission) in this development. In this regard, it analyzes the dynamics of the growth of the economy and the incomes of the population of the republic and the clear relationship between economic growth and the growth of the banking sector of the economy.

Keywords: banking sector, commercial bank, credit policy, development strategy and tactics of a commercial bank, interest, interest policy, credit, deposits, costs and pricing for banking services, etc.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ дар низоми иқтисоди миллии кишвар нақшу аҳамияти низоми бонкӣ бештар мегардад, он ба унсури муҳимтарини иқтисоди кишвар табдил ёфта, шароити рушди онро муайян мекунад. Бонкҳо чун ниҳоди муҳими бахши молиявӣ вазифаҳои махсусро иҷро мекунанд, ки аз қобилияти гирдоварии захираҳои пулии озод ва бозтақсимкунии онҳо дар миёни соҳаву бахшҳои гуногуни иқтисод иборат аст. Маҳз дар раванди иҷрои ҳамин вазифаҳо бонкҳо шароити рушди устуворро барои худ муҳайё мекунанд.

Дар шароити муосир вобаста ба гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба марҳалаи нави рушд ва тағйироти сохтори иқтисод, шароити фаъолияти бонкҳои тичоратӣ ҳам дигаргун мешаванд. Фаъолияти қарзии бонкҳои тичоратии кишвар дар шароити пурзӯршавии таъсири муҳити берун, густариши доираи мизочону шарикон анҷом мепазирад. Бо гузаштан ба сатҳи босуботи рушд ҳаҷми даромади аҳоли ва субъектони иқтисод меафзояд ва аз ҳамин сабаб сатҳи қарзпардозии онҳо ҳам баландтар мешавад. Албатта, ҳаҷми қарздиҳии бонкҳо ва ҷоринамоии намудҳои нав ба нави маҳсулоти қарзӣ, шаклу тарзҳои қарздиҳӣ бештар мегардад.

Таҳлили динамикаи рушди иқтисод ва даромади аҳоли нишон медиҳад, ки дар байни рушди иқтисод ва рушди бахши бонкии иқтисод робитаи аён мавҷуд аст. Масалан, солҳои 2011-2017 ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ аз 30071,1 то ба 61093,6 млн. сомонӣ расид, ё афзоиши он беш аз 202,9 %-ро ташкил дод. Баробари ин, даромади пулии аҳоли ҳам аз 16190,9 то ба 34638,4, ё ба беш аз 213,5% афзуд, ки ин аз суръати афзоиши ММД бештар аст. Ҳиссаи хоси даромади пулии аҳоли дар ММД низ аз 53,8 то ба 56,7%, яъне беш аз 2,9 банди фоиз афзуд. Дар баробари афзудани ҳаҷми даромади пулӣ ҳаҷми бақияи депозитҳои шахсони воқеӣ аз 2244,9 то 4344,4 млн. сомонӣ, яъне ба андозаи 193,5% зиёд гашт. Андозаи миёнаи депозитҳо ба ҳар нафари аҳоли ҳам аз 291,01 то 491,61 сомонӣ, ё беш аз 168,9% афзуд. Даромади аҳоли, депозитҳои дар бонкҳо манбаи эҳтимолии захираи қарзи бонк мебошанд. Бинобар ин, дар давраи мавриди таҳлил қарзи додаи бонкҳо бо пули милли аз 2136,6 то 3537,5 млн. сомонӣ зиёд шуд, афзоиш беш аз 165,5 млн. сомониро ташкил дод.

Ҷадвали 1. Динамикаи ММД, даромади пулӣ ва захираи қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Афзоиш, %
ММД (бо нархи ҳамон солҳо), млн. сомонӣ	30071,1	36163,1	40525,5	45606,6	48408,7	54479,1	61093,6	202,9
Даромади пулии аҳоли, млн. сомонӣ	16190,9	20161,2	22346,2	24196,5	25569,8	31373,0	34638,4	213,5
Бақияи депозитҳои шахсони воқеӣ – ҳамагӣ (дар охири сол), млн. сомонӣ	2244,9	2865,1	3532,5	4062,9	5111,5	5276,9	4344,4	193,5
Андозаи миёнаи депозитҳо ба ҳар наф. аҳоли, сомонӣ	291,01	362,80	437,50	492,08	604,80	610,25	491,61	168,9
Қарзи додаи бонкҳо бо пули милли, млн. сомонӣ	2136,6	2192,4	3052,0	3905,8	4186,2	3810,3	3537,5	165,5

Сарчашма: Маҷмӯи омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2018. - С. 469-470.

Дар робита ба нақши афзояндаи бонкҳо дар таъмини рушди иқтисодӣ ва талаботи субъектони иқтисод ба захираи қарз зарурати такмили сифати сиёсати қарзии бонкҳои тичоратӣ дар чорчӯби татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то с. 2030 ба миён меояд. Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то с. 2030 ба сифати самтҳои асосии амал дар соҳаи ислоҳи бахши бонкдорӣ «ташкили заминаҳо барои коҳиши нархи хизматрасонии молиявӣ ва ихтисори хароҷоти амалиётӣ аз ҳисоби чорӣ намудани равандҳои бизнеси инноватсионӣ, гузариш ба сохторҳои ташкилии мувофиқ, таҷдиди пойгоҳи техникий муассисаҳои молиявӣ, истифодабарии васеи усулҳои муосири инноватсионии идораи суратҳисобҳои бонк (фосилавӣ, аз ҷумла интернет-банкинг ва воситаҳои мобилии тамос ва низоми пардохт), истифодаи воситаҳои электронии пардохт, афзоиши дастрасӣ, амният ва сифати хизматрасонии пардохт ва низоми пардохт, рушди пойгоҳи техникӣ ва зерсохтори низоми пардохт» номбар карда шудаанд [1].

Ичрои ин вазифаҳо такмили асосҳои назариявӣ ва механизмҳои ташаккули сиёсати қарзии бонки тичоратиро металабад, ки он аз устувории фаъолият ва натиҷаҳои фаъолияти бонк бармеояд. Сиёсати қарзии номукамал ва механизмҳои таҳияи он ба ҳисороти молиявӣ ва муфлисшавии бонкҳо сабаб мегардад. Баръакси ин, сиёсати қарзии босамар боиси баландшавии сифати активҳо, даромаднокии онҳо гашта, ба ин васила натиҷаи молиявии мусбатро муҳайё менамояд.

Бояд гуфт, ки бо вучуди аҳамият доштани сиёсати қарзӣ, ки чун афзори идораи бонки тичоратӣ эътироф мешавад, дар адабиёти иқтисодии кишвар назарияи аниқу дақиқи ташаккули сиёсати қарзӣ ва ҳам равишҳои методии таҳияи он вучуд надоранд. Баъзе нақшаҳои парокандаи дорои хосияти ташкиливу маъмуриро метавон дид. Бинобар ин, аҳволи мазкур собит менамояд, ки асосҳои назариявии ташаккули сиёсати қарзӣ ва равиши муназзами онро таҳия бояд кард.

Сиёсати қарзӣ ин муайян намудани самтҳои афзалиятноки фаъолияти бонки тичоратӣ дар соҳаи амалиёти қарзӣ сармоягузори ва коркарди расмиёти қарздиҳӣ бо паст кардани хатарҳо мебошад. Мазмуни сиёсати қарзии бонки тичоратӣ, пеш аз ҳама, аз таъмини амният ва эътимоди фаъолияти бонк, таъмини ғайриамонии амалиёти қарзӣ иборат аст.

Ташаккули сиёсати қарзӣ зарурати ташаккули принципҳои усулиро, ки механизми таҳияи онҳоро муайян мекунад, ба миён меорад. Принципи якум аз зарурати омӯхтани таҷрибаи низоми бонкии хориҷӣ барои истифодаи механизмҳои самараноки идораи фаъолияти бонкӣ дар шароити таваккали бонкии баланд бармеояд. Принципи дуюм аз зарурати мутобиқсозии механизмҳо ба иқтисоди кишвар иборат аст, ки хусусияташ дар ноустувории бахши бонкӣ таҷассум меёбад. Принципи сеюм аз зарурати мутаносиб истифода бояд бурд. Ба ибораи дигар, ҳангоми таҳияи сиёсати қарзӣ ба маҷмӯи муносиби таҷрибаи мавҷуда ва унсурҳои навоарӣ вобаста ба вазъи иқтисоди кишвар ноил гаштан лозим аст [2].

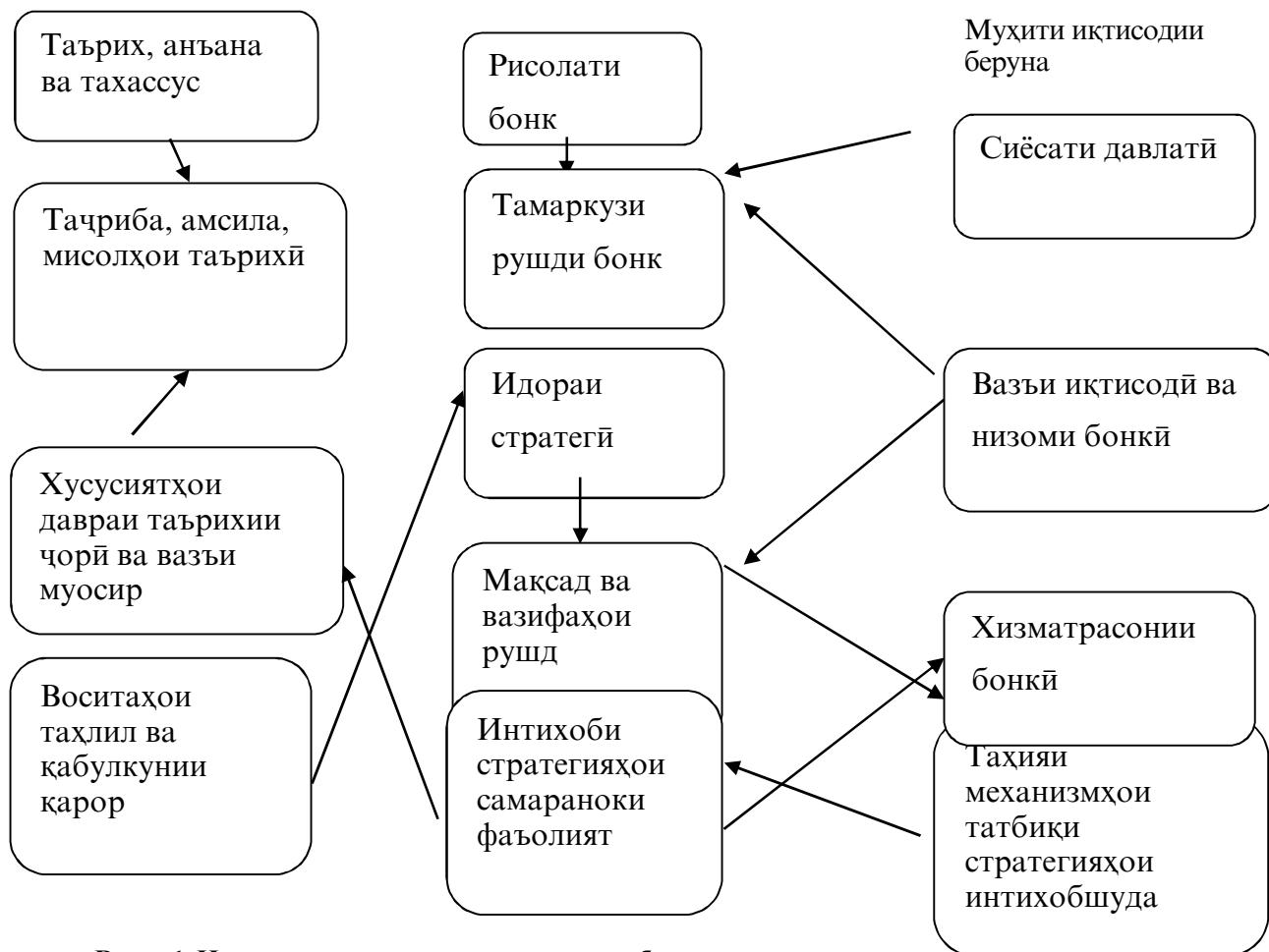
Сиёсати қарзӣ аз лиҳози амалӣ тартиб ё нақшаи бо ҳуҷҷат расмишудаи ташкили фаъолияти бонкҳои тичоратӣ мебошад. Дар ҳуҷҷати мазкур бояд унсурҳои зерини сиёсати қарзӣ сабт шаванд:

- шароити қоидаҳои умумии додани қарзҳо;
- гуруҳбандии қарзҳо;
- самтҳои асосии сиёсати қарзӣ;
- назорати иҷрои уҳдадорӣ қарордодон ва сифати хизматрасонӣ;
- кумитаҳои қарзӣ [3].

Барои бонкҳои тичоратӣ ҳангоми таҳияи сиёсати қарзӣ тасаввуроти возеҳ оид ба тамоюли рушди иқтисоди кишвар ва муайян кардани нақш (рисолат)-и худ дар ин рушд асосӣ мебошад. Рисолат ҳадафи бунёдгузори бонки тичоратист, ки дар раванди рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар метавонад ширкат варзад.

Ин дар оқибати кор симои бонкро муайян мекунад ва тафовути онро аз дигар ниҳодҳои бахши молиявӣ нишон медиҳад.

Дар заминаи рисолати таҳияшуда концепсияи рушди он таҳия ва сипас стратегияи фаъолияти бонки тижоратӣ ҳамчун тарзи расидан ба ин ҳадафу вазифаҳо интихоб карда мешавад. Таҳти мафҳуми стратегияи бонк маҷмӯи вариантҳои имконпазири ташкили маҳсулоти бонкӣ ва амалиёти қарзиеро фаҳмидан мумкин аст, ки ба ҳалли мақсаду вазифаҳои муайян равона шуда, сиёсати қарзии бонкро ташкил медиҳад. Нақшаи ташаккули рисолат, концепсияи стратегияи рушди бонк ва омилҳои муайянкунандаи ин раванд дар расми 1 тасвир ёфтааст.

Расми 1. Нақшаи ташаккули стратегияи рушди бонки тижоратӣ

Сарчашма: Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка // - М.: ИКЦ "ДИС", 1997. - 464 с.

Дар доираи нақшаи тасвиршуда дар раванди таҳияи концепсияи рушди бонки тижоратӣ лаҳзаҳои зеринро ба назар бояд гирифт:

- таҷрибаи таърихии бонки тижоратӣ, ва бо дарназардошти хусусияти аҳволи ҷорӣ рушд дарёфтани қарору механизмҳои нав;
- ба ҳисоб гирифтани сиёсати пулии давлат, ки ба фаъолияти бонкҳои тижоратӣ таъсири ҷиддӣ мерасонад;
- аҳволи иқтисодии соҳаҳои хоҷагии халқ, ки ҳолати фаъолияти бонкҳои тижоратиро муайян мекунад;
- маркетинги хизматрасониҳои бонкӣ, ки имкон медиҳад то ҷидду ҷаҳд ба самтҳои афзалиятноки рушди бонки тижоратӣ равона карда шавад.

Меҳвари асосии стратегияи рушди бонки тижоратӣ ояндабинии вариантҳои дигари рушди он мебошад. Дар ин ҳангом бояд дар хотир дошт, ки бонки тижоратӣ, пеш аз ҳама, муассисаест, ки дар шароити таваккал, номуайянии

муҳити берунӣ ва дохилӣ амал мекунад. Аз тарафи дигар, бонк субъекти баҳши соҳибкорист, ки барои афзудани даромаднокии худ мекушад. Яъне, даромаднокии бонкҳои тичоратӣ ба ду омили асосӣ, ки ба стратегияи рушд ва сиёсати қарзии он таъсир мерасонанд, вобастагӣ дорад: таваккал (номуайянӣ) ва даромаднокӣ [4].

Дар соҳаи сиёсати қарзӣ бонкҳои тичоратӣ бо се навъи асосии таваккал - таваккали қарзӣ, ликвиднокӣ ва меъёри фоиз бархӯрд мекунад. Таваккали фоиз аҳамияти бузург дорад, чунки моҳияти миёнаравии бонкӣ, ки бонк иҷро мекунад, бозӣ бо андозаи меъёри фоизро дар назар дорад. Чунин таваккал хусусан дар давраҳои ноустувории меъёри фоиз баландтар буда, барои бонк як таваккали ҳаррӯза мегардад. Бинобар ин, ояндабинии меъёри фоиз дар шароити муносибатҳои иқтисодии рӯ ба инкишоф, суръати баланду бесуботи таваррум ва лапшиши меъёри фоиз ниҳоят муҳим аст.

Ба ин васила, сиёсати қарзии бонк ҷанбаи муҳимтарини фаъолияти бонки тичоратӣ буда, шароити пойворию устувории молиявии онро муайян мекунад. Муайянкунии сиёсати қарзии муносиб вазифаи мураккабу серпахлуст, ки истифодаи концепсияҳои муосири таҳлили фаъолияти бонкиро металабад.

Пеш аз ҳама, ба омилҳои бояд таваччуҳ қард, ки сиёсати қарзиро ташаккул медиҳанд. Ба омилҳои, ки барои ташаккули сиёсати қарзии бозътимод мусоидат мекунад, инҳоро мансуб доништан мумкин аст:

– ҳудуд ё меъёри маблағи умумии қарз, ки чун нисбати ҳаҷми ҷузъдони қарз ба маблағи умумии депозитҳо ё активҳои бонк муайян мешавад. Дар ин самт сатҳи тақозои қарз, тағйирёбии депозитҳо ва таваккали қарзӣ таҳқиқ карда мешаванд;

– тамаркузи захираҳои қарзӣ. Сиёсати қарзӣ бояд ба танаввуи ҷузъдони захираҳои қарзӣ равона гардад ва ҷустуҷӯи мувозинати байни сатҳи баландтарину пасттарини таваккалро таъмин кунад. Ҳадди тамаркуз одатан ба андозаи бештарини қарз барои мизочи алоҳидаи соҳаи мушаххаси иқтисод ё навъи фаъолият равона шудааст;

– намудҳои қарз.

Ҳама воситаҳои қарзие, ки бонкҳои тичоратӣ дар фаъолияти амалии худ истифода мебаранд, бояд дар сиёсати қарзӣ инъикос карда шаванд. Интиҳоби намудҳои қарз бояд дар асоси таҷрибаи кормандони шуъбаи қарз, сохтори депозитҳо ва тақозои мавриди назар ба захираи қарз ташкил карда шавад. Намудҳои қарзе, ки пештар зиён овардаанд, бояд саҳт назорат карда шаванд ё тамоман истифода нагарданд;

– дастгирии сохтори ҷузъдони захираҳои қарзии бонки тичоратӣ. Муайян кардани ҳудуд ё сатҳи фоизи қарзҳо барои баҳши тичоратӣ (баҳши амволи ғайриманкул, ба шахсони воқеӣ ва дигар гурӯҳҳои қарзгирон) дар амалия зиёд истифода мешаванд. Дар ин ҳангом сиёсати муайяннамоии андоза ё маҳдудият бояд баъзе тағйиротро аз меъёрҳои муқарраршуда пешбинӣ намояд;

– муҳлати қарз, ки онро сиёсати қарзӣ муайян мекунад. Муҳлат бояд сатҳи ҳадди аксарро барои ҳар намуди қарз муқаррар кунад ва нақшаи воқеии пардохтани қарзро муайян намояд. Ҳангоми тарҳрезии муҳлати пардохт хусусиятҳои манбаи пардохт, самти қарз ва муҳлати муфиди хизмати гаравро ба ҳисоб бояд гирифт;

– нархгузории қарзӣ. Сатҳи меъёри фоиз бояд барои пӯшондани хароҷоти бонки тичоратӣ баҳри иҷрои амалиёти ҷалби захираи пул, маъмурият ва зиёни эҳтимолӣ кофӣ бошад, инчунин ба гирифтани фоидаи мақбул мусоидат намояд. Меъёрҳои фоиз бояд давра ба давра бо дарназардошти тағйири андозаи хароҷот ё омилҳои муҳити беруна ислоҳ карда шаванд [5].

Ба ин васила, сиёсати қарзӣ ба бонкҳои тичоратӣ, пеш аз ҳама, ҳамчун воситаи танзим ва идораи фаъолият, инчунин механизми ташкили оқилонаи муносибатҳо дар миёни бонку мизочони он оид ба ҷалби захираҳои пули озод, сармоягузории онҳо ба иқтисод лозим аст. Сиёсати қарзӣ, ҳамчунин, воситаи

мухими идораи таваккал дар фаъолияти бонки тичоратӣ мебошад. Дар хотима ҳаминро бояд гуфт, ки сиёсати қарзиро (ба маънои маҳдудаш) чун низоми чораҳои бонки тичоратӣ дар самти қарздиҳӣ ба мизочон метавон баррасӣ намуд, ки баҳри татбиқи стратегияи бонк дар муддати муайяни вақт амалӣ карда мешаванд.

Адабиёт

1. Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.12.2016 №636. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030. – Душанбе, 2016.
2. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 ноябри соли 2019, № 585. Маҷмуаи омили солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2018. - С. 469-470.
3. Зражевский В.В. О стабильности банковской системы. /В.В. Зражевский // Деньги и кредит. – Алматы, 2010. - № 2. - С. 35-39.
4. Мирсаидов А.Б. Рынок банковских услуг и его роль в трансформационной экономике республики. / А.Б. Мирсаидов // Вестник ФЭИТ: научный журнал, 2013. - № 1. - С.18-27.
5. Мирсаидов А.Б. Стратегическая модель ценообразования на основе витальной концепции в коммерческих банках. / А.Б. Мирсаидов. П. Хафизова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. 2013. - № 4(56). - С. 111-115.
6. Моисеев Б.С. О методике стресс-тестирования банка (Текст) /Б.С.Моисеев // Деньги и кредит, 2008. - №9. - С.55-63
7. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка / Г.С. Панова. - М.: ИКЦ "ДИС", 1997. - 464 с.

УДК: 336.2

АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ҚАРЗ ВА МУНОСИБАТҶОИ ҚАРЗӢ ДАР СОҶАИ КИШОВАРЗӢ

Латипова Гуландом Сайҳомидовна – ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Доносигоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: L.G.S@mail.ru. Телефон: 988896655, 908896655

Дар мақола ба масъалаи рушди соҳаи кишоварзӣ диққати ҷиддӣ дода шудааст. Дар мақола аз тарафи муаллиф таҳлили низомҳо амалӣ гашта, вазифаҳои асосии он мушаххас гардидаанд. Инчунин, васеънамоиш дастгирии давлатӣ дар устуворнамоӣ ва рушди сохтори истеҳсоли, фурӯши маҳсулоти комплекси агросаноатӣ ва ҷалби воситаҳои қарзиро вусъат мебахшад. Муаллиф дар рафти таҳлил чораҳои дастгиринамоиш ин бахиро мавриди баррасӣ қарор додааст. Ба ҷуз ин, аз тарафи муаллиф камбудии ҷойдошта дар сиёсати иқтисодӣ, дар самти дастгирии соҳаи кишоварзӣ пешкаш карда шудаанд. Дар байни муаммоҳои ҷойдошта дар самти маблағгузори соҳаи кишоварзӣ бевосита камбудии зеринро аз ҳам ҷудо намуда, роҳҳои тақмили он пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: маблағгузориҳои давлатӣ, фаъолияти хоҷагиҳо, қарздиҳии бонкӣ, соҳаи кишоварзӣ, маблағгузорӣ, сиёсати иқтисодӣ, кафолат, истеҳсолот, қарздиҳӣ, механизмҳои бозорӣ, омилҳои дохилӣ ва берунӣ, комплекси агросаноатӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ КРЕДИТА И КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Латипова Гуландом Сайҳомидовна – ассистент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. E-mail: L.G.S@mail.ru. Телефон: 988896655, 908896655.

В статье рассмотрены основные направления развития сельского хозяйства. Также в статье, автор анализирует финансово-кредитную систему и выделяет её основные задачи. В ходе анализа автор также рассмотрел меры поддержки сельского хозяйства.

Кроме того, автором представлены некоторые пробелы в экономической политике в отношении поддержки сельского хозяйства. В статье проанализировано современное состояние сельскохозяйственного производства, сформулированы особенности и основные факторы, влияющие на формирование финансово-кредитной системы. В результате исследования выявлены тенденции кредитования аграрного сектора, состоящие в интенсивном росте кредитных вложений в отрасль сельского хозяйства для развития малых индивидуальных и семейных форм хозяйствования.

Ключевые слова: государственное финансирование, рыночное хозяйство, банковское кредитование, аграрная отрасль, финансирование, экономическая политика, гарантия, производство, кредитование, рыночные механизмы, внешние и внутренние факторы производства, агропромышленный комплекс.

THEORETICAL ESSENCE OF LOAN AND CREDIT RELATIONS IN THE AGRICULTURAL SECTOR

Latipova Gulandom Saidhomidovna - the assistant of the Department of Banking the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, St. Nakhimov 64/14, E-mail: L.G.S.@mail.ru, Phone: 988896655, 908896655

The article discusses the main directions of agricultural development. Also in the article, the author analyzes the systems and identifies their main tasks. During the analysis, the author also considered measures to support agriculture. In addition, the author presents some gaps in economic policy regarding agricultural support. The author analyzed the current state of agricultural production, formulated the features and the main factors affecting the formation of the financial and credit system. The study revealed trends in lending to the agricultural sector, consisting in the intensive growth of credit investments in the agricultural sector for the development of small individual and family forms of management

Keywords: government funding, market economy, bank lending, agricultural industry, financing, economic policy, guarantee, production, lending, market mechanisms, external and internal factors of production, agro-industrial complex.

Рушди ташаббускори соҳибкорӣ мустақилияти муайяни иқтисодӣ ва дар амал татбиқи манфиатҳои тижоратиро тақозо менамояд. Дар баробари ин, омилҳои иқтисодӣ метавонанд тавассути методҳои иқтисодӣ аз тарафи давлат коркард гардида, таъсис дода шаванд, ки он қомилан ба низоми молиявӣ қарзӣ вобастагӣ дорад. Механизмҳои давлатии ба танзимдорӣ соҳаи кишоварзӣ як қатор чораҳои маҷмӯии таъсиррасонро дар низоми муносибатҳо ба худ ҷой дода, дорои якчанд хусусиятҳои муҳим (принципиалӣ) мебошад, ки он бо қарор доштан дар давраи гузариш асоснок қарда мешавад. Аз ин хотир, ба чунин андеша омадан мумкин аст, ки комплекси кишоварзӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ мақоми махсусро доро мебошад ва он ба ин бахш имконияти дар рақобатҳои байнисоҳавӣ иштирок намуданро намендиҳад.

Бахши кишоварзӣ дар муқоиса бо дигар бахшҳои соҳаи камдаромад маҳсуб меёбад ва он аз омилҳои табиӣ вобастагӣ дошта, дорои хусусияти истехсолии мавсимӣ мебошад, бинобар ин соҳаи кишоварзӣ нисбат ба дигар соҳаҳо ва аз ҷумла, соҳаи саноат аз ҷиҳати технологӣ қафомонда ба ҳисоб меравад. Маблағҳои ба ин самт равонагардида нисбат ба дигар бахшҳои даромади камтар меоранд. Сатҳи истехсолоти соҳаи кишоварзӣ бошад, мустақиман ба амнияти истеъмолии давлат таъсир мерасонад. Тавре қаблан қайд намуда будем, соҳаи кишоварзӣ соҳаи нисбатан қафомонда маҳсуб ёфта, ба дигаргуниҳои иқтисодӣ ва шароити технологӣ нисбат ба дигар соҳаҳо дертар мутобиқ мегардад.

Бо назардошти чунин вазъ, дар микдори зиёди кишварҳои дар асоси қонунҳои иқтисоди бозорӣ амалкунанда, низомҳои рушдёртаи дастгирии давлатии бахши кишоварзӣ фаъолият менамоянд. Таҳлили ин низомҳо нишон дод, ки вазифаҳои асосии он: дастгирии муътадили вазъи иқтисодӣ дар соҳаи кишоварзӣ; устуворнамоии вазъи иқтисодӣ ва лаппишҳои даромадноки дар ин соҳа; пешгирии ҷараёнҳои муҳочирати номатлуб; таъмини амнияти истеъмоли дар сатҳи зарурӣ; маблағгузори барномавии исехсолоти ихтисоршаванда;

химояи бозори дохилӣ; кумакҳо чихати мутобиқшавӣ ба шароити муосир; иштироки васеи молистеҳсолкунандагони ин соҳа дар тақсимои байналмилалӣ меҳнат ва ғайраҳо ба шумор мераванд [4, с.10-11].

Дар баробари ин, кафолати харидорӣ намудани миқдори зиёдаи маҳсулоти истеҳсолгардида бо арзиши минималӣ, интервенсияи хариди мол дар бозори истеъмолӣ, шаклҳои махсуси қарздиҳии имтиёзнок, ба танзимдарории гумрукӣ (ҳам иқтисодӣ ва ҳам маъмурӣ) зарур арзёбӣ мегардад. Маҷмӯи чораҳои давлатии дастгирии ин бахш, дар вобастагӣ аз вазъи воқеа дар соҳаи кишоварзӣ ва бозори истеъмолӣ дар қонунҳои амалкунанда инъикос ёфтаанд [1, с.16-22].

Дар натиҷаи таҳлили чораҳои дастгиринамоии ин бахш, ба андешаи мо, онҳоро аз рӯи нишонаҳои мақсадноки зерин метавон гурӯҳбандӣ намуд: 1) дастгирии даромаднокии истеҳсолкунандагон, махсусан ҷуброни пардохтҳои зимни сар задани офатҳои табиӣ ва инчунин барои аз нав барқарор намудани истеҳсолот. 2) мудохилаи нархӣ, ки як қатор чораҳои таъсирасони зеринро дар бозори истеъмолӣ дар худ ҷой додааст: дастгирии нарх дар бозори дохилӣ барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ, яъне муқаррарномаи квотаҳо, муқаррарномаи андозҳо барои содирот ва воридоти маҳсулоти озуқаворӣ. 3) ҷуброни хароҷотҳо, ки дар худ расонидани кумакпулиҳоро ба истеҳсолкунандагоне, ки воситаҳои истеҳлолиро харидорӣ менамоянд; кумакпулиҳо ва имтиёзҳои андозӣ ҳангоми харидорӣ намудани нуриҳои минералию кимиёвӣ, хӯроки чорво; ҷуброн намудани пардохтҳои фоизӣ (қарзҳои бонкӣ) ва ҷудо намудани кумакпулиҳо доир ба суғуртаномии моликият. 4) мусоидат дар рушди бозор, ҷудонамоии воситаҳои давлатӣ барои коркард ва ба роҳ мондани барномаҳо; расонидани кумакҳои пулӣ барои нигоҳдории маҳсулот; кумакпулиҳои нақлиётӣ чихати расонидани маҳсулот барои ҳама зинаҳои истеҳсолкунанда. 5) мусоидат чихати рушди инфрасохтори истеҳсоли, ҷудонамоии воситаҳои давлатиро барои татбиқи чорабиниҳои характери дарозмуддатдоштаро тахмин менамояд; ҷудо намудани кумакпулиҳо барои дар амал татбиқи лоиҳаҳои ирригатсионӣ; ҷудо намудани кумакпулиҳо барои рекултиватсияи заминҳо, мусоидат намудан ба иттиҳодияҳои фермерӣ. 6) ба роҳ мондани барномаҳои минтақавӣ, барномаҳои давлатии рушди истеҳсоли дар давлатҳои Иттиҳоди Аврупо, ИМА ва Канада ба таври васеъ паҳн гардидааст. 7) дар доираи сиёсати макроиқтисодӣ усулҳои, ки бо ин соҳа бевосита алоқамандӣ надоранд, вале ба самаранокии фаъолиятномаи он таъсир мерасонанд, яъне пешниҳоди имтиёзҳо дар сиёсати андозӣ, дастгирии аъсои миллӣ ва фаъолияти беруниқтисодӣ. 8) дастгирии қарзии молистеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ. 9) дастгирии кооператсияҳо дар деҳа. 10) ҳавасмандгардонӣ чихати ворид намудани технологияҳои муосир. 11) таъсиси механизмҳои дастгирии мувозинатии нархҳо барои маҳсулоти саноатӣ, захираҳои энергетикӣ ва ашёҳои барои хоҷагиҳои молистеҳсолкунанда зарур. 12) дастгирии самтҳои афзалиятноки ба рушди илми аграрӣ зарур бахисобраванда.

Ба гурӯҳи якум чораҳои мустақими давлатӣ дар самти расонидани кумакҳои пулӣ дохил мешаванд, боқимонда гурӯҳҳо бошанд, ба чораҳои ғайримустақими расонидани кумакпулиҳо дохил карда мешаванд. Мутаносибии кумакпулиҳои мустақим ва ғайримустақим барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз ҳам тафовути ҷиддӣ доранд. Дар ИМА ва Канада ҳиссаи кумакпулиҳои мустақим ба 24 ва 21% баробар буда, боқимондаи он ба кумакпулиҳои ғайримустақим дохил мешаванд. Дар кишварҳои аъзои Иттиҳоди Аврупо кумакпулиҳои ғайримустақим бартарият дошта, андозаи он ба 99% баробар мебошад [2, с.304].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ бинобар сабаби ба назар расидани камбудии ҷойдошта дар сиёсати иқтисодӣ, таъсири онро ба вазъи бахши кишоварзӣ мушоҳида намудан мумкин аст. Зимни тағйирӣ

тамоил дар ҳаёти иқтисодии кишвар ва дигаргуннамоии сиёсати иқтисодӣ, яъне гузаштан аз иқтисоди ба нақшагирӣ ба механизмҳои бозорӣ, бахши кишоварзӣ дар ҳолати ногувор қарор гирифта, дар як лаҳза он бо маҳдудиятҳо дар сарчашмаҳои маблағгузорӣ рӯ ба рӯ гардид.

Аз ин хотир, ислоҳоти вориднамуда замина барои бартараф намудани чунин ҳолат ва аз байн бурдани тамоюлҳои бухронӣ, таъсиси низоми молиявӣ қарзии мукаллаф, ки такрористеҳсоли васеъро таъмин менамояд, яъне харочотҳои истеҳсолии мустақим ва ғайримустақимро, ки бо рушди иҷтимоии деҳот алоқамандӣ доранд, пурра таъмин менамояд ва инчунин болоравии сатҳи самаранокии технологияи онро вусъат мебахшад, зарур арзёбӣ мегардад. Чунин ҳолат ба гуногуншаклии иқтисодиёт асос гузошта, молистеҳсолкунандагон ҳуқуқи интихоби шакли ташкилию ҳуқуқи хочагидориро ба даст оварда, банақшагирии фаъолияти истеҳсолию молиявӣ фаъолияти худро дар самти ихтиёрдорӣ ба маҳсулоти истеҳсолнамуда ва даромадҳо оғоз бахшиданд, инчунин дар муқаррарнамоии нархҳо барои маҳсулоти ба фурӯш баровардашаванда ҳуқуқ пайдо намуданд. Ҳамзамон, масъулияти онҳо дар самти натиҷаи фаъолияти хочагидорӣ торафт зиёд гардид. Дар баробари ин, дигаргунҳои баамаломата дар бахши кишоварзӣ бо бухрони молиявӣ чаҳонӣ рӯ ба рӯ гардиданд. Таваррум, касри бучет, болоравии нархи захираҳои қарзӣ ба ҳама соҳаҳои комплекси агросаноатӣ таассуроти манфӣ расонд.

Соҳаи кишоварзӣ дар чунин ҳолат бо номувозинатии ҷиддии нархӣ рӯ дар рӯ гардида, роҳҳо ва воситаҳои ба фурӯш баровардани маҳсулотро, ки қаблан роҳандозӣ гардида буданд, аз даст дод. Инчунин, сатҳи пасти қобилияти харидории аҳоли низ ба соҳаи кишоварзӣ таъсири манфӣ худро расонд. Дар натиҷа гардиши захираҳои молиявӣ дар ҳама соҳаҳо ва махсусан дар самти ба даст овардани даромад аз фурӯши маҳсулот рӯ ба таназзул ниҳода, дар самти ҷалби қарзҳо ва сармоягузориҳо низ бо камбудии назаррас дучор гардиданд. Дар чунин вазъ ва шароити ногувор ба таври мустақил ҷалб намудани воситаҳои қарзӣ сармоягузорӣ аз тарафи бахши кишоварзӣ ғайриимкон мебошад.

Ҳамин тавр, вазъи молистеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ ва дар умум низоми молиявӣ ин соҳаро ҳамчун вазъи бухронӣ арзёбӣ намудан имконпазир мебошад. Ба андешаи мо, сабабҳои асосии бухрон чунинанд: ташаккули бозори танзимнашаванда; раҳна гардидани алоқаи байни субъектҳо бе таъсиси намудҳои нави он; хусусигардонии бесамари корхонаҳои ба соҳаи кишоварзӣ тааллуқдошта; номувозинатии нархҳо ба маҳсулоти кишоварзӣ саноатии истеҳсолгардида; монополияи корхонаҳои коркардкунанда, захиракунанда ва тичоратӣ; дар сатҳи паст қарор доштани дастгирии давлатии ширкатҳои кишоварзӣ молистеҳсолкунанда; мусолиҳакориҳо дар фаъолияти беруниқисодӣ, ба назар нагирифтани қобилияти рақобатнокии корхонаҳои миллии соҳаи кишоварзӣ; дар сатҳи паст қарор доштани мутобиқати аҳолии деҳот ба шароити бозор.

Дар байни муаммоҳои ҷойдошта дар самти маблағгузориҳои соҳаи кишоварзӣ, бевосита камбудии зеринро аз ҳам ҷудо намудан мумкин аст: ба таври нокифоя коркард намудани механизмҳои молиявӣ қарзӣ; мавҷуд набудани дастгирии самараноки соҳаи кишоварзӣ, ки фаъолиятнамоии муътадили истеҳсолии ин соҳаро таъмин намояд; дастнорасӣ ба воситаҳои қарзӣ, бинобар сабаби баланд будани меъёри фоизҳо ва дар ин ҷода аз даст додани имкониятҳо ҷиҳати вусъат бахшидани такрористеҳсоли васеъ ва одӣ; зараровар будани миқдори зиёди корхонаҳои дар ин самт фаъолияткунанда.

Ба ҷуз аз ин, хусусиятҳои бахши кишоварзӣ, ки дар бисёр маврид ба эътибор гирифта намешаванд, чунинанд: вобастагӣ аз омилҳои табиӣ иқлимӣ, ки на танҳо ба натиҷаҳои иқтисодии фаъолияти хочагиҳои алоҳида, балки минтақа таъсири назаррас мерасонанд; характери мавсимӣ ва мудовимати доираи истеҳсолот дар соҳаи кишоварзӣ, дар натиҷа, ин бахши иқтисодӣ нисбат

ба дигар бахшҳо аз суръати болоравии таваррум зарари бештар мебинад; талаботи соҳаи кишоварзӣ, ки хусусияти истехсолии мавсимӣ дорад, бинобар ин таъсиси низоми рушдфтоаи қарздиҳӣ барои пӯшонидани харочотҳо ва маблағгузорӣ вобаста ба чунин хусусият; коҳишёбии рақобатнокии корхонаҳои нисбатан хурд дар бозори қарзҳои кӯтоҳмуддат [3, с.44-52].

Бо назардошти омилҳои қаблан зикргардида, ба андешаи мо, мукамалгардонии низоми маблағгузорӣ ба соҳаи кишоварзӣ бояд мақсади ниҳой дошта бошад ва дар ин чода маблағгузори мустақили ин соҳа таъмин гардад, инчунин ба таври зарурӣ шаклҳои мухталифи ҷалби захираҳои молиявӣ тавассути таъсиси институтҳои махсуси молиявӣ қарзӣ татбиқ карда шаванд. Ба ҷуз аз ин, беҳдошти воситаҳои молиявӣ худии корхонаҳои кишоварзӣ зарур арзёбӣ мегарданд, зеро тавассути он имкониятҳои худмаблағгузорӣ ва шароит барои васеънамоии истифодаи воситаҳои молиявӣ худӣ таъмин мегардад. Инчунин, васеънамоии дастгирии давлатӣ дар устуворнамоӣ ва рушди сохтори истехсолӣ ва фурӯши маҳсулоти комплекси агросаноатӣ таккони ҷиддӣ мебахшад, зеро имконияти ҷалби воситаҳои қарзиро торафт вусъат мебахшад.

Тартиби қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ ба зоҳиршавии моҳияти дохилии шартҳои қарз, инчунин ба ҷузъҳои таркибии ин сохт асос ёфтааст. Ҳамчун як усули иқтисодӣ фаъолият ва рушди он бояд самарабахш (мутаассир) бошад. Мантқан дуруст аст, ки ҳадафи низоми қарздиҳиро барои ноил шудан ба самарабахшӣ ва ғайраҳои бештар асосноккардашуда ҳисобидан мумкин аст. Аз ин лиҳоз, қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ бояд дар ҳадафҳои панҷгона - «фаъолият-самаранокӣ-рушд-таъмин-пайдарпай» - ҳамчун объекти муносибатҳои қарзӣ, ки аз як тараф, ба моҳияти дараҷаи иқтисодии қарз марбутанд, аз дигар тараф, ҳамчун раванди субъективӣ мутаносибӣ гардиши арзиши қарзии байни ташкилотҳои қарздиҳӣ ва баҳои субъективӣ таъсири қарздиҳӣ ба натиҷаҳои ниҳой ба назар гирифта шавад.

Ба ақидаи мо, чунин амал намоем, ки натиҷаи фаъолияти низоми қарздиҳӣ сабаби рушди минбаъдаи он шуда, хусусияти муҳими миқдорӣ ва сифатии фаъолияти ҳаётии низоми қарздиҳиро дар доираи рушди соҳаҳои ба қарз ё хизматрасониҳои бонкӣ эҳтиёҷдошта дар худ фаро гирад. Арзёбии қарздиҳӣ ба ташкилотҳои соҳаи кишоварзӣ аз низоми қарздиҳии кишоварзӣ ба таври алоҳида баррасӣ карда намешавад, ки ин бечуну чаро, бояд дар усули арзёбии самаранокии он инъикос ёбад. Чунин ба назар мерасад, ки истифодаи нишондиҳандаҳое, ки натиҷаи иттилоотии фаъолияти низоми қарзии соҳаи кишоварзиро ташкил ва инъикос мекунад, ҳамчун восита ва усули баҳодихии қарздиҳӣ ба ташкилотҳои кишоварзӣ мебошад. Чунин нишондиҳандаҳо маълумотҳои мебошанд, ки барои баҳодузории равиш, рушд, хосиятҳо ва сифатҳои омилу далели ягона, унсурҳои графикӣ ё ададӣ, ки ҳамчун ифодаи ягон андозагирӣ (рақамҳо, нақшаҳо ва ғайра) истифода мешаванд, ифодаи ададии чараёни ҳама гуна раванди иқтисодӣ ё молиявӣ, муносибати мутаносиб паҳншавии омил нисбат ба меъёр, истифода бурда мешаванд. Сатҳ ва таъсири ҳаҷми даромад бояд мустақим ба иштирокчиёни раванди қарздиҳӣ дар дохили низом - ба қарздиҳанда, қарзгиранда - сатҳи даромаднокӣ, ки дар маҷмӯъ ба ҳар ду ҳадафҳои низоми қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ ва ҳадафу нишондиҳандаҳои фаъолияти ҳар як субъекти низоми қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ мувофиқат кунад. Азбаски низоми қарздиҳӣ татбиқи фазои ягонаи арзишӣ ва гардиши захираи қарзӣ мебошад, нишондиҳандаҳо бояд инҳоро нишон диҳанд:

- татбиқи натиҷаи қарзии қарзгиранда оид ба ҳолати ниҳоии додани қарз;
- натиҷаи қарздиҳӣ ҳамчун яке аз самтҳои асосии фаъолияти қарздиҳанда - ташкилотҳои қарзӣ, ки ҳаракати захираи қарзиро дар сатҳе, ки Бонки миллии Тоҷикистон танзим мекунад;
- натиҷаи татбиқи тадбирҳои дастгирии давлатии қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ.

Адабиёт

1. Агурбаш Н.Г. Финансово-кредитный механизм регулирования малых предприятий [Текст] / Н.Г. Агурбаш // Страховое дело, 2005.-№8.- С. 16-22.
2. Аграрная политика [Текст] / А.П. Зинченко, В.И. Назаренко, В.В. Шайкин и др.; под ред. А.П. Зинченко. - М.: Колосс, 2004. - 304 с.
3. Акманов С.С. Организационно-правовые формы мелкого кредита в сельском хозяйстве дореволюционной России [Текст] / С.С. Акманов // Сибирский юридический вестник, 1998. - №1. - С.44-52.
4. Андреев В. Банк на селе - не экзотика, а историческая необходимость [Текст] / В. Андреев // Агрокредит, 2009. - № 1. - С. 10-11.
5. Антонова М. Организация сельскохозяйственных кредитных кооперативов в регионе [Текст] / М.Антонова // АПК: экономика и управление, 2007. - №7.-С.32-33.
6. Курбанова О.Э. Проблемы кредитования сельского хозяйства в условиях действия экономических санкций / О.Э.Курбанова, К.А.Одинокова// Молодой ученый. — 2015. — № 13. — С. 421–423.
7. Муртузалиева М.К. Приоритетные направления развития системы кредитования малых предприятий в сельском хозяйстве республики Дагестан / М.К.Муртузалиева// Региональные проблемы преобразования экономики. — 2013. — № 2(36). — С. 224–232.
8. Набиева Х.К. Проблемы финансового мониторинга в банковском секторе / Х.К.Набиева// Вопросы структуризации экономики. — 2013. — № 1. — С. 33–36.
9. Раҳимзода Ш. Рушди иқтисодии кишоварзӣ ва мушкилотҳои он / Ш.Раҳимзода, Ғ.М.Ашуров // Паёми Донишгоҳи давлати молия ва иқтисоди Тоҷикистон. №1 (17) 2019. - С. 9-14.

УДК: 336.005

ТАБИАТИ ИҚТИСОДИ ВА ПАҲЛУҶОИ НАЗАРИЯВИИ МОҲИЯТИ ХАВҶО

Оев Анис Давлатович – ассистент кафедри аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Телефон: (+992) 93-451-11-12. E-mail: oev.anis.d@mail.ru

Ҷаъолияти ҳама гуна субъектони иқтисодиро дар шароити имрӯза бидуни хавф ва номуайянии тасаввур кардан ғайримкон аст. Дар баробари ин, рақобати шадид миёни субъектони хоҷагидорӣ, инчунин ҳама гуна тағйиротҳои назаррасе, ки ҳаёти одамонро фаро мегиранд, таъсири худро ба нишондиҳандаҳои молиявии ташиқлот расонида, боварии ояндаро нисбати расидан ба натиҷаҳои дилхоҳ коста мегардонад. Бинобар ин, дар мақола мубрамияти масъалаҳои ҷорӣ ва ташиқкули равиши ягона барои муайян кардани моҳияти иқтисодии чунин мафҳумҳо ба монанди: хавф, номуайяни, эҳтимолият, инчунин алоқамандӣ ва робитаи онҳо баррасӣ мешаванд. Дар асоси таҳлили ҳамаҷонибаи бархӯрдҳои муносири иқтисодчиёни ватанию хориҷӣ дар таснифи хавфҳои иқтисодӣ принципҳои асосии банизомдарории онҳо муайян карда мешаванд.

Калидвожаҳо: хавф, категорияи хавф, номуайяни, эҳтимолият, табиати хавфҳо, таълимоти неоклассикӣ, таснифи хавфҳо, натиҷаи хавф, қарорҳои иқтисодӣ, вазъи хавф.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СУЩНОСТИ РИСКОВ

Оев Анис Давлатович - ассистент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 93-451-11-12. E-mail: oev.anis.d@mail.ru

В нынешних условиях без риска и неопределенности невозможно представить деятельность какого-либо экономического субъекта. Наряду с этим, интенсивная конкуренция между экономическими субъектами, а также любые существенные изменения, которые влияют на финансовые показатели организации, снижают уверенность в достижении желаемых результатов в будущем. В статье рассматриваются актуальность проблемы и формирование единого подхода к определению экономической сущности таких понятий, как: риск, неопределенность, вероятность, и определённая связь между ними. В соответствии с комплексным анализом

подходов современных отечественных и зарубежных экономистов к классификации экономических рисков определяются основные принципы их упорядочения.

Ключевые слова: риск, категория риска, неопределенность, вероятность, природа рисков, неоклассическое учение, классификация рисков, результат риска, экономические решения, ситуация риска.

NATURE AND THEORETICAL ASPECTS OF THE ESSENCE OF RISKS

Oev Anis Davlatovich - Assistant, Department of Audit and Revision, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova, 64/14. Phone: (+992) 93-451-11-12. E-mail: oev.anis.d@mail.ru

In the current environment, it is impossible to imagine the activity of any economic entity without risk and uncertainty. Along with this, intense competition between economic entities, as well as any significant changes that affect the financial performance of the organization, reduce confidence in achieving the desired results in the future. The article discusses the relevance of the problem and the formation of a unified approach to determining the economic essence of such concepts as: risk, uncertainty, probability, and a certain relationship between them. In accordance with a comprehensive analysis of the approaches of modern domestic and foreign economists to the classification of economic risks, the basic principles for their ordering are determined.

Keywords: risk, risk category, uncertainty, probability, nature of risks, neoclassical teaching, risk classification, risk result, economic decisions, risk situation.

Бухрони молиявии солҳои 2008-2009 ва баъди соли 2015 барои иқтисодиёти кишварҳои тараққиқарда ва рӯ ба инкишоф, аз он ҷумла кишвари мо як имтиҳони ҷиддӣ гардида, боиси сатҳи баланди номуайянии хусусияти муҳити кунунии молиявии ҷаҳонӣ гардид, ки ин ба мураккабии ҷараёни қабули қарорҳои муайяни иқтисодӣ дар тамоми сатҳҳои идоракунии оварда расонид. Барои ҳамаи иштирокчиёни бозори молиявии ҷаҳонӣ, ки дар шароити номуайяни фаъолият мекунанд, имконияти ба даст овардани натиҷаҳои мусбӣ ҳангоми иҷрои қарорҳои идоракунии муҳим аст. Дар робита ба ин, айни замон, зарурати пешгуи пешакии ҳолатҳои хавфнок ва мутаносибан пешбинӣ кардани натиҷаи амалҳои андешидашуда ба матлаб мувофиқ буда, аз баҳодихии эҳтимолан дурусти оқибатҳои манфии ошкоркунии самтҳои нисбатан самарабахши фаъолияти минбаъдаи иқтисод вобаста аст.

Дар марҳилаи кунунии рушди муносибатҳои иқтисодӣ мафҳуми "хавф" қариб тамоми соҳаҳои фаъолияти соҳибкориро фаро мегирад. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки дар адабиёти муосири иқтисодӣ, ки ба мушкилоти эҷоди низоми самараноки идоракунии хавфҳо бахшида шудаанд, ҳам коршиносони ватанӣ ва ҳам хориҷӣ дар соҳаи иқтисод ва молия ба тавсифи яқдилонаи моҳияти хавф ноил нагардидаанд. Албатта, чунин падидаи бисёрҷанба ва мураккаб, ба монанди хавф, пояҳои мухталиф, баъзан ҳамчинсгаро дорад, ки аксар вақт табиати муқобил доранд ва боиси дар як вақт вучуд доштани якҷанд нуқтаи назар оид ба муайян кардани моҳияти ин категория мебошанд [6].

Бар замми ин, шароити навиштани қорҳои илмию тадқиқотӣ бо забони давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси истифодабарии тарҷумаҳои гуногуни калимаи "риск" аз забони русӣ ва ё "risk" (англисӣ) гаштааст. Дар байни олимони иқтисодшинос мафҳумҳои гуногуни таваккал, хатар ва хавф истифода мешаванд.

Яке аз аввалинҳо шуда, мавзӯи хавфро Лука Пачоли, падари принсипи навиштаҷоти дутарафаи баҳисобгирӣ, ки дар асри XV дар Венетсия зиндагӣ мекард, баррасӣ кардааст [8, с.10]. Аммо мафҳуми "хавф" дар фаъолияти соҳибкорӣ аз соли 1830 дар амалиёти суғурта васеъ истифода шудааст. Қабл аз ин, масалан, Адам Смит (1723-1790) калимаи "Хавфу хатар"-ро истифода кардааст. Дар асари худ «Таҳқиқот дар бораи табиат ва сабабҳои бойигарии халқҳо», зимни таҳлили ғоидаи соҳибкорӣ, ҷузъе ба монанди пардохт барои хавфи соҳибкорӣ дар шакли ҷуброни зиёни имконпазирро қайд кард.

Дар натиҷа, якчанд назарияи хавф таҳия карда шуданд, ки ин ҳам бошад, назарияҳои классикӣ, неоклассикӣ, гибридӣ, нейроиктисодӣ ва назарияи муосир мебошанд, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Таълимоти мактабҳои иқтисодӣ оид ба хавф

Назарияҳои таълимоти хавф	Мавқеи назарияҳои таълимотӣ
<p>Классикӣ <i>Муаллифон:</i> Сениор Нассау Улям, иқтисоддон ва хуқуқшиноси англис (1790-1864) ва Майлз Чон Стюарт, файласуфи бритониёӣ, иқтисоддон ва сиёсатмадор (1806-1873).</p>	<p>Аз нуқтаи назари ин таълимот, хавфи иқтисодӣ бинобар татбиқи амалии соҳибкорӣ зарари эҳтимоли (пешбинишаванда) ба ҳисоб меравад. <i>Унсурҳои асосии ин назария инҳо буданд:</i> -фоиз ҳамчун ҳиссаи сармои сармоягузорӣ; -пардохт барои хавф ҳамчун ҷуброни зарари имконпазир ба тичорат; -интизории математикии зиёнҳо ҳамчун натиҷаи имконпазири ҳалли интиҳобшуда. Камбудии асосии назария ин яктарафагӣ аст. Хавф танҳо бо талафот (зарар) алоқаманд аст.</p>
<p>Неоклассикӣ <i>Муаллифон:</i> Маршал Алфред-иқтисодчии англис (1842-1924). Пигу Артур- иқтисодчии англис, (1877-1959).</p>	<p><i>Ба андешаи онҳо:</i> Субъекти хавф - соҳибкоре, ки дар ҳолати номуайянии бо ғоида ҳамчун тағйирёбандаи тасодуфӣ қарор қабул мекунад, бояд ба он роҳнамоӣ карда шавад: -андозаи даромади пешбинишуда; -арзиши тамоюлотии эҳтимолии он (дуршавӣ аз арзиши пешбинишаванда).</p>
<p>Гибридӣ <i>Муаллиф:</i> Фрэнк Хейнеман Найт-иқтисодчии англис (1885–1972).</p>	<p>Қисман ин назарияро метавон ба консепсияи нейроэкономикӣ мансуб кард. Фрэнк Найт назари худро дар асарҳои "Хавф, номуайяни ва ғоида" (1921) ва "Этикаи рақобат" (1935) тавсиф карда, таърифи умумии хавфро дод: -хавф роҳи ҳалли амалҳо дар шароити муайян ва номуайян аст. <i>Моҳияти консепсияи Фрэнк Найт чунин аст:</i> -байни сатҳи даромади пешбинишуда ва дараҷаи хавфе, ки бо он алоқаманд аст, алоқаи мустақиме вучуд дорад. Чӣ қадаре ки бозгашти талабшуда ё ҷашмдошт зиёдтар бошад, даромад аз сармои сармоягузорӣ баландтар аст, дараҷаи хавф бо эҳтимолияти ба даст овардани ин даромад алоқаманд аст.</p>
<p>Нейроиктисодӣ</p>	<p>Ин таълимот, пеш аз ҳама, рафтори субъекти хавфро баррасӣ мекунад - соҳибкоре, ки қарор қабул мекунад. Рафтори ӯ натиҷаи таъсири омилҳои гуногун, ки ба татбиқи хавфҳо оварда мерасонад. Сифатҳои шахсии роҳбарон ба сохтори сармои ширкат бевосита таъсир мерасонад, ки ин маънои онро дорад, ки онҳо бо хавфи аз даст додани суботи молиявии ӯ алоқаманданд. Аз ин нуқтаи назар, душмани хавф ин шахсе мебошад, ки барои гирифтани даромади пешбинишуда натиҷаи муайян ва қафолатнокро ба як қатор натиҷаҳои номуайян ва хавфнок баргарӣ медиҳад. Камбудии асосии назария ин ба ғоидаи бештар нигаронида шудааст.</p>
<p>Назарияи муосир <i>Муаллифон олимони рус:</i> Шохин Е.М, Лукасевич И.Я ва Солодов А.К.</p>	<p>Таърифҳои муосири истилоҳи "хавф"-ро олимони номбаршуда чунин шарҳ додаанд: Профессор Шохин Е.М.: "Хавф ин фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ бо рафъи номуайяни дар вазъияти ногузир дар интиҳоби вариант мебошад, ки дар давоми он эҳтимолияти ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ, ноқомӣ ва саркашӣ аз ҳадафҳои алтернативаҳои интиҳобшуда имконпазир аст" Профессор Лукасевич И.Я.: Хавф ҳамчун имконияти (эҳтимолияти) дуршавӣ аз натиҷаҳои воқеии амалиёт ва интизорравишаванда (пешбинишаванда) шарҳ дода мешавад.</p>

Таҳияи муаллиф.

Мо бештар ба назарияи неоклассикӣ таъя мекунем, ки сабаби асосиаш дар он аст: назария ба хавфҳои камтар нигаронида шудааст, на ба ғоидаи бештар.

Камбудихои асосии назария омодагии мардумро барои фидокорӣ баҳри даромади назаррас ба эътибор намегирад. Бинобар ин, ба ақидаи мо, назарияи аз ҳама эътирофшуда консепсияи неоклассикии хавф аст. Онҳоро дар солҳои 1940 аз ҷониби иқтисодшиноси англис Ч.М.Кейнс (1883-1946) муаррифӣ карданд, ки: назарияи неоклассикиро бо омилҳои "лаззат" илова кардааст, ин маънои онро дорад, ки соҳибкор хангоми интизории ғолидаи зиёдтар эҳтимоли бештар дорад.

Вай зарурати ҷорӣ намудани "хароҷоти хавф"- ро барои пӯшонидани даромади воқеии имконпазир аз арзиши пешбинишаванда асоснок кард. Тибқи ин таснифот:

➤ хавфи қарзгиранда - бо шубҳаи вай дар гирифтани ғолидаҳои пешбинишуда аз сармоягузории маблағҳои қарзӣ вобастагӣ дорад;

➤ хавфи қарздиҳанда - бо хавфи муфлисшавии барқасд ё дигар амалҳои қарздор марбут аст, ки барои канорагирӣ аз иҷрои уҳдадориҳои қарзии худ ва амнияти нокифояи қарз равона шудааст;

➤ хавфе, ки бо паст шудани арзиши пул алоқаманд аст – яъне, хавфи таваррум, ки маҳдудияти иқтисодии сармоягузории тижоратро ифода мекунад.

Иқтисодчиёни хориҷӣ ва ватанӣ маънои аслии хавфро чунин шарҳ додаанд: Дар асарҳои А.К. Солодов, ки намоёндаи дигари мактаби муосири назарияи хавф мебошад, оид ба омӯзиши хусусияти хавфҳои тавсифҳои зерини хавф оварда шудааст [8, с.12]:

➤ хавф - ҳолатест, ки натиҷаи дақиқи қарори пешгӯишавандаи субъекти хоҷагидориро мефаҳмонад, аммо ҷараёни амалҳои маълум аст. Ин имкон медиҳад, ки вариантҳои манфии ҳалли онро баргараф намояд.

➤ хавф ин ҳолатест, ки фазои иттилоотӣ ва иқтисодиро ба ду минтақа тақсим мекунад - минтақаи иттилооти боэҳтимоли ва минтақаи номуайян, дар навбати худ, онҳоро ба минтақаҳои зарари иқтисодӣ ва қобили қабул тақсим кардан мумкин аст.

Дар инҷо ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки мо ояндаро наметонем, аммо фикр мекунем, ки мо медонем, ки чӣ гуна онро ба таври беҳтарин барои ҳудудон ба даст оварем. Дар ин замина, мо қарорҳои қабул мекунем ва онҳоро бо муваффақиятҳои мухталиф амалӣ месозем. Ҳама таърифҳои маълуми хавф хусусиятҳои умумӣ доранд.

Аввалан, ҳузури субъекте, ки фаҳмидани натиҷаи қарорҳои қабулшуда ба мо имкон медиҳад, бигӯем, ки рӯйдоди хавфнок рух додааст. Ин ҷузъи субъективии хавф аст.

Дуом, омилҳои номуайяни хавфро ҳамчун зухурот ифода мекунад. Ин ҷузъи объективии хавф аст.

Сеюм, хоҳиши аз байн бурдани таъсири омилҳои номусоид. Ин ҷузъи ҳадафи хавф аст, ки унсурҳои дар боло зикршударо дарбар мегирад [8, с. 13].

Ч. П. Морган хавфро ҳамчун дараҷаи номуайяни даромади софӣ оянда муайян мекунад [6].

➤ хавф - фаъолиятест, ки бо рафъи он номуайяни дар ҳолати интиҳоби ногузир, ки дар ҷараёни он имкони миқдорӣ ва сифатӣ арзёбӣ кардани эҳтимолияти ба даст овардани натиҷаи пешбинишуда, ноқомӣ ва дур шудан аз ҳадаф имконпазир мебошад, вобаста аст.

➤ хавф - эҳтимоли оқибати номусоид, хатар, таҳдиди талафот ва хисорот мебошад.

➤ хавф - эҳтимолияти аз даст додани арзишҳои (захираҳои молиявӣ, захираҳои моддию молӣ) дар натиҷаи фаъолият мебошад, агар вазъ ва шароити фаъолият дар самте, ки дар нақшаю ҳисобҳои пешбинӣ шудааст, тағйир ёбад.

Агар ба адабиёту корҳои илмӣ олимони ватанӣ, аз ҷумла Р.К. Раҷабов, Д.К. Ҳусейнов, Х.И. Аминов, Н.А. Ашуров ва Б.Ф. Юсупова назар кунем, маълум мегардад, ки олимони номбурда таҳқиқотҳои илмӣ худро доир ба

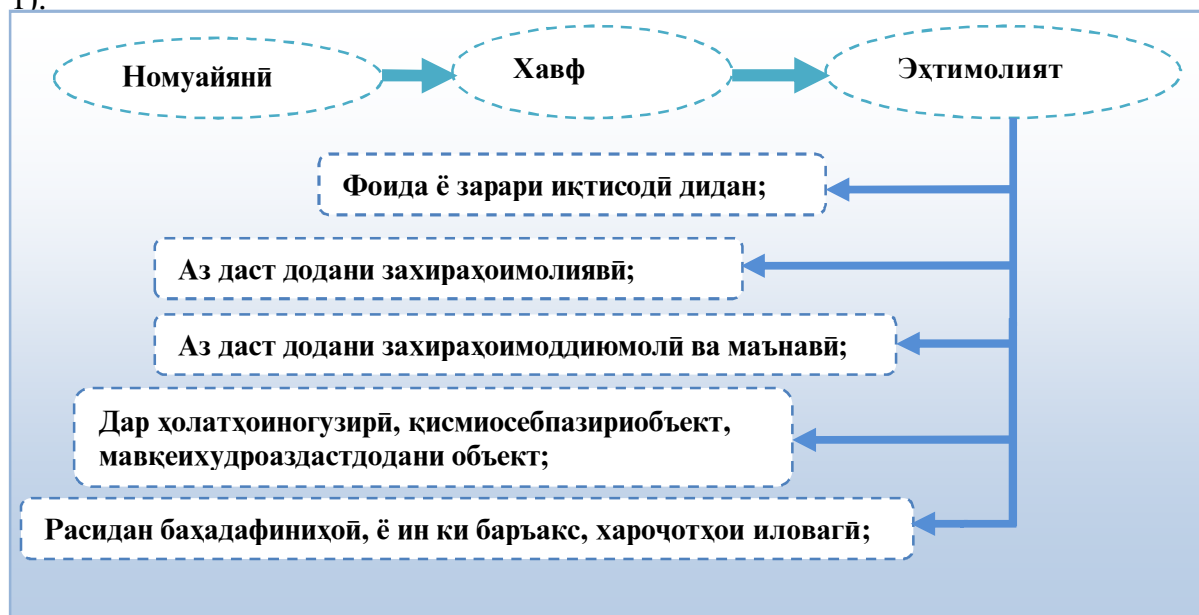
намудҳои гуногуни хавфҳо бурда, назарияи таҳқиқоти худро вобаста ба мактаби неоклассикӣ татбиқ намудаанд[7]. Аз ҷумла дар қори илмиаш Ҷ.Ҷ.Боймуродов омӯзиши хавфро бо тақия аз мактаби неоклассикӣ ба роҳ мондааст, яъне хавфи иқтисодӣ бояд бо номуайяни аниқ қарда шавад, ки он ҳам қобилияти зиёд қардани манфиатҳои иқтисодӣ ва ҳам аз даст додани онро пинҳон мекунад[2, с.17-32].

Дар санадҳои меъриии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон оварда шудааст: «хавф – ин маҷмӯи таҳдидҳо, осебпазирӣ ва фарорасии оқибатҳо барои ташқилотҳои бо маблағҳои пулӣ ё дигар мӯлу мулк амалиёт анҷомдиҳанда мебошад» [1, с.2].

Мафҳуми хавфро имрӯзҳо дар забони тоҷикӣ бештар бо калимаҳои ҳатар, таваққал, талафёбӣ, тарс ва номуайяни омезиш мемиҳанд, ки ин калимаҳо, ба ақидаи мо, дар алоҳидагӣ ба мафҳуми хавф баробар шуда наметавонанд. Калимаи “ҳатар” бештар ба ибораи таҳдиду тарс шабеҳ дошта, таваққал бошад, ба эҳтимолияти аз духолат рӯй додани якешро дар назар дорад. Талафёбии натиҷаи молиявии дар мавриди таъсири омилҳои гуногунро хавф ҳисобидан мумкин аст. Бинобар ин мафҳуми хавф дурусттар аст.

Хавф- номуайяниҳои фаъолияти мӯро ихотақунанда, ки натиҷаи он талафёбӣ, осебпазирӣ, хароҷоти иловагӣ, ё ин ки баръакс, дар ҳолати интиҳоби саҳеҳи алтернативӣ даромади иловагӣ ва фоидаи пешбинишуда мебошад.

Ҳамаи таърифҳои дар боло зикршуда тавассути истифодаи истилоҳҳо ба монанди эҳтимолият, имконият ва номуайяни муттаҳид қарда шудаанд, ки баъзе аз онҳо мафҳумҳои ба монанди хавф ва номуайяни мебошанд. Чунин муносибат барои муайян қардани хусусияти хавф хос аст, барои мактаби неоклассикӣ. Тезисҳои арзиши бузургро ҳамчун идеяи бунёдии назарияи неоклассикии хавфи соҳибқорӣ пешниҳод қарданд, ки фоидаи кафолатдодашуда нисбат ба фоидаи пешбинишаванда бо хавфҳои имконпазир ба назар гирифта мешавад. Дар айни замон, қонибдорони анъанаҳои неокейнсионӣ чунин мешуморанд, ки ҷудо қардани чунин категорияҳо ба монанди хавф ва номуайяни зарур аст, дар сурате ки ҳама намояндагони мактабҳои муайян розӣ шуданд, ки пайдоиши хавфи иқтисодӣ бидуни мавҷудияти омили номуайян номумкин аст [6]. Асоси ин гуфтаҳо ро мо метавонем чунин исбот намоем (расми 1):

Расми 1. Категорияҳои хавф.
Таҳияи муаллиф

Чӣ хеле ки дар расм мебинем, номуайяни асоси пайдоиши хавф гардида, ба эҳтимолияти оқибатҳои гуногуни иқтисодӣ оварда мерасонад. Ин тасдиқи он аст, ки хавфро аз номуайяни ҷудо кардан ғайриимкон аст. Ҳамин тавр, вазъияти номуайяни ба он далолат мекунад, ки эҳтимолияти оқибатҳои манфӣ ё мусбати қарорро чен кардан мумкин нест. Дар сурате ченаки ҳисоб ва андозаи хавфро ҳисоб кардан имконпазир аст, ки ченаки он эҳтимолияти ба вучуд омадани натиҷаи мушаххас аз қарори иқтисодиро ифода кунад.

Аз ин рӯ, фарқияти асосии байни мафҳумҳои хавф ва номуайянии баррасишаванда ба ченкунии андозаи он марбут мебошад. Категорияи хавф бо мавҷудияти имкониятҳои объективии мавҷудаи баҳодиҳии эҳтимолияти ходисаҳо, ки дар натиҷаи қарорҳои иқтисодӣ ба назар мерасанд, тавсиф карда мешавад [5, с.28-34]. Бинобар ин, ба назар мерасад, ки робитаи наздики чунин мафҳумҳо, ба монанди хавф, эҳтимолият ва номуайяниро муайян кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, барои ба таври дақиқ ифода кардани категорияи «хавф», на танҳо мафҳуми «номуайяни», балки мафҳуми «эҳтимолият»-ро низ муайян кардан лозим аст. Истилоҳи «эҳтимолият» решаи бунёдии назарияи эҳтимолият аст ва ба мо имкон медиҳад, ки дараҷаи имконпазирии онҳоро ҳисоб кунем. Дар шароити ҳозира, вақте ки номуайянии натиҷаи ниҳии сармоягузориҳо зухуроти умумичаҳонии иқтисоди муосир мебошад, субъекти иқтисодӣ бояд аз хавф дурӣ ҷӯяд, бояд тамоми имконотро, ки ба ӯ ҳадди ақал талафоти эҳтимолии сармоягузориҳояшро кам мекунад, баррасӣ намояд.

Бинобар ин, асоси хавф табиати эҳтимолияти фаъолияти бозор мебошад, ки дар шароити номуайяни анҷом дода мешавад. Ғайр аз он, агар дар бораи ифодаи миқдори сухан ронем, бояд қайд кард, ки номуайяни имконияти аз нақшаи (ё миёна) ҳам дар самти пастшавӣ ва ҳам ба самти афзоиш ба даст омадаро ифода мекунад [6].

Манбаҳои асосии номуайяни ва хавф инҳоянд:

➤ чараёни назоратнашавандагӣ иҳтиёрии равандҳо ва падидаҳои табиӣ, офатҳои табиӣ;

➤ садама, хусусияти эҳтимолияти бисёр равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва технологӣ ба он оварда мерасонад, ки дар шароити шабеҳ як воқеа як хел рух намедиҳад, яъне як унсури тасодуфӣ вучуд дорад. Ин имкон медиҳад, ки оғози натиҷаи пешбинишуда як тарафаи пешбинӣ нашавад;

➤ мавҷудияти тамоюлҳои муқобил, бархӯрди манфиатҳои ихтилофӣ. Зухури ин манбаи хавф хеле гуногун аст: аз ҷангҳо ва низоъҳои қавмӣ то рақобат ва тафовути манфиатҳо;

➤ хусусияти эҳтимолияти пешрафти илмию техникӣ. Самти умумии рушди илм ва технологияро метавон бо дақиқии муайян пешгӯӣ кард, яъне, пешрафти технологӣ аз сабаби табиати эҳтимолияти он бидуни хавф ғайриимкон аст;

➤ ноপুরра, нокифоя будани иттилоот дар бораи ҳаҷм, раванд, ходиса, ки нисбати онҳо қарор қабул карда мешавад, хусусияти маҳдуди шахс дар ҷамъоварӣ ва коркарди иттилоот ва тағйирпазирии он [4, с.12-15].

Барои муайян кардани мазмуни хавфи иқтисодӣ истилоҳҳои "вазъи хавф" ва "огоҳии хавф" истифода мешаванд. Дар чараёни фаъолияти иқтисоди тасмимгиранда бо ҳолатҳои дучор шудан мумкин аст, ки ҳалли аниқ надоранд. Агар тасмимгиранда дарк намояд, ки ӯ бо вазъияти хавф дучор шудааст, пас далели чунин фаҳмиш консепсияи огоҳӣ оид ба хавфро ифода мекунад. Фаҳмидани ин ҳолат ба мо имкон медиҳад, ки номуайяниро тавассути қабули яке аз роҳҳои ҳалли масъала рафъ намоем.

Аз ин рӯ, хавфи соҳибқорӣ фаъолияти субъекти хоҷагидорӣ вобаста ба баргараф кардани номуайяни дар ҳолати ногузир, дар писандида шудани интиҳоб мебошад, ки дар давоми он эҳтимолияти ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ, ноқомӣ ва саркашӣ аз ҳадафи алтернативаҳои интиҳобшуда имконпазир аст. Ин аст, ки агар фаъолияти ширкат натиҷаи муайян дорад, пас ягон хавф

вучуд надорад, агар яке аз якчанд ҳодисаҳо имконпазир бошад, пас хавф ногузир ба миён меояд.

Ҳамчунин зикр кардан бамаврид аст, ки ҳама гуна ташкилот дар чараёни фаъолияти худ ба намудҳои гуногуни хавф дучор мешавад: молиявӣ, амалиётӣ, қарзӣ, пардохтпазирӣ, таваррумӣ, низоми тиҷорат ва ғайра. Дар ин ҳолат, пеш аз ҳама, стратегияи идоракунии хавфҳо ва муайян кардани самтҳои афзалиятноки фаъолияти ташкилотҳои соҳаи иқтисодӣ муҳим шуморида мешавад. Дар шароити кунунӣ, баъзе ширкатҳо ба субот саъй мекунанд ва сармоягузориҳои дорои хавфи камдаромадро афзалтар медонанд. Даромади нисбатан хурд, аммо боэтимод, дигарон омодаанд, ки хавфҳои назаррасро қабул кунанд, агар ин ба фоидаи иловагӣ оварда расонад. Сарфи назар аз он ки ҳама гуна фаъолияти иқтисодӣ хавфи зиёд дорад, ҳама субъектҳои иқтисодӣ барои нигоҳ доштани эътимод ва амнияти иқтисодӣ манфиатдоранд. Дар ин робита омӯзиши табиати иқтисодии хавфҳо, баҳодихии оқилонаи онҳо, инчунин сохтани модели самараноки идоракунии онҳо дар сатҳи корхона ё ташкилот ба яке аз вазифаҳои калидии идоракунии стратегӣ табдил меёбад.

Ҳамин тавр, бо истифода аз истилоҳоти қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон, ҳамчунин тавсияҳои Кумитаи Базелӣ оид ба назорати бонкӣ пешниҳод менамоем, ки истифодаи мафҳуми “хавф” нисбати калимаҳои “таваккал, хатар ва номуайнӣ” ба мақсад мувофиқтар буда, маънои он талафи иқтисодӣ дар натиҷаи таъсири омилҳои гуногун мебошад.

Адабиёт

1. Қонуни ҶТ “Дар бораи муқовимат ба қонунгардонии (расмиқунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузории терроризм ва маблағгузории паҳнкунии силоҳи қатли ом”, 2017 №1404.-13с.
2. Боймуродов Дж. Дж. Особенности банковского финансового риска и пути его снижения в современных условиях (на примере РТ): дисс. на соискание ученой степени к.э.н. /Дж.Дж. Боймуродов. – Душанбе, 2019.-172с.
3. Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения: учебное пособие, 2-е издание, переработанное и дополненное / В.М. Гранатуров.– М.: Дело и Сервис, 2016. -150 с.
4. Гурнович Т.Г. Оценка и анализ рисков: учебник / Т.Г. Гурнович, Е.А. Остапенко, С.А. Молчаненко; под общ.ред. Т.Г. Гурнович. — Москва: КНОРУС, 2019. — 252 с.
5. Куликова, Е. А. Риск-менеджмент: учеб. пособие / Е. А. Куликова. – Екатеринбург: Изд-во УрГУПС, 2014. – 259с.
6. Орлова О.Ю. Экономическая природа и сущность рисков: теоретические аспекты/ О.Ю.Орлова. // Управление экономическими системами: [электронный научный журнал](#), 2016.-12с.
7. Раджабов Р.К. Оптимальный кредитный портфель коммерческих банков в условиях высокого риска / Р.К.Раджабов, Б.Ф.Исупова. -Душанбе: Ирфон, 2015.-392 с.
8. Солодов А.К. Основы финансового риск-менеджмента: учебник и учебное пособие / А.К. Солодов. - М.: Издание Александра К. Солодова, 2018. – 286с.

УДК: 33.336.7

РУШИ МУНОСИБАТҲОИ АСЪОРИ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ашуров Акмалҷон Нусратович - унвонҷӯи Донишкадаи сайёҳӣ, соҳибкорӣ ва хизмат, Сурога: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. E-mail: akmaljon_76@mail.ru. Телефон: (+992) 987-25-25-25.

Дар мақолаи мазкур шаклҳои руши муносибатҳои асъорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври васеъ оварда шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки барои ҷумҳурӣ, хусусан воридоти сармояи хориҷӣ муҳим аст, чунки маблағгузории соҳаҳои асосӣ ва воридоту харидорӣ намудани технологияҳои наву муосир басо зарур аст. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар инҷо аз ҷониби муаллиф нақшаи меъёрҳои асосии таснифоти низоми муносибатҳои асъорӣ таҳия карда шудааст. Дар мақола захираҳои байналмилалӣ давлатҳои алоҳида тибқи маълумоти ХБА дар охири соли 2019 доройро ва уҳдадорӣҳои

хориҷи Бонки милли Тоҷикистон аз соли 2013 то 2019 (бо млн. сомонӣ) ва дороиҳо ва уҳдадориҳои хориҷӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил намуда, доир ба беҳсозии он пешниҳодҳои мушаххас намудааст.

Калидвожаҳо: иқтисод, бонк, молия, асбоб, рушд, муносибатҳои асбобӣ, сармоя, воридот, содирот, инноватсия.

РАЗВИТИЕ ВАЛЮТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Ашуров Акмалдҷон Нусратович - соискатель Института туризма, предпринимательства и сервиса. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе. проспект Борбад 48/5. E-mail: akmaljon_76@mail.ru. Телефон: (+992) 987-25-25-25.

В статье подробно описываются формы развития валютных отношений в Республике Таджикистан. Подчеркивается, что это важно для страны, особенно для импорта иностранного капитала, так как это очень важно для финансирования ключевых секторов, а также для импорта и покупки новых и современных технологий. Следует отметить, что в статье разработан план основных критериев классификации системы валютных отношений. Автор анализирует международные резервы отдельных стран по данным МВФ на конец 2019 года, иностранные активы и обязательства Национального банка Таджикистана с 2013 по 2019 годы (в млн. сомони), а также иностранные активы и обязательства в банковской системе Республики Таджикистан.

Ключевые слова: экономика, банковское дело, финансы, валюта, развитие, валютные отношения, капитал, импорт, экспорт, инновация.

DEVELOPMENT OF CURRENCY RELATIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Ashurov Akmalzhon Nusratovich - applicant for the Institute of tourism, entrepreneurship and service, address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe. Borbad avenue 48/5. E-mail: akmaljon_76@mail.ru. Phone: (+992) 987-25-25-25.

The article describes in detail the forms of development of currency relations in the Republic of Tajikistan. The author emphasizes that this is important for the country, especially for the import of foreign capital, as it is very important for the financing of key sectors, as well as for the import and purchase of new and modern technologies. It should be noted that the author has developed a plan of the main criteria for the classification of the system of currency relations. The author analyzes the international reserves of individual countries according to the IMF at the end of 2019, foreign assets and liabilities of the National Bank of Tajikistan from 2013 to 2019 (in million Somoni), as well as foreign assets and liabilities in the banking system of the Republic of Tajikistan. On the part of the author, making specific proposals.

Key words: economics, banking, finance, currency, development, currency relations, capital, import, export, innovation.

Дар шароити муосир иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ ва воридшавии он ба низоми иқтисодии пешрафтаи ҷаҳон ҷоннок шуда истодааст, инчунин, ҳангоми танзими муҳити институтсионалии фаъолияти низоми бонкӣ, бояд қоидаҳои расмӣ ба муассисаҳои ғайрирасмӣ муҳолиф набошанд [7, с.5-11].

Барои ҷумҳурӣ, хусусан воридоти сармояи хориҷӣ муҳим аст, чунки маблағгузориҳои соҳаҳои асосӣ ва воридоту харидорӣ намудани технологияҳои наву муосир басо зарур мебошад.

Ба андешаи мо, барои пурра маънидод намудани тамоми маҷмӯи муносибатҳои асбобӣ, меъёрҳои асосии зеринро гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст, ки он дар нақшаи навбатӣ оварда шудааст.

Муносибатҳои асбобӣ милли, муносибатҳои дохили кишварро фаро мегиранд: масалан, байни ташкилотҳои қарзӣ, агар минтақавӣ бошад, дар дохили минтақаи алоҳида (низоми СВОП дар Осие ва ғайра). Муносибатҳои байналмилалӣ асбобӣ муносибатҳои байналмилалӣ ё байналхалқиро дар бар мегиранд. Масалан, муносибатҳо бо фаъолияти ХБА, БАТР, БОР ва Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаманданд. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки муносибатҳои асбобӣ мисли дигар намудҳои муносибатҳои иқтисодӣ тавассути фаъолияти субъектҳои дохилӣ (резидентҳои) ва хориҷӣ (ғайрирезидентҳои) соҳир карда мешаванд.

Ба субъектҳои дохилии муносибатҳои пулӣ инҳоро дохил намудан мумкин аст:

- Бонки миллии Тоҷикистон;
- Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Нақшаи 1. Меъёрҳои асосии таснифоти низоми муносибатҳои асборӣ

➤ ташкилотҳои қарзӣ;

➤ субъектҳои иқтисодӣ (корхонаҳо), ки амалиёти содиротию воридоти ро иҷро мекунанд;

- биржаҳои асборӣ;
- фондҳои сармоягузорӣ ва нафақа;
- ширкатҳои асборӣ ва брокерӣ;
- шахсони воқеӣ.

Ба субъектҳои берунӣ инҳо дохил мешаванд:

- Ҳукумати кишварҳои хориҷӣ;
- институтҳои байналмилалӣ асборӣ-молиявӣ: ХБА, Бонки ҷаҳонӣ, БАТР ва ғайра;
- шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ.

Объекти муносибатҳои асборӣ ҳамаи амалиётҳои бо асбор алоқамандро дар бар мегирад [4, с.134]. Бинобар он, ки шумораи зиёди субъектҳои муносибатҳои асборӣ мавҷуд аст, зарурати ба ҳисоб гирифтани манфиатҳои иқтисодии онҳо ба амал меояд. Масалан, манфиатҳои иқтисодии Бонки миллии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба манфиатҳои иқтисоди

миллӣ ва аҳоли мутобиқ бошанд, ки он аз расидан ба рушди иқтисодӣ ва сатҳи баланди зиндагӣ иборат мебошад.

Бонки миллии Тоҷикистон ва мақомоти дигари танзими асбор мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими асбор ва назорати асбор” дар доираи ваколатҳои худ санадҳои меъёрии ҳуқуқие қабул мекунанд, ки иҷрои талаботи онҳо барои тамоми резидентҳо ва ғайрирезидентҳо ҳатмӣ мебошад.

Санадҳои аз ҷониби мақомоти дигари танзими асбор қабулшаванда бо Бонки миллии Тоҷикистон мувофиқа карда мешаванд.

Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун мақоми давлатии танзими асбор дорои вазифаҳои зерин мебошад:

- тартиби ба резидентҳо додани иҷозатномаҳо барои фаъолияте, ки бо истифодаи сарватҳои асборӣ вобаста мебошад, муайян менамояд;

- соҳа ва тартиби истифода, муомилоти асбори хориҷӣ ва коғазҳои киматнокро бо асбори хориҷӣ муайян мекунанд;

- тартиби анҷомдиҳии амалиёти асбориро барои резидентҳо ва ғайрирезидентҳо, аз ҷумла барои ташкилотҳои қарзӣ муайян менамояд;

- шаклҳои ягонаи баҳисобгирӣ ва ҳисоботи амалиёти асборӣ, тартиб ва муҳлати пешниҳоди онҳо барои резидентҳо ва ғайрирезидентҳо, аз ҷумла барои ташкилотҳои қарзӣ муқаррар менамояд;

- омили амалиёти асбориро таҳия ва нашр менамояд;

- қурби расмӣ пули миллиро нисбат ба асбори хориҷӣ бо мақсади баҳисобгирӣ ва пардохтҳои ҳатмӣ муайян ва эълон менамояд;

- вазифаҳои дигареро, ки қонуни мазкур ва санадҳои қонунгузорӣ пешбинӣ намудаанд, амалӣ менамояд ва ғайра [1]. Доройҳои асборию молиявӣ пардохтазирии асосии Бонки миллии Тоҷикистон захираҳои тиллову асбор мебошанд, ки объекти асосии муносибатҳои асборӣ аст. Он аз тиллои пулӣ, мавқеи захиравӣ дар ХБА ва асбори хориҷӣ иборат аст. Бояд қайд кард, ки захираҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла тилло ва асбор пас аз солҳои 1992 ташаққул ёфтаанд ва арзиши захираҳои тиллоию асборӣ бо долл. ИМА муқаррар карда шудааст.

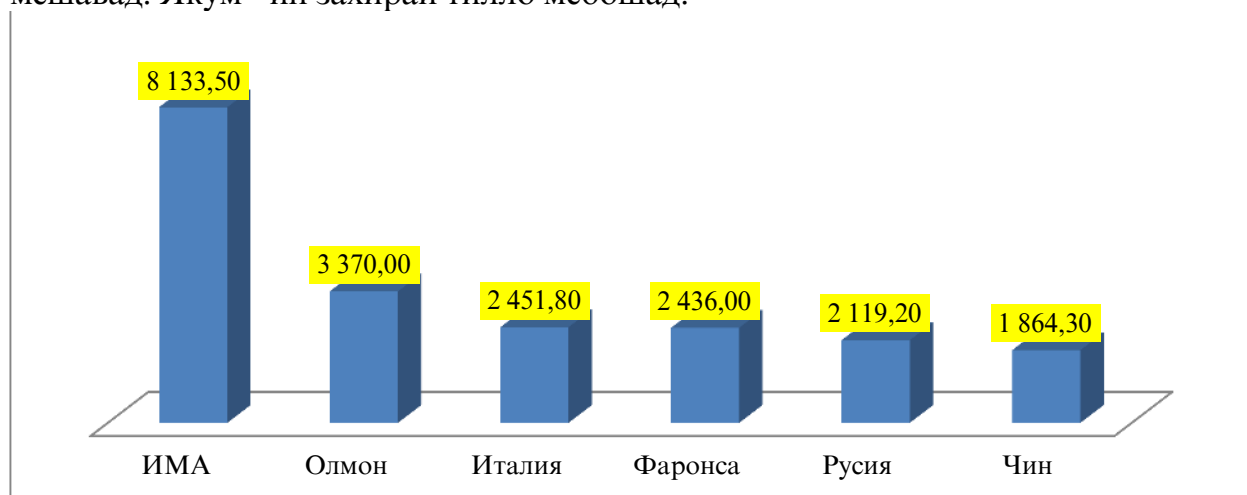
Захираи тиллову асбори Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти назорати мақомоти идоракунии танзими пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад. Захираи мазкур барои пӯшонидани касри тавозуни пардохт ва мудохила дар бозорҳои асбор, ки ба қурби мубодилавии пули милли таъсир мерасонанд, истифода мешавад. Соли 2019 захираҳои тиллову асбори Бонки миллии Тоҷикистон 1,3 миллиард доллари ИМА-ро ташкил додааст [8]. Ҳаҷми захираҳои тиллоию асбории ҷумҳурӣ бояд пардохтҳоро аз рӯйи қарзи беруна ва лоақал воридоти симоҳоро пардохт намудан имконият дошта бошад ё бо дигар маъно таъмин кунад. Дар ҷадвали навбатӣ захираҳои байналмилалӣ давлатҳои алоҳида ба таври васеъ нишон дода шудааст.

Ҷадвали 1. Рӯйхати захираҳои байналмилалӣ давлатҳои алоҳида тибқи маълумоти ХБА дар охири соли 2019, млн. долл.ИМА

Давлат	Захира
Хитой	3 389 909
Ҷопон	1 379 458
Шветсария	833 896
Россия	529 088
Ҳиндустон	430 310
ИМА	128 943
Индонезия	126 441
Тоҷикистон	1 284

Манбаъ: Ҳисоботи ХБА [манбаи электронӣ]. URL: http://https://www.nbt.tj/news/455151/?sphrase_id=60032 (санаи муроҷиат: 22.08.2020с.)

Дар давраи муосир захираи тиллою асьорӣ (ЗТА) ба чор компонент таксим мешавад. Якум - ин захираи тилло мебошад.

Диаграммаи 1. Давлатҳои дорони захираи тиллоидошта
Манбаъ: Бюллетени омили бонкӣ, 2019. - №12 (293). - 121с.

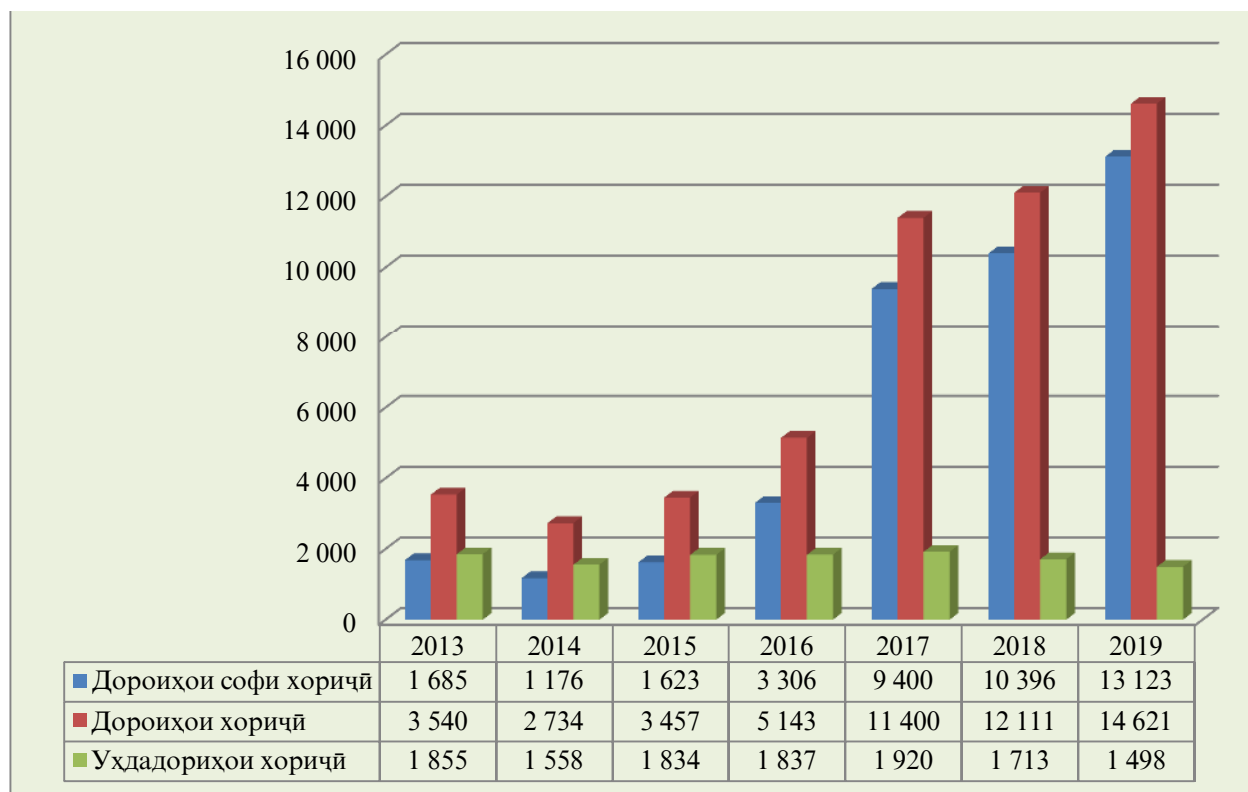
Компоненти дуюм ин захираи тиллою асьор мебошад, ки захираҳои асьори озодмубодилашаванда мебошанд. Ин намуди захира талаботи мақомоти асьории давлатӣ нисбат ба ғайрирезидентҳо дар шакли бақияҳое, ки дар суратхисобҳои ҷорӣ дар бонкҳои хориҷӣ мавҷуданд, инчунин, амонатҳои кӯтоҳмуҳлати бонкӣ, воситаҳои молиявии пардохтазири бозоргир мебошанд. Чунин воситаҳои молиявӣ векселҳои хазинавӣ, қоғазҳои қиматноки кӯтоҳмуҳлат ва дарозмуҳлати давлатӣ, шаҳодатномаҳои гуногуни қарзи ғайримуомилшаванда мебошанд [5, с.7]. Ин воситаҳо ё дороиҳо дар натиҷаи амалиёти расмӣ ҷумҳурӣ бо бонкҳои марказӣ ва муассисаҳои давлатии дигар кишварҳо ташаккул меёбанд.

Компоненти сеюм - ҳиссаи маблағҳои захиравии ҷумҳурӣ дар ХБА мебошад. Он ба қисме аз ҳаққи воридшавӣ ба ХБА, ки бо асьори озодмубодилашавандаи кишварҳои дигари узв ифода ёфтааст (дар дороиҳои захиравӣ), баробар аст. Агар ХБА як қисми мавқеи захираҳо барои пешниҳоди қарз ба кишварҳои дигар истифода барад, пас ин мавқеи захиравӣ меафзояд. Кишварҳои аъзои ХБА метавонанд бо аввалин дархости худ дар доираи ҳиссаи захиравии худ маблағҳои асьориро аз ХБА гиранд.

Компоненти чорум – ин захираҳои расмӣ байналмилалӣ дар шакли ҳуқуқҳои махсуси қарзидӣ (SDR) мебошад. Лекин истифодаи ин компонент хеле маҳдуд аст. Ҳуқуқҳои махсуси қарзидӣ аз ҷониби ХБА бароварда шуда, байни кишварҳои аъзо мутаносибан аз рӯи саҳмҳо, ҳамчун қарзи байналмилалӣ, захиравӣ ва воситаҳои пардохт таксим карда мешаванд.

Солҳои охир дороиҳои софи хориҷӣ дар ҷумҳурӣ, ҳамчун тавозуни амалиёти ғайрифаъолонаи мақомоти пулӣ бо ғайрирезидентҳо, тамоили афзоишро дорад. Байни солҳои 2013 ва 2019 дороиҳои софи хориҷӣ дар Бонки миллии Тоҷикистон зиёда аз 12,0 маротиба, дороиҳои хориҷӣ қариб 4,8 маротиба ва уҳдадорӣҳои хориҷӣ баръакс 0,5 маротиба кам шудаанд. Рақамҳо аз рушди муносибатҳои асьорӣ дар ҷумҳурӣ шаҳодат медиҳанд.

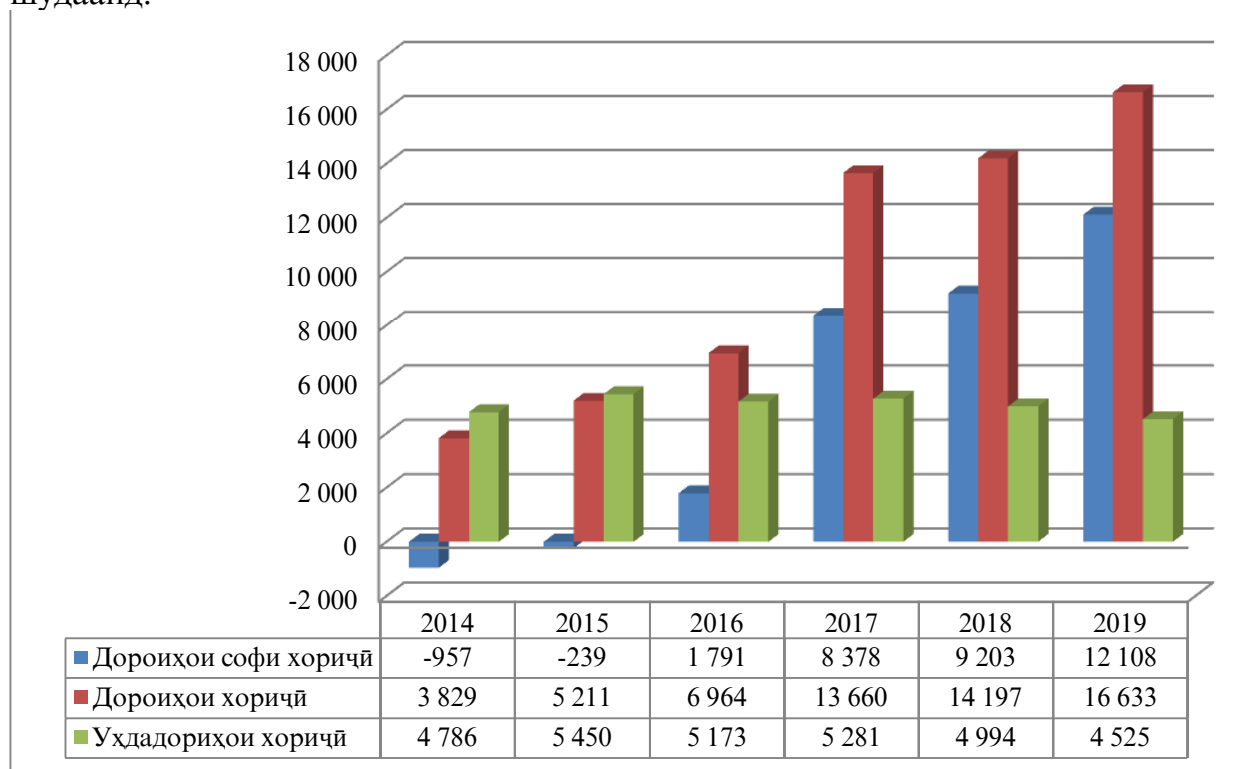
Раванди зиёд шудани дороиҳои хориҷӣ ва баръакс кам шудани уҳдадорӣҳои хориҷӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ назаррас аст.

Диаграммаи 2. Дороиҳо ва уҳдадориҳои хориҷии Бонки миллии Тоҷикистон аз соли 2013 то 2019 (бо млн.сомонӣ)

Манбаъ: Бюллетени омили бонкӣ, 2018. - №12(281). - С.15; 2019. - №12 (293). - С.15

Дар давраҳои солҳои 2014 то 2019 дороиҳои софи хориҷӣ аз -957 млн. сомонӣ то 12 108 млн.сомонӣ, дороиҳои хориҷӣ аз 3 829 то 16 633 млн. сомонӣ (12,0 маротиба) зиёд ва уҳдадориҳои хориҷӣ аз 4 786 то 4 525 млн. сомонӣ кам шудаанд.

Диаграммаи 3. Дороиҳо ва уҳдадориҳои хориҷӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Манбаъ: Бюллетени омили бонкӣ, 2018. - №12(281). - С.17; 2019. - №12 (293) - С.17.

Нишондиҳандаҳои диаграммаи 2 ва 3 аз рушди муносибатҳои асъорӣ дар чумхурӣ шаҳодат медиҳад. Қобили зикр аст, ки мақсади асосии ташкилотҳои қарзӣ гирифтани фоида мебошад ва дар муносибатҳои асъорӣ ва иқтисодӣ ба даст овардани фоида ва даромади зиёд бошад, тавачҷуҳи асосиро ба амалиётҳои асъорӣ равона кардаанд. Манбаи чунин даромадҳо амалиёти содиротӣ-воридот, амалиётҳо аз мубодилаи асъор ва амалиёти дигари асъорие мебошанд, ки онҳо ҳаққи хизмат мегиранд [6, с.24-27]. Бояд қайд кард, ки ҳаҷми умумии амалиётҳои мубодилавии долл.ИМА аз ҷониби ташкилотҳои қарзии чумхурӣ танҳо дар соли 2013 зиёда аз 3,0 миллиардро ташкил дод буд. Дар соли 2013 муомилот дар қисмати нақдии бозор, ки аз ҷониби нуқтаҳои мубодилаи асъори ташкилотҳои қарзӣ ва шахсони воқеӣ анҷом дода мешуд, маблағи 430,5 млн. долл. ИМА (харид 125,8 млн. доллари ИМА, фурӯш 304,7 млн. долл. ИМА), ки танҳо 14,3% аз ҳаҷми умумии бозор мебошад, ташкил меод. Рақамҳо нишон медиҳанд, ки фурӯш аз хариди асъори нақди хориҷӣ дар нуқтаҳои мубодилаи асъор 2 маротиба зиёдтар буд. Дар нуқтаҳои мубодилаи асъор танҳо шахсоне, ки бо фаъолияти соҳибкорӣ машғул набуданд, хариду фурӯшро анҷом дода метавонистанд. Нуқтаҳои мубодилаи асъор ба савдои чакана машғул буд, ки эҳтиёҷоти ҷории шаҳрвандонро қонеъ мекард. Онҳо наметавонистанд ба шахсони алоҳидае, ки бо тижорат ва тижорати калон машғуланд, маблағи калонро пешниҳод кунанд. Ин шахсон бояд бо ташкилотҳои қарзие, ки суратҳисоб кушодаанд, мурочат намоянд, то онҳо тавонанд ниёзҳои онҳоро қонеъ намоянд. Мутаассифона, онҳо бидуни кушодани суратҳисоби бонкӣ бо истифодаи шаклҳои пардохти нақдӣ қор мекарданд, онҳо микдори аслии тижорати худро пинҳон меошанд ва маблағҳои худро дар нуқтаҳои мубодилаи асъор харидорӣ мекарданд.

Чӣ тавре, ки дар боло қайд гардид, муносибатҳои асъорӣ бо тижорати хориҷии кишвар, савдои байналхалқии молҳо ва ҳаракати сармоя робита доранд. Мувофиқ ба он, дар бозорҳои асъорӣ манфиатҳои сохторҳои дохилӣ ва аз тарафи дигар, манфиатҳои шарикони хориҷии онҳо муттаҳид мешаванд. Табиист, ки субъектҳои берунаи муносибатҳои пулӣ, кӯшиш мекунанд, ки манфиатҳои шахсии худро, яъне иқтисодӣ, сиёсӣ ва ғайра татбиқ кунанд. Дар байни иштирокчиёни гуногуни бозор рақобат мавҷуд аст, ки ба рушди муносибатҳои пулӣ мусоидат мекунад.

Ҳамин тавр, қонунҳои рушди муносибатҳои асъорӣ бо рушди институтҳои бозор, ки муҳит, шароити мубодила (амалиёти аъсориро оид ба фурӯш ва хариди аъсори хориҷӣ), муқаррар намудани сарватҳои аъсорӣ, амалиёти сармоягузории хориҷӣ, ҳисоббаробаркунии аъсор ва ғайра таъмин мекунанд, шартҳои асосии рушди муносибатҳои аъсорӣ дар раванди пешрафти бозори аъсор мебошад. Дар рушди муносибатҳои аъсорӣ нигоҳи аввалро бояд ба он равона кард, ки ҳар як сармоягузор аввал манфиатҳои худро ба назар гирифта, дуҷум хавфҳои сармояи худро ва баъдан дигар манфиатҳоро ба инобат мегирад.

Аз ин рӯ, Тоҷикистонро зарур аст, ки бо назардошти манфиатҳои миллӣ ва байналмилалӣ худро ба инобат гирифта, чунин санадҳои меъёрӣ ва шароитҳоеро муқаррар кунад, ки барои сармоягузoron қобили қабул бошад.

Чунин шароит ин пеш аз ҳама, сари вақт таъмин кардани онҳо бо аъсори хориҷӣ ва хизматрасонии хуби бонкӣ мебошад. Дар шароити имрӯза, ки бемории сироятии COVID-19 дар тамоми ҷаҳон паҳн шуд, ба иқтисодӣ ҷаҳон таъсири зиёди манфӣ расонида, воридоту содирот, истеҳсолот, хизматрасонӣ ва ба дигар соҳаҳо таъсири худро расонид.

Вобаста ба баъзе маҳсулотҳои, ки дар чумхурӣ зиёд истеҳсол шудаанд ва зарурати содиротӣ ба вучуд омадааст, вале бинобар сабаби баста будани роҳҳои автомобилгарду роҳи оҳан истеҳсолкунандагон ва ё содироткунандагон наметавонанд ин маҳсулотҳоро содирот намоянд, дастгирии давлатӣ лозим аст.

Чунки ҳукумати ҳар як давлат имконияти бастанӣ шартномаҳои байнидавлатиро дорад ва бояд истехсолкунандагони ватанӣ хангоми чунин ҳолатҳои ногувор ва форсмажор дастгирӣ намуда, маҳсулотҳои онҳоро харидорӣ ва содирот намояд ва ба чумхурӣ бо асъори хоричӣ ё маҳсулотҳои аввалия, аз қабилӣ орду равған, шакару маҳсулотҳои сӯзишворӣ ворид намояд.

Қобилӣ зикр аст, ки чунин дастгирӣ, агар нашавад, истехсолкунандагон ва сармоядорони ватанию хоричӣ минбаъд кӯшиш мекунад ба иқтисодиёти чумхурӣ сармояи худро ворид ё истифода накунад.

Адабиёт

1. Қонуни Чумхурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор” мод. 4. - ш. Душанбе, 13 июни соли 2013, №964.
2. Бюллетени омили бонкӣ, 2018. - №12 (281), 125с.
3. Бюллетени омили бонкӣ, 2019. - №12 (293). – 121с.
4. Ашуров Н. Платёжеспособность как фактор развития кредитных организаций Республики Таджикистан. /Н.Ашуров, М.Н.Ашуров //Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук, 2019.- № 6.- С. 134-139.
5. Ашуров М.Н. Проблемы выдачи кредита банками производственным предприятиям в РТ /М.Н.Ашуров //Вестник Таджикского национального университета, 2012. - № 2-3.- С. 7-11.
6. Ашуров А.Н. Методы уменьшения кредитных рисков /А.Н.Ашуров, М.Н.Ашуров //Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук, 2013. - № 2/6 (120). - С. 24-27.
7. Хайрзода Ш.К. Институциональное развитие банковской системы Республики Таджикистан в условиях финансовой нестабильности /Ш.К.Хайрзода// Финансово-экономический вестник, 2019. - №3(19). - С. 5-11.
8. Ҳисоботи ХБА. [манбаи электронӣ]. URL: [http://](http://news/455151/?sphrase_id=60032) https://www.nbt.tj/tj/news/455151/?sphrase_id=60032 (санаи мурочиат: 22.08.2020с.)

УДК: 336,71

АСОСҲОИ НАЗАРЯВИИ ТАШКИЛИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ

Дембеғиев Мисрали Сафармадович – ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Дошишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: d.misrali@mail.ru. Телефон: 985303020, 938303020.

Дар мақола асосҳои назарявии ташаккули бозори хизматрасониҳои бонкӣ, мафҳумҳои “маҳсулот” ва “хизматрасониҳои бонкӣ” ва ғайра мавриди омӯзиши қарор дода шудааст. Муаллиф дар асоси таҳлили фундаменталӣ, “маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ”-ро мавриди таҳлил қарор дода, даврҳои таърихии ташаккули бонкӣ ва асосҳои назарявии пайдоиши истифодаи онҳоро шарҳ додааст. Инчунин, муаллиф зимни коркарди ин масъала андешаҳо ва диди олимони машҳури ҷаҳониро пешкаш намудааст. Ҳамзамон, дар асоси андешаҳои олимони муаллиф марҳилаҳои руидаи бозори хизматрасониҳои бонкиро аз ҷамъҷудо намудааст.

Калидвожаҳо: бонк, маҳсулоти бонкӣ, хизматрасониҳои бонкӣ, амалиёти бонкӣ, бозор, бозори хизматрасониҳои бонкӣ, иқтисодиёт, бозори молиявӣ, низоми бонкӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ РЫНКА БАНКОВСКИХ УСЛУГ

Дембеғиев Мисрали Сафармадович – ассистент кафедры банковского дела Таджикского Государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. E-mail: d.misrali@mail.ru. Телефон: 985303020, 938303020.

В статье рассмотрены теоретические основы банковского продукта и банковских услуг. Автор, на основе фундаментального анализа, исследовал исторические этапы формирования и развития банковских продуктов и банковских услуг. Также автором в

процессе исследования представлены взгляды и размышления ведущих мировых ученых в области развития банковских продуктов и услуг. Одновременно на основе представленных рассуждений различных видных деятелей автором представлены этапы развития банковских продуктов и услуг.

Ключевые слова: банк, банковские услуги, продукт, банковский продукт, банковские операции, рынок, рынок банковских продуктов, экономика, финансовый рынок, банковские система.

THEORETICAL BASES OF THE ORGANIZATION OF THE BANKING SERVICES MARKET

Dembegiev Misrali Safarmadovich - assistant at the department of banking Tajik State university of finance and economics. Address of Nakhimov St. 64/14. E-mail: d.misrali@mail.ru. Phone: 985303020, 938303020.

In the article discusses the theoretical foundations of a banking product and banking services. The author, on the basis of fundamental analysis, investigated the historical stages of the formation and development of banking products and banking services. Also, the author in the research process presents the views and thoughts of leading world scientists in the field of development of banking products and services. At the same time, on the basis of the presented arguments of various prominent figures, the author presents the stages of development of banking products and services.

Key words: bank, Banking, services, product, banking product, banking operations, market of banking, product, economy, financial market, banking system.

Бозори хизматрасониҳои бонкӣ қисми ҷудонашавандаи бозори молиявӣ кишвар буда, дар ҷалбу истифодаи самараноки воситаҳои молиявӣ муваққатан озодаи шахсонӣ воқеию ҳуқуқӣ барои рушди иқтисодӣ мамлакат саҳми арзанда дорад. Рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ аз ташаккули истифодаи хизматрасониҳои одии бонкӣ шурӯъ шуда, то сатҳи имрӯза расидааст.

Назария ва амалияи муосири фаъолияти бонкӣ дар асоси як қатор мафҳумҳои фундаменталӣ ба вуҷуд омада, мафҳумҳои “маҳсулоти бонкӣ” ва “хизматрасониҳои бонкӣ” аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Қайд намудан бамаврид аст, ки дар амалияи бонкдорӣ ин мафҳумҳо қабл аз дигар мафҳумҳои бонкӣ мавриди истифода қарор дода шудаанд.

Қабл аз оғози таҳлили сарчашмаҳои иқтисодӣ доир ба тавзеҳ ва таснифи мафҳумҳои «маҳсулоти бонкӣ» ва «хизматрасониҳои бонкӣ» давраҳои таърихӣ ташаккулёбӣ ва асосҳои назариявӣ пайдоишу истифодаи онҳоро шарҳ додан зарур аст, зеро ташаккул ва рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ аз ҳамин сатҳ шурӯъ мешавад.

Иқтисоддони англис Уилям Петти хангоми баҳо додан ба “замин” ва “меҳнат” чун омилҳои муҳими истехсолот онҳоро ба падару модар шабоҳат медиҳад. Ӯ қайд мекунад, ки “меҳнат падар ва фаъолтарин принсипи боигарӣ буда, замин модари он аст” [7, с. 42]. У. Петти ханӯз дар асри XVII дар рисолаи худ доир ба масъалаи андозҳо ва бочҳо, ситонидани андозро бо чунин тарз шарҳ додааст, агар талабот ба пул аз тарафи қарзгиранда то расидани муҳлати қарз зиёд гардад, вале ӯ имконияти талаб намудани онро надорад, дар ин ҳолат ӯ ба ҳолати ногувор рӯ ба рӯ мешавад, бинобар ин ба қарзгиранда фоиз ҷуброн карда мешавад [7, с. 63].

Олими машҳур ва яке аз асосгузори тафаккури илми иқтисодӣ А.Смит расонидани хизматро ҳамчун усули расидан ба ҳадафҳои ғаразнок шуморида, онро чунин шарҳ додааст: “На аз ҳисоби хайрхоҳии қассоб, пазандаи оби ҷав ва ё нафурӯш мо таоми нисфирӯзии худро ба даст меорем, балки аз риоя намудани манфиати шахс аз тарафи онҳо. Мо дар ҳеҷ маврид на ба инсонпарварии онҳо, балки ба худпарастии онҳо муроҷиат менамоем ва дар ҳеҷ ҳолат бо онҳо дар бораи эҳтиётҳои худ сухан намегӯем, танҳо дар бораи манфиати онҳо” [1, с. 85].

Бо мурури замон ва дар натиҷаи рушд ёфтани ақидаҳои саноатӣ, тасаввурот ва андешаҳо доир ба хизматрасониҳо нисбатан аниқтар гардиданд.

Т.А.Лобачёва ба андешаҳои К.Маркс мурочиат намуда, изҳор доштааст, ки Маркс дар баробари мол хизматҳои «покиза»-ро низ таҷассумгари арзиши истеъмоли муаррифӣ намудааст. Аз ин хотир, молҳо дар худ таркиби нави хизматро ҷой додаанд, зеро молҳо бо мақсади гирифтани даромади муайян харидорӣ мешаванд. Аз ин бармеояд, ки мафҳуми мол аз вобастакунии ду омил - моддӣ ва ғайримоддӣ бар меояд» [7, с. 23].

Бем-Баверек дар доираи таълимоти маржиналӣ, дар таҳлилҳои иқтисодӣ мафҳуми нави бузургии ниҳоиро ҷорӣ намуда, онро бо омилҳои вақт алоқаманд намудааст. Тибқи андешаи Беверек, бо имтидод намудани ин назария ба шароити муосир, имконияти дигаргуннамоии даромади ниҳой аз хизматрасониҳои бонкӣ ба вуқӯъ меояд [2, с. 68].

Новобаста аз он ки фаъолияти бонкӣ ва умуман низоми бонкдорӣ таърихи ҳазорсола дорад, марҳилаи рушди назарияи хизматрасониҳои бонкӣ ба охири солҳои 60-ум ва аввали солҳои 70-уми асри XX рост омадааст.

Дар давоми асри XX фаъолияти бонкӣ ду тағйироти сохтории азимро аз сар гузаронид ва ин тағйиротҳо ба кулӣ симо, мазмун ва умуман фалсафаи фаъолияти бонкиро дигаргун намуданд:

- солҳои 1920 - фаъолияти бонкӣ дар сохтори худ тақмили ҷидди роҳандозӣ намуда, ҷорӣ намудани технологияҳои навро оғоз бахшид. Ин тағйиротҳо боиси аз байн рафтани бонкҳои хурди рақобатнопазир гардид;

- солҳои 1960 - болоравии сатҳи некуаҳволии аҳоли ва афзоиши ҳавасмандӣ ба ҷалби мизочони хусусӣ боиси вусъатёбии рақобат дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ барои мизочон ва ташаккулёбии маркетинги бонкӣ шуд.

Омӯзиш ва таҳлили асарҳои як қатор муаллифон дар самти таҳқиқотҳои назариявӣ амалии бозори хизматрасониҳои бонкӣ, имконияти ба се марҳила ҷудо намудани рушди тасаввуроти назариявиро доир ба хизматрасониҳои бонкӣ ба вуҷуд овард.

Ба марҳилаи аввали рушди назарияи хизматрасониҳои бонкӣ нимаи дууми солҳои 1960 ва нимаи аввали солҳои 1970-ро метавон дохил намуд. Дар тӯли ин солҳо, дар адабиёти иқтисодӣ як қатор нашрияҳо аз тарафи олимони ва аз ҷумла, Г. Брайн “Рақобат дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ”, дар соли 1970, Х. Дуглас “Сиёсати бонкӣ дар самти қарздиҳӣ” дар соли 1971 (донишгоҳи Ш. Мичиган), Ш. Дерей “Стратегияи бонкҳои Бритониё ва рақобати байналмилалӣ” дар соли 1977 (донишгоҳи Женева), Д. Реввел “Рақобатнокӣ ва батанзимдарории фаъолияти бонкӣ” соли 1978 (донишгоҳи Уэллс) интишор гардиданд. [4, с.98].

Ба марҳилаи дууми рушди асосҳои назариявии хизматрасониҳои бонкӣ, асосан охири солҳои 80-ум ва солҳои аввали 90-умро метавон дохил намуд. Дар ин марҳила аз тарафи олимони кӯшишҳо доир ба таҳлили хусусиятҳои низоми қарзӣ-молиявии кишварҳои алоҳида амалӣ гардида буд. Дар натиҷа кашфиётҳои аввалини олимони оид ба натиҷаҳои эҳтимолии таъсири мутамарказонии сармои бонкӣ ба хизматрасониҳои бонкӣ ба нашр бароварда шуданд. Ба кашфиётҳо ва таҳлилҳои назарраси ин марҳилаи рушди назариявии тасаввурот дар бораи хизматрасониҳои бонкӣ метавон кӯшишҳои олимони маъруфи амрикоӣ Ф. Дерек “Стратегияи глобалии бонкҳо” (соли 1990, Нью-Йорк), олимони машҳури Бритониё О. Доннел “Амалиётҳои молиявии бонкҳои инвеститсионии минтақавӣ” (Лондон, соли 1981), Е. Балларин “Бонкҳои тичоратӣ дар шароити инқилоби молиявӣ” (Кембриҷ, соли 1986), В.Малпас “Низоми молиявии Сити ҷӣ тавр фаъолият менамояд” (Лондон, соли 1988) ва як қатор олимони дигарро дохил намуд. [12, с. 350].

Марҳилаи сеюми рушди назариявии хизматрасониҳои бонкӣ ба соли 1991 то инҷониб рост омадааст. Марҳилаи муҳим дар ташкили фаъолияти бонкӣ, таъсиси Иттиҳодияи асбории Аврупо (созишномаи Маастрихт, соли 1992) ва дар

январии соли 1999 ба муомилот баровардани асъори ягонаи Аврупо - евро боис гардид. Ин ду рӯйдоди муҳим асос барои аз нав дида баромадани концепсияи умумии хизматрасониҳои бонкӣ ба мизочон сабаб гардид. Дар марҳилаи ҳозир хизматрасониҳои электронӣ ва хизматрасониҳо дар бозори сармоя ба таври васеъ паҳн гардидаанд ва дар ин чода мубрамияти махсусро ғояи “супермаркети молиявӣ” соҳиб гардидааст.

Дар таҷрибаи байналмилалӣ марҳилаҳои зерини инкишофи хизматрасониҳои бонкиро аз ҳамдигар ҷудо менамоянд.

Аз дидгоҳи таърих чунин бар меояд, ки сарчашмаҳои асосии коркарди назарияи хизматрасониҳои бонкӣ ба олимони ғарб тааллуқ дорад. Бояд қайд намуд, ки дар давлатҳои рушдфтои иқтисоди сармоядорӣ, амалиётҳои бонкӣ ҳамчун навъи хизматрасониҳои бонкӣ арзёбӣ гардидаанд, зеро ҳар як бонки дар сохтори иқтисоди сармоядорӣ фаъолияткунанда худро ҷузъи сохтори иқтисоди бозорӣ муаррифӣ намуда, дар расонидани хизматрасониҳои махсусгардонидашудаи бонкӣ нақши асосиро иҷро менамояд.

Муаллифони олимони ба амалиётҳои бонкӣ ҳама намуди фаъолияти бонкиро дохил намуда, хизматрасониҳои бонкиро бошад, ҳамчун як навъи фаъолияти бонкӣ меҳисобанд.

Тадқиқотчи фаронсавӣ Ж.Матук хизматрасонии бонкиро воситаи қонёкунандаи талаботи молиявии мизочон бо назардошти имкониятҳои молиявии бонк шарҳ додааст. [9, с. 280]

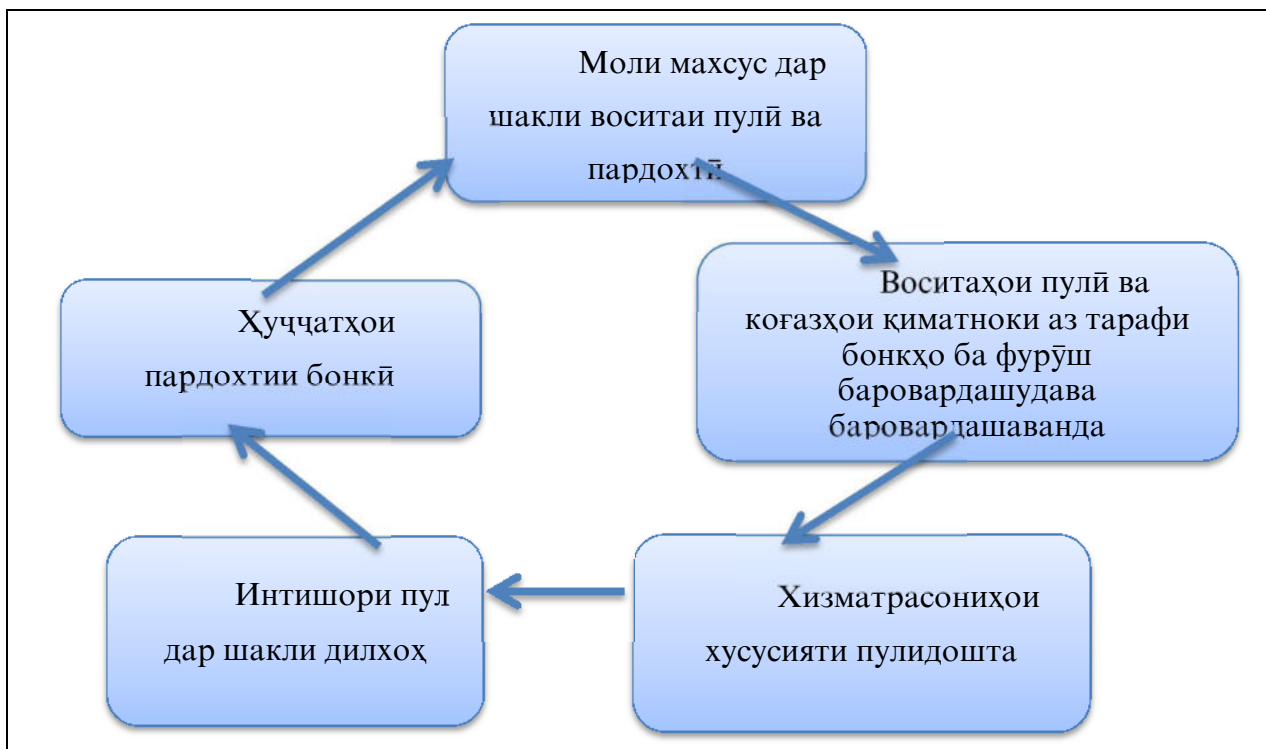
Аз нимаи дуюми солҳои 90 - ум ба омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии хизматрасониҳои бонкӣ олимони пас аз шӯравӣ низ оғоз бахшиданд. Дар тӯли 20-25 соли охир аз тарафи олимони пас аз шӯравӣ андешаҳои гуногун доир ба мафҳум ва мазмуни хизматрасониҳои бонкӣ хулосабандӣ карда шудааст. Дар ин чода олимони рус тадқиқотҳои нисбатан зиёдро амалӣ намудаанд.

Бояд қайд намуд, ки андешаҳои олимони пас аз шӯравӣ доир ба истилоҳҳои дар фаъолияти бонкӣ истифодашаванда аз ҳамдигар тафовути ҷиддӣ доранд. Аз ин хотир, фаҳмиши ягона доир ба мафҳумҳои «маҳсулоти бонкӣ» ва «хизматрасониҳои бонкӣ» дар рисолаҳои олимони пас аз шӯравӣ вучуд надорад. Гуногуншаклии муносибати муаллифон доир ба шарҳи ин мафҳумҳо баргараф нагардидааст, бинобар ин тафриқаандозии ин мафҳумҳо то ҳол мубрамияти худро нигоҳ доштааст.

Як қатор олимони пас аз шӯравӣ (А. М. Тавасиев, Ю. В. Головин, О. И. Лаврушин) хизматрасониҳои бонкиро ҳамчун як навъи амалиётҳои бонкӣ арзёбӣ намуда, дар баробари ин ба амалиётҳои бонкӣ ҳама намуди хизматрасониҳои бонкиро дохил менамоянд [7, с. 150].

Ҷонибдорони ин нуқтаи назар ба он андешаанд, ки дар муқоиса бо хизматрасониҳои бонкӣ, амалиётҳои бонкӣ дар шакли пулӣ сурат мегиранд. Аз ин хотир, ин нуқтаи назарро муносибати пулӣ номидан мумкин аст.

Тибқи таҳлилҳо ва ақидаҳои тарафдорони ин нуқтаи назар, хизматрасониҳо, ин ба тартиби муайян даровардани маҷмӯи қоидаҳо бо ташаббуси бонкҳо барои манфиатҳои мизочони худ ҳамчун амалҳои муайяни ҳақиқӣ ва ҳуқуқӣ дар шакли як ва ё якҷанд амалиёти аз тарафи бонк бо фармоиши мизочон дар асоси музнокӣ, ки ҳамчун як шакли ба роҳ мондани муомилот байни бонк ва мизочон барои қонё гардонидани талаботи мизочон дар самти ба даст овардани захираҳои иловагӣ, ба роҳ мондани ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохтҳо, нигоҳдорӣ ва таъминоти иттилоотӣ ва барои қонё гардонидани талаботи худии бонк мавриди истифода қарор мегиранд, ҳисобида мешавад. Масалан, О. И. Лаврушин, И. Т. Балабанова, А. Г. Братко, И. О. Спитсин ва Я. О. Спитсин, С. А. Гурянов, Е. Ф. Жуков, О. Х. Гагиева, А. Г. Гамзунов, Ю. С. Масленченков, В. А. Перехожев, В. И. Букато, Ю. И. Лвов, В. И. Трохименко, Д. Е. Швед ва Ю. В. Головин тарафдори чунин ақидаанд [7, с. 200].

Расми 1. Қисматҳои маҳсулоти банкӣ дар доираи муносибатҳои пулӣ

Ҷонибдорони ин нуқтаи назар чунин тавзеҳ медиҳанд: "Дар сурати пешниҳоди хизматрасониҳои банкӣ тавассути як амалиёт, мазмун ва номгӯи ин мафҳум якранг мебошанд".

Дар адабиёти банкӣ ин шакли муносибатро маркетинг меноманд, вале ба андешаи мо, онро муносибат бо мизоч номидан дурусттар мебошад.

Ба андешаи мо, муносибат бо мизоч хусусӣ буда, ҷузъи муносибати нисбатан васеи молию маҳсулотӣ мебошад (масалан, О. И. Лаврушин, Е. Ф. Жуков, А. М. Тавасиев, О. С. Рудакова, Е. Егоров, А. В. Калтирин, А. А. Максюттов), ки дар доираи он хизматрасониҳои банкӣ ҳамчун маҳсулоти дорои хусусияти хоси касбии ғайримоддӣ зеҳнӣ ба ҳисоб рафта, дар асоси таҳлилҳои маркетингии талаботи бозор мавриди истифода қарор дода шудаанд [8, с. 158].

Мақсад аз коркард ва ба фурӯш баровардани ин маҳсулот ба бозори хизматрасониҳо ҳамчун моле, ки аз худ хислатҳои аниқ (мақсад, маблағ, даромад, тариф, муҳлати истифодабарӣ, эътимод, мутобиқатнамоӣ ба қонунгузорӣ, базаи андозбандишаванда) ва даромаддиҳандаро ифода менамояд ва барои қонеъ гардонидани талаботҳои аниқи хусусияти пулӣ доштаи мизочон сафарбар карда мешавад. Бинобар ин, маҳсулоти банкӣ дорои маҷмӯи хусусиятҳои ба худ хос буда, барои мизочон зарур ба шумор рафта, арзиши баланди истеъмолӣ дорад. Арзиши истеъмолӣ ҳамчун шакли нисбатан ифшогардидаи хизматрасонии банкӣ шинохта шуда, усули аниқи хизматрасонии банкӣ мебошад, ки дар он талаботҳои аниқи бозорӣ (аз қабилӣ нарх, сифат, муҳлат ва хизматрасониҳои баъдӣ) ҷойгир карда шудаанд. Ба таври дигар агар шарҳ диҳем, хизматрасонии банкӣ аввалиндараҷа ба ҳисоб рафта, маҳсулоти банкӣ бошад, хусусияти дуюмдараҷа дорад. Ҷонибдорони ин ақида хусусиятҳои фарқкунандаи хизматрасониҳои банкиро аз маҳсулоти банкӣ ба чунин тарз шарҳ додаанд.

- ноаёнӣ хизматҳо ва хусусияти абстрактӣ доштани онҳо;
- ноустувории сифати хизматрасониҳо;
- бесариштагии хизматрасониҳо.

Тибқи дигар назария (Э. А. Уткин, Г. И. Морозова, Н. И. Морозова, В. Е. Хруцкий, В. Д. Маркова, К. К. Савдакасов, Ю. И. Коробов, А. С. Гурянов), хизматрасонии бонкӣ ва маҳсулоти бонкӣ бо ҳам шабоҳат доранд, аммо аз тарафи ин олимони тафовути ин истилоҳҳои ҷойдошта шарҳ дода нашудаанд [5, с. 96].

Дар баробари ин, аз тарафи олимони тадқиқотчиён (А. А. Максютов, Е. И. Кузнетсова) ҷанбаҳои амалии тавсифкунандаи маҳсулоти бонкӣ пешниҳод карда шудааст. Дар ин ҳолат маҳсулоти бонкӣ ҳамчун усули аниқ хизматрасоние баромад менамояд, ки бонк омода аст онро дар амал барои мизочони эҳтиҷманд татбиқ намояд. Ба андешаи ин олимони тадқиқотчиён, дар амал татбиқ намудани он аз ба низом даровардан, дар дохили муассиса мувофиқ намудан ва аз ба расмӣ даровардани маҷмӯи ҷараҳҳои ташкилӣ, техникаю технология, иттилоотӣ, молиявӣ ва ҳуқуқии бо ҳам алоқаманд вобастагӣ дорад [5, с. 70].

Н. М. Перепечай бошад, муносибати функционалиро тавзеҳ додааст. Ба андешаи вай, хизматрасонии бонкӣ натиҷаи фаъолияти маҷмӯи бонки тижоратиро (технологӣ, зехнӣ, молиявӣ) дар бар гирифта, аз худ манфиатҳои иқтисодии қоньгардонандаи талаботҳои муайяни мизочонро дар рафти иҷрои амалиёти бонкӣ инъикос менамояд. Хусусияти хизматрасонии бонкӣ дар он аст, ки талаботи мизочони аниқ барои бонк аввалиндараҷа буда, пешниҳоди хизматҳо бе иштироки мизоч бо кумаки технологияҳои муайяни бонкӣ ва бо риояи стандартҳои дар қонунгузорӣ дарҷгардида амалӣ карда мешаванд [7, с. 75].

Таҳлили муносибатҳои гуногуни пешниҳодгардида аз он шаҳодат медиҳад, ки андешаҳои олимони пасошӯравӣ доир ба масъалаи тавсифи мафҳумҳои «амалиётҳои бонкӣ», «хизматрасонии бонкӣ» ва «маҳсулоти бонкӣ» ба низоъҳо рӯ ба рӯ гардидааст. Сабаби аслии ин низоъҳо дар он аст, ки олимони пасошӯравӣ дар таҳлилҳои худ бештар ба як навъ ибораҳои назариявӣ таъя намудаанд, дар муқоиса ба онҳо олимони ғарбӣ бошанд, дар таҳлилҳои худ бештар ба хусусиятҳои функционалии категорияҳои он аҳамият додаанд.

Аз таҳлили андешаҳои гуногун доир ба моҳияти мафҳуми «амалиётҳои бонкӣ», «хизматрасонии бонкӣ» ва «маҳсулотҳои бонкӣ» мо ба чунин хулоса омадем, ки тафовутҳои ҷойдошта дар ин мафҳумҳо ва категорияҳо айнияти онҳоро номумкин мегардонад. Аммо натиҷаҳои хулосабандии мо мавҷудияти алоқамандии зичи онҳоро инкор наменамояд.

Ба андешаи мо, дар доираи тавсифи худ хизматрасонии бонкӣ ҳамчун маҷмӯи амалҳои фаъолияти бонкӣ ба ҳисоб мераванд, ки барои қонь гардонидани талаботи мизочон сафарбар гардидаанд ва аз сабаби номукамалӣ ва ё нотамоӣ, баъзе аз самтҳои анъанавии он аз фаъолияти бонкии муосир дар қанор мондаанд. Барои мисол, хизматрасонии амонатӣ доир ба нигоҳдории воситаҳои арзишноки мизочон, ки таърихи ҳазорсола доранд ва ё таъминоти иттилоотию консултативии фаъолияти бонкӣ ба ин гурӯҳ дохил мешаванд. Новобаста аз ин, хизматрасонии бонкӣ натиҷаи фаъолияти мутахассисони касбии соҳаи бонкӣ ба ҳисоб рафта, барои қоньгардонии талаботи мизочон ва ба роҳ мондани амалиёти мавҷуда дар фаъолияти бонкӣ равона гардидаанд. Далелҳои дар натиҷаи таҳлил баёнгардида имконият медиҳанд, ки мафҳумҳои «хизматрасонии бонкӣ», «амалиётҳои бонкӣ» ва «маҳсулоти бонкӣ»-ро бо чунин тарз тавзеҳ намоем.

Амалиётҳои бонкӣ ин маҷмӯи муносибатҳои бо ҳам алоқаманди хизматрасонии бонкӣ ба ҳисоб рафта, барои қонь гардонидани талаботи иқтисодию молиявии субъектҳои хоҷагидорӣ ва аҳолии сафарбар карда шудаанд.

Хизматрасонии бонкӣ бошад, маҷмӯи имкониятҳои техникаю технология, иқтисодӣ-молиявӣ ва касбии зехние мебошанд, ки дар натиҷаи нокифоягии онҳо самаранок ба роҳ мондани амалиётҳои бонкӣ ғайриимкон мебошад.

Маҳсулоти бонкӣ аз худ маҷмӯи элементҳоеро ифода менамояд, ки барои иҷрои амалиётҳои бонкӣ мусоидат намуда, дар қоньгардонии талаботи

мизочон зарур арзёбӣ мегарданд. Маҷмӯи маҳсулоти бонкӣ, ки аз тарафи бонкҳо ба мизочон пешниҳод мегарданд, ҳамчун портфели хизматрасониҳои бонкӣ муаррифӣ гардидаанд.

Бозор бошад, институти пойгоҳии иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, мақсади асосии он, ҷустуҷӯ ва дарёфти усулҳои самараноки ташкили мубодилаи мол, ки дар татбиқ ва густариш додани амалиёти бозорӣ мусоидат менамояд, ба шумор меравад. Самаранокии бозор аз зичии ҳамкориҳои байни агентҳои бозор вобастагӣ дорад ва шаффофияти чунин равобит, аз ҷумла кушодагӣ, маълумотнокӣ ва боварӣ дар муносибатҳои дугарафа нақши арзандаро иҷро менамоянд.

Л. Красавин ва Н. Валентсев зимни додани шарҳ ба мафҳуми институти бозор чунин қайд намудаанд: “Институти бозор як шакли аломати иттилоотӣ аст, ки он аз тарафи инфирод хангоми ба роҳ мондани амалиёти зехнӣ чихати коркарди созишномаи оммавӣ доир ба баробарии салоҳияти ҷамъиятӣ пешниҳод мегардад” [7, с. 65]. Институти бозор ба мисли дигар институтҳо маҳсулоти коллективии шуури одамон буда, гуногуншаклии фаҳмиши инфиродно доир ба муқаддасоти алоҳидаи соҳибҳуқуқӣ инъикос менамояд ва бо ин васила аз ҷониби аксарияти ҷомеа эътироф карда мешавад. [3, с. 145].

Дар адабиёти иқтисодӣ мафҳуми “бозори хизматрасониҳои бонкӣ” мавриди истифодаи васеъ қарор дода шудааст, аммо, ба андешаи мо, он то ҳол таърифи дурусти илмиро соҳиб нагаштааст ва, аз ин хотир, таҳлили дақиқро тақозо менамояд.

Аз нуқтаи назари олими амрикоӣ Ўффри Ҳочонс “бозори бонкии муосир маконест, ки дар он на танҳо маҳсулоти бонкии пешниҳодгардида дида ва мавриди санҷиши рақобатӣ қарор дода мешавад, балки имкониятҳои низоми банақшагирӣ, қобилияти институтҳои бонкӣ дар натиҷабандии дуруст ва дарёфти маълумоти саҳеҳ ва дар ин робита қабули қарорҳои бамаврид низ, мавриди озмоиш қарор дода мешавад” [6, с. 56].

Дар тадқиқотҳои К. А. Смирнов ва Т. Е. Никитина “бозори хизматрасониҳои бонкӣ ҳамчун бозори молиест, ки дар он хизматрасониҳои бонкӣ ба сифати мол ба мизочон аз тарафи ташкилотҳои гуногун дар шаклҳои мухталиф пешкаш мегарданд”. Ба андешаи онҳо, “бозори хизматрасониҳои бонкӣ маҷмӯи истеъмолкунандагони воқеӣ ва иқтисодии хизматҳои бонкист” [8, с. 115].

В. М. Заернюк бошад, дар андешаҳои худ “бозори хизматрасониҳои бонкиро ҳамчун соҳаи муносибатҳои бозорӣ, ки талабот ва тақлифотро ба хизматҳои бонкӣ барои қонеъ гардонидани талаботи мизочон таъмин менамояд, арзёбӣ намудааст” [10, с. 205].

Г. Г. Коробкова ва ҳамфикрони вай ба он андешаанд, ки “зери мафҳуми хизматрасониҳои бонкӣ бозоре шинохта мешавад, ки дар он хизматрасониҳои бонкӣ ва махсусан ,бозори фурӯши хизматҳои бонкӣ, хусусияти ба худ хосро доро мебошанд” [7, с. 185].

Таҳлили муносибатҳои гуногуни пешниҳодгардида аз он шаҳодат медиҳад, ки андешаҳои олимони пасошӯравӣ доир ба масъалаи тавсифи мафҳумҳои «амалиётҳои бонкӣ», «хизматрасониҳои бонкӣ» ва «маҳсулоти бонкӣ» ба низоъҳои рӯ ба рӯ гардидааст.

Аз таҳлили андешаҳои гуногун доир ба моҳияти мафҳуми «амалиётҳои бонкӣ», «хизматрасониҳои бонкӣ» ва «маҳсулоти бонкӣ» мо ба чунин хулоса омадем, ки тафовутҳои ҷойдошта дар ин мафҳумҳо ва категорияҳо, айнияти онҳоро номумкин мегардонад. Аммо, натиҷаҳои хулосабандии мо, мавҷудияти алоқамандии зичи онҳоро инкор наменамояд.

Адабиёт

1. Алексеев М.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит / М.Ю.Алексеев. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 367 с.
2. Антонов Н.Г. Денежное обращение, кредит и банки: учебное пособие / Н.Г.Антонов. - М.: Финстатинформ, 2005. – 380 с.
3. Афанасьева О.Н. Проблемы банковского кредитования реального сектора экономики: Банковское дело: учебник для вузов / О.Н. Афанасьева под ред. Г.Г.Короховой, О.Н.Афанасьева. - 2004. - № 4. – С. 34-37.
4. Афанасьева Л.П. Основы банковской деятельности (Банковское дело)/ Л.П. Афанасьева. -под ред. Тагирбекова К.Р. — М.: Издательский дом «ИНФРА-М», 2010. — 720 с.
5. Белозёрова С.А. Банковское дело / С.А.Белозёрова, О.В.Мотовилов. - М.: Проспект, 2012. – 408 с.
6. Балабанов А.И. Банки и банковское дело/А.И.Балабанов. - СПб – Питер, 2011. – 237 с.
7. Белоглазовой Г.Н. Банковское дело (Организация деятельности коммерческого банка: Учебник / Г.Н. Белоглазовой, Л.П.Кроливецкой. – ПИТЕР, 2008. – 238 с.
8. Лаврушин О.И. Банковское дело /О.И.Лаврушин. - Москва: КНОРУС, 2011. – 768 с.
9. Петти У. Избранные работы: Трактат о налогах и сборах. / У.Петти. – Москва: Ось-89, 1997 – 112 с.

УДК: 336.71

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ КЛАССИФИКАЦИИ БАНКОВСКИХ РИСКОВ

Исмоилова Мавлюда Нуровна – соискатель Института экономики и демографии Национальной академии наук Республики Таджикистан. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Айни 44. Телефон: 907-50-90-04. E-mail: ismoilova.m@moliya.tj

Данная статья посвящена анализу современных международных стандартов классификации типичных рисков, которым оказываются подвержены банки в процессе осуществления своей деятельности. В рамках исследования определяются основные международные организации, задействованные в процессе выработки международных стандартов в области банковского регулирования. Особое внимание уделяется деятельности Базельского комитета по банковскому надзору, как ключевого института, проводящего изучение состояния международной банковской системы и предлагающего различные меры для обеспечения её стабильности. Также в статье приводятся подходы Базельского комитета по банковскому надзору по определению типичных банковских рисков.

Ключевые слова: угроза, риск, банк, банковская система, международные финансовые институты.

ТАКМИЛИ СТАНДАРТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ТАСНИФИ ХАВФҲОИ БОНКӢ

Исмоилова Мавлюда Нуровна – унвонҷӯи Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айни 44. Телефон: 907-50-90-04. E-mail: ismoilova.m@moliya.tj

Мақолаи мазкур ба таҳлили стандартҳои муносири байналмилалӣ таснифоти хатарҳои маъмулӣ, ки бонкҳо дар ҷараёни фаъолиятишон дучор мешаванд, бахшида шудааст. Дар доираи тадқиқот ташилотҳои асосии байналмилалӣ муайян карда мешаванд, ки дар ҷараёни таҳияи стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи танзими бонкӣ ширинок мекунад. Таваҷҷуҳи махсус ба фаъолияти Кумитаи Базел оид ба назорати бонкӣ дода мешавад, ки ҳамчун як муассисаи калидӣ буда, вазъи низоми бонкии

байналмилалиро омӯхта, барои таъмини устуворию он чораҳои мухталиф пешниҳод менамояд. Дар мақола, инчунин, усулҳои Кумитаи Базел оид ба назорати бонкӣ барои муайян кардани хатарҳои маъмулии бонкӣ оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: таҳдид, хавф, бонк, низоми бонкӣ, муассисаҳои байналмилалии молиявӣ.

INTERNATIONAL STANDARDS FOR CLASSIFICATION OF BANKING RISKS

Ismoilova Mavluda Nurovna - Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, applicant. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini street 44. Phone: 907-50-90-04. E-mail: ismoilova.m@moliya.tj

This article is devoted to the analysis of modern international standards for the classification of typical risks that banks are exposed to in the course of their activities. The study identifies the main international organizations involved in the development of international standards in the field of banking regulation. Particular attention is paid to the activities of the Basel Committee on Banking Supervision, as a key institution that studies the state of the international banking system and proposes various measures to ensure its stability. The article also presents the approaches of the Basel Committee on Banking Supervision to identify typical banking risks.

Key words: threat, risk, bank, bank system, international financial institutions.

В результате повсеместного сближения и интеграции финансовых систем, банки различных стран осуществляют постоянное финансовое взаимодействие между собой, находясь при этом в различных юрисдикциях, в результате чего, они становятся, довольно чувствительны к различного рода негативным факторам имеющих интернациональный характер. В свою очередь, организация адекватного контроля деятельности банков, проводящих операции трансграничного характера исключительно силами национальных регуляторов малоэффективна. В связи с этим для обеспечения финансовой стабильности банковской системы отдельных стран и предотвращения кризисных явлений глобального уровня требуется интенсификация процессов международного сотрудничества в области банковского надзора с целью выработки согласованных стандартов регулирования деятельности банков [9].

На данный момент, международное сотрудничество государств в области банковского регулирования, как правило, осуществляется посредством использования институционального и нормативного механизма. Сущность первого из них заключается в образовании специализированной организации (международный финансовый регулятор), в рамках которого осуществляется формирование гармонизированных подходов применительно к порядку регулирования ключевых вопросов банковской деятельности. Что касается нормативного механизма, то под ним в экономической науке главным образом понимаются определённые правовые инструменты (принципы, руководства, инструкции, рекомендации), выработанные в ходе деятельности институционального механизма, которые содержат единообразные стандарты банковского регулирования, по таким вопросам как: банковский надзор, страхование вкладов, несостоятельность и защита кредиторов банков, корпоративное управление, финансовая отчётность, аудит и пр. [1].

Принимаемые в ходе международной дискуссии различные документы (международные стандарты) в области банковского регулирования по общему правилу носят рекомендательный характер. Непосредственное внедрение предусмотренных соответствующими документами требования в отдельных странах осуществляется путём инкорпорирования их положений во внутреннее законодательство, после чего соблюдение данных стандартов становится обязательным для регуляторов и резидентов государства.

При этом, стимулирование внедрения и соблюдения международных стандартов обеспечивается в основном рыночными методами, с учётом которых страны, соблюдающие международные стандарты рассматриваются более привлекательными

для иностранных инвестиций, имеют более высокие кредитные рейтинги и возможность выхода на внешние рынки [8].

В процесс разработки и внедрения международных стандартов в области банковского регулирования вовлечено большое количество международных финансовых институтов (таблица 1).

Таблица 1. Международные институты в области банковского регулирования *

№	Наименование института	Основная цель деятельности
1.	Международный валютный фонд (International Monetary Fund, IMF)	Организация сотрудничества в валютно-финансовой сфере.
2.	Всемирный банк (The World Bank, WB)	Обеспечение экономического роста и глобализации, сокращение бедности.
3.	Организация экономического сотрудничества и развития (Organization for Economic Co-operation and Development, OECD)	Обеспечение экономического роста, финансовой стабильности, занятости и уровня жизни в странах-членах.
4.	Совет по финансовой стабильности (Financial Stability Board, FSB)	Обнаружение проблем в области мировой финансовой стабильности и разработка надзорной политики.
5.	Комитет по глобальным финансовым системам (Committee on the Global Financial System, CGFS)	Контроль изменений на глобальном финансовом рынке.
6.	Базельский комитет по банковскому надзору (Basel Committee on Banking Supervision, BCBS)	Формирование единых стандартов регулирования деятельности банков.
7.	Комитет по платёжным и расчётным системам (Committee on Payment and Settlement Systems, CPSS)	Разработка эффективных механизмов платежей, клиринга и расчетов.
8.	Группа по разработке финансовых мер противодействия отмывания денег и финансирования терроризма (The Financial Action Task Force, FATF)	Выработка единых стандартов по противодействию отмыванию преступных доходов и финансирования терроризма
9.	Международная ассоциация страхования депозитов (The International Association of Deposit Insurers, IADI)	Улучшение системы страхования депозитов и банковских системах.
10.	Совет по Международным стандартам финансовой отчётности (International Accounting Standards Board, IASB)	Разработка и публикация МСФО.
11.	Совет по международным стандартам аудита и подтверждения достоверности информации (International Auditing and Assurance Standards Board, IAASB)	Разработка стандартов аудита и аудиторской деятельности.
12.	Международная организация комиссий по ценным бумагам (International Organization of Securities Commissions, IOSCO)	Разработка стандартов регулирования рынках ценных бумаг

*Источник: разработано автором.

Каждая, из приведённых в таблице 1, международных организаций имеет особый правовой статус, цели и задачи своей деятельности, обусловленные характером сферы финансового рынка для обеспечения эффективного функционирования, которого указанными финансовыми институтами, разрабатываются единые стандарты регулирования [4].

Однако, учитывая цель настоящего исследования, основное внимание в его рамках будет уделено подходам, выработанным со стороны Базельского комитета по банковскому надзору, поскольку именно деятельность данного института по классификации угроз банковской деятельности, получила наибольшую поддержку и признание со стороны международного сообщества [5].

Базельский комитет по банковскому надзору (БКБН) был создан при Банке международных расчетов в 1975 году, в качестве площадки для обсуждения проблем банковского регулирования, а также разработки и внедрения единых международных стандартов в данной сфере. Центральными сферами банковского регулирования,

которым уделяет основное внимание в рамках своей деятельности БКБН, как правило, является: достаточность капитала, управление рисками, обеспечение ликвидности, финансовая стабильность, улучшение надзорных практик и пр.[6].

На данный момент БКБН сформировал значительный компендиум стандартов банковского регулирования, широко применяемый на практике национальными органами банковского надзора(таблица 2).

Таблица 2 Основные документы БКБН по вопросам банковского регулирования и управления банковскими рисками *

№	Наименование стандарта	Цель стандарта
1.	Международная конвергенция измерения капитала и стандартов капитала (International Convergence of capital measurement and capital standards, July 1988.)	Оценка кредитного риска и требования к размеру собственных средств банков
2.	Принципы управления кредитным риском (Principles for the Management of Credit Risk, September 2000.)	Выработка оптимальных подходов к порядку регулирования кредитного риска.
3.	Международная конвергенция измерения капитала и стандартов капитала: новые подходы (International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: A Revised Framework, June 2004.)	Повышение требований к порядку оценки банковских рисков с целью детального анализа негативных факторов при оценке достаточности капитал банка.
4.	Дополнения к Соглашению по капиталу с целью учёта рыночных рисков (Amendment to the Capital accord to Incorporate Market Risks, November 2005.)	Учёт рыночных рисков в процессе проведения оценки адекватности капитала банков.
5.	Основополагающие принципы эффективного банковского надзора (Core Principles for Effective Banking Supervision, October 2006.)	Определение банковских рисков подлежащих постоянному мониторингу и контролю.
6.	Принципы управления и надзора за риском ликвидности (Principles for Sound Liquidity Risk Management and Supervision, June 2008.)	Установление требований к механизму покрытия риска потери ликвидности банка.
7.	Базель III: Глобальный механизм регулирования для повышения устойчивости банков и банковских систем (Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, December 2010.)	Изменения структуры собственного капитала банков, ужесточение требований к достаточности капитала банков и создания буферов капитала.

*Источник: разработано автором.

Ввиду чрезвычайной чувствительности банков к различного рода негативным факторам, БКБН уделяется особое внимание вопросам их управления и ограничения. Общий подход БКБН относительно определения сущности угроз, которым подвергается банк в процессе своей деятельности, раскрывается в «Основополагающих принципах эффективного банковского надзора» [16]. В соответствии с данным документом БКБН приводится обобщённый перечень банковских рисков подлежащих постоянному мониторингу и контролю, в том числе: кредитный риск, рыночный риск, процентный риск, риск потери ликвидности, операционный риск, правовой риск и риск ухудшения репутации.

Перед переходом к непосредственному раскрытию сущности угроз приведённых в классификации БКБН необходимо указать на определённую особенность её реализации на практике. Согласно общему подходу, которого придерживается БКБН, реализация процесса управления рисками должна проводиться в рамках общей концепции адекватности капитала.

Принятое в 1988 году соглашение по капиталу (Базель 1), вводило методы оценки кредитного риска и требования к размеру собственных средств, которые должны были составлять не менее 8% от общих активов банка [14]. В целом данное соглашение носило позитивный характер, однако в связи с тем, что установленные требования не спасали от искажения уровня достаточности капитала и учитывали

только кредитные риски, в дальнейшем потребовался пересмотр указанного документа.

Позднее в результате долгих обсуждений в 2004 году (с учётом поправок по операционным рискам 1996 года) было принято новое соглашение по капиталу (Базель 2) [13]. Несмотря на то, что в нём был сохранен подход к определению капитала и его минимальному размеру (8%), по сути, он представлял собой принципиально иной документ. Теперь согласно его положениям при расчёте достаточности капитала должны были учитываться, помимо кредитного и рыночного, также операционный риск. Кроме этого, банкам предлагалась развернутая методика учёта рисков, что обеспечило детальный анализ негативных факторов при оценке достаточности капитала.

Под влиянием мирового финансового кризиса 2008 года, БКБН продолжил усовершенствовать стандарты адекватности капитала банков, результатом чего стало принятие нового соглашения, получившего название «Международный механизм регулирования для банков» (Базель 3) [12]. Основные изменения в отношении капитала, предусмотренные Базелем 3 касались трёх основных сфер: изменения структуры собственного капитала банков; повышения требований к достаточности капитала (до 6%); и создания буферов капитала. В общем, указанные нововведения должны обеспечить финансовую устойчивость мировой банковской системы.

В рамках своей работы БКБН уделяет особое внимание, вопросам урегулирования кредитного риска ввиду того, что кредитование, как таковое составляет основную характеристику деятельности банков и одновременно с этим включает в себе основные опасности финансовой стабильности данного вида финансовых учреждений. С целью выработки оптимальных подходов к порядку регулирования кредитного риска БКБН подготовлен отдельный документ, который именуется «Принципы управления кредитным риском» [19]. В соответствии с данным документом под кредитным риском понимается вероятность невыполнения заемщиком (контрагентом) своих обязательств, которые были приняты перед банком.

При этом кредитный риск фактически является неотъемлемым элементом большинства финансовых инструментов, используемых банками в современных условиях, в том числе: кредит, гарантии, документарные операции, а также долговые и производные ценные бумаги.

С целью купирования кредитных рисков и недопущения достижения ими значительных размеров, способных оказывать влияние на финансовое состояние банка, документы БКБН требуют от банков при оценке кредитных рисков учитывать различные факторы, наиболее значимыми из которых являются: кредитоспособность заёмщика; непогашение кредита; обесценение обеспечения; не осуществление создания резервов под проблемные кредиты; концентрация кредитных рисков; «связанное» кредитование и пр.

Необходимости учёта при оценке адекватности капитала банков рыночных рисков было закреплено БКБН в 1996 году посредством принятия дополнения к Соглашению по капиталу (Базель 1) [10]. При этом под рыночным риском БКБН понимает «возможные потери по балансовым и внебалансовым статьям, обусловленные колебаниями рыночных цен».

В рамках рыночного риска принято выделять несколько структурных элементов, включая: валютный риск, процентный риск, расчётный риск и риск на контрагента, акционерный и товарный риск. Каждый из указанных рисков требует самостоятельной оценки и управления, поскольку основой их возникновения являются факторы с различной экономической природой.

Так, применение финансового инструмента, выпущенного в иностранной валюте, может приводить к потерям в случае колебания курсов валют (валютный риск). Определённые потери, также могут возникать в случае изменения процентных ставок (процентный риск), не проведения обратного платежа или передачи контрагентом финансового инструмента (расчётный риск и риск на контрагента), а

также в случае изменения стоимости акций (акционерный риск) или иного биржевого товара (товарный риск).

БКБН рекомендует национальным надзорным органам требовать от банков более осторожно подходить к принятию рыночных рисков с целью избежать чрезмерных убытков, а в случае их возникновения обладать достаточным капиталом для покрытия.

Риск потери ликвидности определяется БКБН, как «неспособность банка регулировать сокращение пассивов или финансировать рост активов» [18].

Ввиду чрезвычайной значимости ликвидности для банков, действующие стандарты БКБН содержат определённые требования к механизму покрытия риска потери ликвидности. Так, Базель 3 вводит два норматива ликвидности: норматив краткосрочной ликвидности (Liquidity Coverage Ratio) и норматив чистого стабильного фондирования (Net Stable Funding Ratio). Первый из них используется для определения краткосрочной устойчивости к разрывам ликвидности (до 30 дней), а второй для оценки активов банка в качестве базы для обеспечения ликвидности на длительный период (до 1 года).

Основными факторами, оказывающими влияние на риск ликвидности, являются: качество активов и ресурсов; соотношение активов и пассивов по срокам; низкая квалификация персонала и деловая репутация банка [3].

С целью снижения риска ликвидности стандарты БКБН требуют от национальных органов банковского надзора систематической проверки наличия в банках должной системы управления ликвидностью с учётом профиля рисков, оказывающих воздействие на ликвидность банка в конкретный промежуток времени.

Другим видом риска, которому БКБН придаёт большое значение является операционный риск. Данный вид риска в документах БКБН определяется, как «возможность потерь из-за несостоятельности внутренних процессов или систем, некомпетентности сотрудников, либо в результате внешних событий» [16]. Необходимость управления операционным риском банка обусловлена постоянным функциональным и технологическим усложнением банковской деятельности, расширением линейки и объёмов оказываемых услуг, что в свою очередь требует адекватного понимания возможных проблемных зон и мер по их урегулированию.

К числу основных факторов операционных рисков, как правило, относят: технические сбои в работе информационных и телекоммуникационных систем; нарушение порядка делопроизводства и операционных процедур; злоупотребления и коррупция среди персонала банка; раскрытие конфиденциальной информации; посягательства криминальных структур; форсмажорные обстоятельства и пр.

В отношении измерения операционных рисков БКБН предлагается три метода, с помощью которых определяются требования к размеру капитала, необходимого для покрытия данного вида рисков, в том числе: индикативный; стандартизированный и усовершенствованный. Каждый из них требует выделения определённой нормы прибыли, либо в общем размере (не менее 15%), либо по отдельным направлениям деятельности (от 12 до 18%), либо на основе собственной системы оценки.

БКБН относит правовой риск к операционным рискам, но принимая во внимание его важность, его следует указать отдельно. В документах БКБН правовой риск определяется, как опасность изменения размеров активов или пассивов банка в результате некомпетентной или неправильной юридической консультации, или ведения документооборота [13]. Выделение БКБН правовых рисков, связано с обязанностью банков, как резидента определённой юрисдикции, соблюдать требования его законодательства. При этом последствием нарушения банком установленного порядка может явиться применение к нему финансовых санкций.

Основными факторами правового риска в банковской деятельности можно назвать: нарушение требований законодательства; существенное изменение действующего законодательства; ненадлежащая организация договорной работы; нарушение договорных обязательств; возбуждение судебных разбирательств [2].

Таким образом, организация управления правовым риском в банке направлена на обеспечение максимально высокой степени соответствия банковской деятельности действующему законодательству.

Немаловажное значение для деятельности банков имеют вопросы сохранения положительной деловой репутации в глазах общественности, поскольку банк, как финансовый агент в основном оперирует чужими активами, соответственно они довольно чувствительны к негативному восприятию со стороны клиентов, контрагентов и инвесторов [7].

Принимая во внимание данное обстоятельство, БКБН также придаёт данному виду риска особое значение. В своих документах, БКБН определяет репутационный риск, как негативное восприятие потребителей, контрагентов или инвесторов, которое может повлиять на способность банка поддерживать и устанавливать новые деловые отношения [11]. При этом главными факторами репутационного риска, для банков признаются: нарушение законодательства, деловой этики и договорных обязательств; неэффективная система управления; конфликты интересов; некорректное раскрытие информации; негативное отношение общественности.

Банкам для уменьшения влияния репутационных рисков необходимо уделять большое внимание вопросам построения системы корпоративного управления и развивать оптимальные методы и механизмы взаимодействия с заинтересованными сторонами.

Приведённый выше перечень типичных банковских рисков выделяемых БКБН (Рисунок 1), составляет общий профиль угроз в сфере банковской деятельности, которая применяется и развивается иными международными институтами при выработке стандартов в отдельных сферах банковского регулирования.

Рисунок 1. - Классификационная карта банковских рисков

Комитет по платёжным и расчётным системам (КПРС), Группа по разработке финансовых мер противодействия отмыванию денег и финансирования терроризма (ФАТФ), Международная ассоциация страхования депозитов при определении угроз банковской деятельности в курируемых ими сферах исходят из профиля рисков предлагаемых БКБН, с учётом её некоторой модификации с целью отражения специфических угроз, которые присущи соответствующим сферам банковского

регулирования.

Так, КПРС в рамках определения ключевых рисков для системно значимых платежных систем наряду с типичными рисками БКБН выделяет также системный риск, под которым понимает, как «неспособность одного из участников системы выполнить свои обязательства или нарушения в функционировании самой платежной системы...» [15]. В свою очередь, ФАТФ с учётом специфики своей деятельности к числу банковских рисков, также относит риск легализации, сущность которого выражается в опасности вовлечения банка в схемы, связанные с отмыванием доходов, полученных преступным путём и финансирования терроризма [17].

Таким образом, в международной практике к числу типичных банковских рисков требующих особого внимания, как правило, относят: кредитный риск, рыночный риск, процентный риск, риск потери ликвидности, операционный риск, правовой риск, риск ухудшения репутации, системный риск и риск легализации.

Литература

1. Асламов А.И. Роль международных финансово-экономических институтов в укреплении экономического потенциала Республики Таджикистан и ее интеграции в мировое хозяйство/ А.И. Асламов // Вестник ВУиТ, 2014. - №1 (30). - С. 112-116.
2. Гладких Е.В. Правовые риски в сфере банковской деятельности и проблемы их страхования / Е.В. Гладких // Вестник РЭА им. Г.В. Плеханова, 2010. - №5. - С.105-111.
3. Завьялова Е.Н. Факторы, влияющие на ликвидность коммерческого банка / Е.Н. Завьялова // Экономика и управление в XXI веке: тенденции развития, 2015. - №25. - С. 173-178
4. Коваленко В.В. Международные стандарты обеспечения финансовой устойчивости банковской системы / В.В. Коваленко, Б.А. Дадашев // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Экономика. Информатика, 2016. - №23 (244). – С.35-39.
5. Кудряшов В.В. Международные финансовые стандарты как концепция регулирования международных финансовых отношений/В.В. Кудряшов // Право и экономика. Документы. Комментарии. Практика, 2014. № 1. - С. 64-70
6. Никулина О.В. Международное регулирование банковской деятельности: участие Базельского комитета в регулировании деятельности коммерческих банков / О.В. Никулина, А.К. Броварец // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, 2017. - №1 (19). - С. 244-248
7. Ринк О.Л. Управление репутационными рисками: уравнение с несколькими неизвестными / О.Л. Ринк // ИА "МФД-ИнфоЦентр". 2014. №4(40). - С.316-322
8. Солиев Р.А. Сотрудничество Республики Таджикистан с финансовыми институтами Европы / Р.А. Солиев//Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки, 2018. - №4 (57). - С.66-73
9. Хусейнова Д. К. Банковский сектор Республики Таджикистан в условиях финансового кризиса / Д. К. Хусейнова // Проблемы экономики и юридической практики, 2012. - №2. - С.278-279
10. Amendment to the Capital accord to Incorporate Market Risks. Basel Committee on Banking Supervision. - Basel, November 2005. - 56 p.
11. Basel Committee on Banking Supervision (2009). Consultative Document. Proposed Enhancements to the Basel II Framework. [Электронный ресурс] URL: <http://www.bis.org/publ/bcbs150.pdf>. (Дата обращения: 21.07.2020 г.).
12. Basel Committee on Banking Supervision, Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, Bank for International Settlements, December 2010. – 251 p.
13. Basel Committee on Banking Supervision, International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: A Revised Framework, Bank for International Settlements, June 2004. – 251 p.
14. Basel Committee: International Convergence of capital measurements and capital standards, Basel Committee on Banking Supervision. Switzerland, Basel: Bank for International Settlements, July 1988. – 3 p.
15. Committee on Payment and Settlement Systems. Core Principles for Systemically Important Payment Systems. Bank for International Settlements. January 2001. – 98 p.
16. Core Principles for Effective Banking Supervision. Basel Committee on Banking Supervision. – Basel, October 2006. 13 p.
17. FATF, International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, FATF, Paris, France, June 2019, 134 p.
18. Principles for Sound Liquidity Risk Management and Supervision. Basel Committee on Banking Supervision. - Basel, June 2008. 42 p.
19. Principles for the Management of Credit Risk. Basel Committee on Banking Supervision. Basel, September 2000. – 26 p.

МУНДАРИҶА

ИҚТИСОДИ	
<i>Хайрзода Ш.Қ.</i> ҚОЙГОҲ ВА НАҚШИ НИЗОМИ БОНКӢ ДАР СИЁСАТИ НОИЛШАВӢ БА СУБОТИ МОЛИЯВИИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ	7
<i>Хушвахтзода Қ.Х., Иброҳимов И.Р., Сайдаҳмадов Ф.Б.</i> - СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ ДАСТГИРИИ САРМОЯГУЗОРИИ КИШОВАРЗӢ ДАР МАМЛАКАТҲОИ ПЕШРАФТА	14
<i>Раҳимзода Ш., Махшӯлов С.Ҷ.</i> ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҚАРЗДИҲӢ БА СОҲАИ КИШОВАРЗӢ	21
<i>Солеҳзода А.А., Сафаров Қ.</i> ТАҲҚИҚИ НАЗАРИЯВИИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДИ ВА ХАВФҲОИ БОНКӢ	28
<i>Хайрзода Ш.Қ., Шоасалов Н.Қ.</i> ИСЛОҲОТИ НИЗОМИ ТАЪМИНОТИ НАҶАҚА: МУШКИЛОТИ МАБЛАҒГУЗОРӢ ВА ДУРНАМОИ ОН	36
<i>Асрорзода У.С.</i> МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ: ТАҒЙИРОТИ МОДЕЛҲОИ РУШДИ ИҚТИСОДИ	42
<i>Раҳмонзода З.Ф., Комилиён Ф.С.</i> МУШКИЛОТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ РАВАНДИ ИТТИЛООТОНӢ ДАР НИЗОМИ МАОРИФ	49
<i>Сафаров Б.Г., Содиқов М.С.</i> ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ: МУАММОҲО ВА ИМКОНИЯТҲОИ РУШД	57
<i>Нурализода А.Н., М. Назримад</i> САБАБҲОИ ПАЙДОИШ ВА УСУЛҲОИ АРЗЁБИИ САТҲӢ КАМБИЗОАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	63
<i>Содиқов М.С., Сафаров А.А.</i> ТАҲЛИЛИ ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОН БА ҶАРАЁНИ ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИИ МУСТАҚИМИ ХОРИҶӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	68
<i>Садриддинов М.И., Бекмуродзода Э.</i> ИСТИФОДАИ МОДЕЛИ ОПТИМАЛИИ БАЙНИМИНТАҚАВИИ БАЙНИСОҲАВӢ БАРОИ ИҚТИСОДИЁТИ МИНТАҚАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	76
<i>Попов Н.А., Маҳмадова М.Ш.</i> МЕТОДОЛОГИЯ ВА ТАШКИЛИ БАҲИСОБИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР МУАССИСАҲОИ БУҶЕТӢ	84
<i>Мирзоева Е.Ш.</i> МОДЕЛИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИ САБУКИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	94
<i>Азизқулов Б.Ҷ., Муртазоев Н.</i> ИДОРАКУНИИ РУШДИ МУНОСИБАТҲОИ ИПОТЕКӢ ДАР БОЗОРИ САРМОЯИ МОЛИЯВӢ	102
<i>Каримов Н.Я., Аҳмедова Б.Н.</i> МУАММОҲОИ ҲИСОБИРИИ МЕҲНАТ ВА МУЗДИ КОР ДАР МУАССИСАҲОИ БУҶЕТӢ	110
<i>Маҳмадзода Ҳ., Мамадбекова Н.А.</i> ТАМОЮЛҲОИ МУОСИР ДАР ҶАЪОЛИЯТИ ГУМРУКӢ ОИД БА ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	116
<i>Қосимов Т.А.</i> ТАҲЛИЛ ВА АРЗЁБИИ ҲОЛАТИ ИСТЕҲСОЛИ САБЗАВОТ ВА КАРТОШКА ДАР ҲОҶАГИИ КИШЛОҚИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	125
<i>Ҳалимханов З.А.</i> ХУСУСИЯТҲОИ МУҲОҶИРАТИ МЕҲНАТӢ ВА КОБИЛИЯТИ ДОНИШҶӢЁНИ МУАССИСАҲОИ ОЛИИ ТАЪЛИМӢ	132
<i>Ҳасанзода Я.</i> РОҲҲОИ ТАКМИЛИ ТАҶЗИМИ НИЗОМИ АНДОЗ (дар асоси таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ)	138
<i>Самарддини Ш.</i> МЕХАНИЗМҲОИ ТАШАККУЛЁБИИ СИЁСАТИ ҚАРЗИИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ	144
<i>Латипова Г.С.</i> АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҚАРЗ ВА МУНОСИБАТҲОИ ҚАРЗӢ ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗӢ	150
<i>Оев А.Д.</i> ТАБИАТИ ИҚТИСОДИ ВА ПАҲЛУҲОИ НАЗАРИЯВИИ МОҲИЯТИ ХАВФҲО	155

<i>Ашуров А.Н.</i> РУШДИ МУНОСИБАТҲОИ АСЪОРИ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	161
<i>Дембегиев М.С.</i> АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШКИЛИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ	168
<i>Исмоилова М.Н.</i> ТАКМИЛИ СТАНДАРТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ТАСНИФИ ХАВФҲОИ БОНКӢ	175

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ	
<i>Хайрзода Ш.К.</i> МЕСТО И РОЛЬ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В ПОЛИТИКЕ ДОСТИЖЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	7
<i>Хушвахтзода К.Х., Ибрагимов И.Р., Сайдахмадов Ф.Б.</i> ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПОДДЕРЖКИ СЕЛЬСХОЗЯЙСТВЕННОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ В РАЗВИТЫХ СТРАНАХ	14
<i>Рахимзода Ш., Махиулов С.Дж.</i> МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ КРЕДИТОВАНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА	21
<i>Солехзода А.А., Сафаров К.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И БАНКОВСКИХ РИСКОВ	28
<i>Хайрзода Ш.К., Шоасалов Н.К.</i> РЕФОРМА В СИСТЕМЕ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ	36
<i>Асрорзода У.С.</i> ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИЙ РЕГИОН: ИЗМЕНЕНИЕ МОДЕЛЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	42
<i>Рахмонзода З.Ф., Комилийн Ф.С.</i> СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОЦЕССА ИНФОРМАТИЗАЦИИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ	49
<i>Сафаров Б.Г., Содиков М.С.</i> ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	57
<i>Нурализода А.Н., М. Назримад</i> ПРИЧИНЫ ОБРАЗОВАНИЯ И МЕТОДЫ ОЦЕНКИ БЕДНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	63
<i>Содиков М.С., Сафаров А.А.</i> АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ПРОЦЕССЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	68
<i>Садриддинов М.И., Бекмуродзода Э.</i> ПРИМЕНЕНИЕ ОПТИМИЗАЦИОННОЙ МЕЖРЕГИОНАЛЬНОЙ МЕЖОТРАСЛЕВОЙ МОДЕЛИ ДЛЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	76
<i>Попов Н.А., Махмадова М.Ш.</i> МЕТОДОЛОГИЯ И ОРГАНИЗАЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ	84
<i>Мирзоева Е.Ш.</i> МОДЕЛЬ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	94
<i>Азизкулов Б.Дж., Муртазов Н.</i> УПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЯ ИПОТЕЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА РЫНКЕ ФИНАНСОВОГО КАПИТАЛА	102
<i>Каримов Н.Я., Ахмедова Б.Н.</i> ПРОБЛЕМЫ УЧЕТА ТРУДА И ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ	110
<i>Махмадзода Х., Мамадбекова Н. А.</i> СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ТАМОЖЕННОГО ДЕЛА ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	116
<i>Косимов Т.А.</i> АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ПРОИЗВОДСТВА ОВОЩЕЙ И КАРТОФЕЛЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	125
<i>Халимханов З.А.</i> ОСОБЕННОСТИ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ И	132

МОБИЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ	
<i>Хасанзода Я.</i> СПОСОБЫ УЛУЧШЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ (на примере опыта зарубежных стран)	138
<i>Самарддини Ш.</i> МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ	144
<i>Латинова Г.С.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ КРЕДИТА И КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ	150
<i>Оев А.Д.</i> ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СУЩНОСТИ РИСКОВ	155
<i>Ашуров А.Н.</i> РАЗВИТИЕ ВАЛЮТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	161
<i>Дембегиев М.С.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ РЫНКА БАНКОВСКИХ УСЛУГ	168
<i>Исмоилова М.Н.</i> СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ КЛАССИФИКАЦИИ БАНКОВСКИХ РИСКОВ	175

THE CONTENTS

ECONOMY	
<i>Khairzoda Sh.K.</i> THE PLACE AND ROLE OF THE BANKING SYSTEM IN THE POLICY OF ACHIEVING THE FINANCIAL SUSTAINABILITY OF THE NATIONAL ECONOMY	7
<i>Khushvakhtzoda K.Kh., Ibragimov I.R., Saydakhmadov F.B.</i> STATE POLICY TO SUPPORT AGRICULTURAL INVESTMENT IN DEVELOPED COUNTRIES	14
<i>Rahimzoda Sh., Makhshulov S.J.</i> INTERNATIONAL AGRICULTURAL CREDIT EXPERIENCE	21
<i>Solehzoda A.A., Safarov K.</i> THEORETICAL STUDY OF ECONOMIC SECURITY AND BANKING RISKS	28
<i>Khairzoda Sh.K., Shoasalov N.Q.</i> REFORM IN THE PENSION SYSTEM: PROBLEMS AND PROSPECTS OF FINANCING	36
<i>Asrorzoda U.S.</i> CENTRAL ASIAN REGION: CHANGE IN ECONOMIC GROWTH MODELS	42
<i>Rahmonzoda Z.F., Komiliyon F.S.</i> SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS THE PROCESS OF INFORMATIZATION IN THE EDUCATION SYSTEM	49
<i>Safarov B.G., Sodikov M.S.</i> ECONOMIC INTEGRATION OF COUNTRIES OF CENTRAL ASIA: PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT	57
<i>Nuralizoda A.N., M. Nazrimad</i> REASONS FOR USE AND METHODS FOR POVERTY ASSESSMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	63
<i>Sodikov M.S., Safarov A.A.</i> OF FACTORS AFFECTING THE PROCESSES OF ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	68
<i>Sadriddinov M.I., Begmurodzoda E.</i> APPLICATION OF OPTIMIZATION INTERREGIONAL INPUT-OUTPUT MODEL FOR THE ECONOMY OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	76
<i>Popov N.A., Makhmadova M.Sh.</i> METHODOLOGY AND ORGANIZATION OF ACCOUNTING IN BUDGET ORGANIZATIONS	84
<i>Mirzoeva E.Sh.</i> MODEL OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES OF LIGHT INDUSTRY THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	94
<i>Azizkulov B. D., Murtazoev N.</i> MORTGAGE RELATIONS DEVELOPMENT	102

DEPARTMENT IN FINANCIAL CAPITAL MARKET	
<i>Karimov N.Y., Akhmedova B.N.</i> ACCOUNTING OF LABOR AND WAGES IN BUDGETARY ORGANIZATIONS	110
<i>Mahmadzoda H., Mamadbekova N.A.</i> CURRENT CUSTOMS TRENDS TO ENSURE THE ECONOMIC SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	116
<i>Kosimov T.A.</i> ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE STATE OF VEGETABLE PRODUCTION AND POTATOES IN AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	125
<i>Khalimkhonov Z.A.</i> FEATURES OF LABOR MIGRATION AND MOBILITY OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS	132
<i>Hasanzoda Y.</i> THE WAY OF IMPROVEMENT IN REGULATING THE TAX SYSTEM (in example foreign experience of the countries)	138
<i>Samarddini Sh.</i> MECHANISMS FORMING A LOAN POLICY OF A COMMERCIAL BANK	144
<i>Latipova G.S.</i> THEORETICAL ESSENCE OF LOAN AND CREDIT RELATIONS IN THE AGRICULTURAL SECTOR	150
<i>Oev A.D.</i> NATURE AND THEORETICAL ASPECTS OF THE ESSENCE OF RISKS	155
<i>Ashurov A.N.</i> DEVELOPMENT OF CURRENCY RELATIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	161
<i>Dembegiev M.S.</i> THEORETICAL BASES OF THE ORGANIZATION OF THE BANKING SERVICES MARKET	168
<i>Ismoilova M.M.</i> INTERNATIONAL STANDARDS FOR CLASSIFICATION OF BANKING RISKS	175

Ба таваччуи муаллифон

Дар маҷаллаи илмию амалии «Паёми молия ва иқтисод» мақолаҳое, ки натиҷаҳои тадқиқоти илмию амалии соҳаҳои иқтисодию молияро дар бар мегиранд, ҷоп мешаванд.

Мақолаҳо дар давоми сол қабул карда мешаванд. Маваде, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд ва ё дар арафаи ҷопанд, қабул карда намешаванд.

Мақолаҳои пешниҳодшаванда бояд ҷавобгӯи чунин талабот бошанд:

1. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, нақша, рӯйхати адабиёт ва матни аннотатсия ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд аз 8 то 12 саҳифаи компютерӣ бошад.

2. Мақолаҳо дар шакли электронӣ ва дар шакли ҷопӣ (1 нусха) пешниҳод карда шаванд.

3. Мақолаҳо дар системаи Microsoft Word бо чунин тарз: мақолаҳои тоҷикӣ бо гарнитураи Times New Roman Tj, русӣ бо гарнитураи Times New Roman, андозаи ҳуруфи матни асосӣ – 14, рӯйхати адабиёт – 12, фосилаи байни сатрҳо – 1,5 см, сархат аз гӯшаи чапи ҷараҳ бо андозаи – 1,25 см, фосилаҳо аз боло – 3 см, аз поён – 2,5 см, аз чап – 3 см, аз рост – 2 см пешниҳод шуда, ҳамаи саҳифаҳо рақамгузорӣ карда шаванд.

4. Дар саҳифаи аввали мақола УДК, номи мақола, ному насаб ва маълумот дар бораи муаллиф (муаллифон) ва ташкилот ё муассиса, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон нишон дода мешаванд.

5. Мақола бо аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (курсив, андозаи 12) оғоз гардида, бояд муҳтавои асосии мақоларо амиқ дар бар гирад ва дар шакли алоҳида ба нашр мувофиқ бошад (на камтар аз 10 сатр). Калидвожаҳо тасвири кӯтоҳи мундариҷаи маводи илмӣ буда, дар бораи мавзӯ ва сохтори он маълумоти умумӣ медиҳанд ва аз 8 то 10 калима ва ё ифодаро дар бар гирифта, бо вергул ҷудо карда мешаванд.

6. Маълумот дар бораи муаллиф бояд инҳоро дар бар гирад: ному насаби пурраи муаллиф (муаллифон), дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷойи қор, суроға, телефон ва E-mail (шрифти курсив 12).

7. Иқтибосҳо дар дохили қавсҳои қоркунча, ба мисли [1, 24] нишон дода мешаванд. Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо нишон додани ҳаҷми умумии саҳифаҳои сарчашма аз рӯи алфавит бо зерсарлавҳаи «Адабиёт» оварда мешавад. Адабиёти истифодашуда қатъиян бо риояи ҳамаи меъёр ва қоидаҳои тартиби библиографӣ таҳия мегардад.

8. Ҷадвал, расм, диаграммаҳои дар мақола истифодашуда бояд қатъиян аз рӯи талаботи муқарраргардида нишон дода шуда, рақам ва номгузорӣ карда шаванд.

9. Мақолаҳои илмӣ пешниҳодшаванда бояд хулосаи қоршинос ва тақризи мутахассисонро барои имкони ҷопи мақола дошта бошанд.

10. Матни мақола бояд саҳеҳу мукамал ва дар шакли ниҳой пешниҳод гардад.

11. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаҳои илмиро ихтисор ва таҳрир намояд.

Мақолаҳое, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, қабул карда намешаванд.

К сведению авторов

В научно-практическом журнале «Финансово-экономический Вестник» печатаются статьи, содержащие результаты научно-практических исследований по экономическим наукам.

Статьи принимаются в течение года.

Представление в журнал работ, ранее опубликованных или принятых к печати в других изданиях, не допускается.

При направлении статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила:

1. Размер статьи должен состоять из 8-12 страниц компьютерного набора, включая текст, таблицы, рисунки, библиографию и тексты аннотаций на таджикском, русском и английском языках.

2. Материалы предоставляются на электронном носителе и в распечатанном виде (1 экземпляр).

3. Статья должна быть подготовлена в системе Microsoft Word. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (гарнитура Times New Roman Tj), размер шрифта основного текста – 14, списка литературы – 12, интервал 1,5, абзацный отступ – 1,25. Размер полей: сверху – 3 см, снизу – 2,5 см, слева – 3 см, справа – 2 см. Все страницы статьи должны быть пронумерованы.

4. Титульная страница должна содержать: УДК, название статьи (шрифт прописной 14), фамилию и инициалы автора (авторов), учреждение или организация (полностью).

5. Статья начинается с аннотации и ключевых слов (шрифт строчный 12, курсив) на том языке, на котором написана статья и продолжить аннотациями на другом языке (таджикском или русском) и английском языках. Завершает статью список использованных источников. Аннотация должна ясно излагать основное содержание статьи и быть пригодной к публикации отдельно от статьи (не менее 10 строк). **Ключевые слова** должны обеспечить наиболее полное раскрытие содержания статьи, является кратким изложением содержания научного произведения, дающим обобщенное представление о его теме и структуре, оформляются через запятую (8- 10 слов).

6. Сведения об авторе должны содержать: фамилию и инициалы (полностью) автора (авторов), его ученую степень, звание, должность, место работы и контактную информацию (почтовый адрес, телефон, E-mail) (шрифт строчный 12, курсив).

7. Ссылки на цитируемую литературу даются в квадратных скобках, например, - [1, 24]. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника в алфавитном порядке под заголовком «Литература» (шрифт строчный 12). Используемые источники производятся строго с соблюдением всех норм и правил оформления библиографии.

8. Используемые в статье таблицы, рисунки, диаграммы должны быть оформлены строго по установленным стандартам.

9. Научная статья, представленная в редакцию журнала, должна иметь направление учреждения, экспертное заключение и отзыв специалистов о возможности опубликования.

10. Текст статьи должен являться окончательным и быть тщательно выверен и исправлен.

11. Редколлегия оставляет за собой право отбирать материал, производить сокращения и редакционные изменения статьи.

Статьи, не отвечающие настоящим требованиям, не принимаются.

Мухаррири масъул: Носиров С.Ш.
Мухаррирон: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.М.
ДДМИТ, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, бинои 4
E-mail: vestnik@tgfeu.tj
Сайти ДДМИТ: www.tgfeu.tj

Ответственный редактор: Носиров С.Ш.
Редакторы: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.М.
ТГФЭУ, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14, 4-й корпус
E-mail: vestnik@tgfeu.tj
Сайт ТГФЭУ: www.tgfeu.tj

Responsible editor: Nosirov S. Sh.
Editors: Abdulloeva M.N., Umarova B.Kh., Hakimova R.N., Jobirov N.M.
TSUFE, Dushanbe city, Nakhimov street 64/14, Building 4.
E-mail: vestnik@tgfeu.tj
Webpage: www.tgfeu.tj

Layout and design F. Ubaidulloev

Signed to print on 17/08/2020

Format 60x84 1/16. Offset paper.

The garniture is literary. Print RISOGRAPH.

The volume of 12,5 conv. b.p. Circulation 100 copies.

Printed in the printing house of TSUFE

Верстка и дизайн Ф. Убайдуллоев

Подписано в печать 17/08/2020

Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная.

Гарнитура литературная. Печать RISOGRAPH.

Объём 12,5 усл. печ.л. Тираж 100 экз.

Отпечатано в типографии ТГФЭУ